

1994 **Van**
Troelstra
tot **Den Uyl**

Het vijftiende jaarboek
voor het democratisch
socialisme

In augustus 1994 is het honderd jaar geleden dat in Zwolle de zogenaamde Twaalf Apostelen de SDAP oprichtten, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, de voorloper van de huidige Partij van de Arbeid. Honderd jaar geleden werden die apostelen nog slechts gevolgd door een minderheid van de arbeidende klasse. Het grootste deel stond achter de oude beweging, gedomineerd door Domela Nieuwenhuis, die steeds verder de kant op ging van anarchisme en principieel antiparlementarisme. Maar de minderheid van weleer groeide uit tot de grote sociaal-democratische beweging van de twintigste eeuw die langs parlementaire weg trachtte het lot van de arbeidende klasse te verlichten.

De geschiedenis van de groei van de sociaal-democratie en de ontwikkeling van de Partij van de Arbeid na de Tweede Wereldoorlog staan centraal in dit *Vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme*.

De redactie heeft gekozen voor een biografische formule. Aan de hand van de levensloop van belangrijke socialistische leiders is uitstekend de rode draad van de geschiedenis van de sociaal-democratie te schetsen. In vier grote profielen worden vier prominente leiders, Troelstra, Albarda, Drees en Den Uyl, voor het voetlicht gebracht. In kleinere profielen worden specifieke thema's uit de geschiedenis van de sociaal-democratie belicht: Tinbergen en de economie, Hofstra en de financiële huishouding van Nederland, Mansholt en de landbouw, Van der Stoep en de buitenlandse politiek.

ISBN 90-295-2314-X

9 789029 523141

Van Troelstra tot Den Uyl

Van Troelstra tot Den Uyl

Het vijftiende jaarboek

voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Frans Becker, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers. De redactie is benoemd door het curatorium van de wbs, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1994 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam.*

ISBN 90 295 2314 x / CIP

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

VAN TROELSTRA TOT DEN UYL

Rob Hartmans *Pieter Jelles Troelstra: advocaat en agitator*

19

Peter Jan Knegtmans *Johan Willem Albarda: democratisch socialist*

59

Hans Daalder *Inzake partijleiding en Willem Drees*

101

Willem Breedveld *Joop den Uyl: die tijd keert nooit weerom*

143

Aad Blok *Jan Tinbergen en de Nederlandse sociaal-democratie*

197

Sebastiaan Hol en Harm Mobach *Hendrik J. Hofstra. Socialistische belastingpolitiek tussen zuinig beheer en maatschappijhervorming*

228

Arend J. Voortman *Nederlandse sociaal-democratie en het landbouwvraagstuk. De duurzame relatie van Sicco L. Mansholt met de boeren*

247

Lo Casteleijn en Marnix Krop *Rechtlijnig en tegendraads: Max van der Stoel, Nieuw Links en de buitenlandse politiek van de Partij van de Arbeid*

270

PERSONENREGISTER/PERSONALIA MEDEWERKERS

315

Inleiding

Men kan er niet omheen: cijfermatig gezien is het verschijnen van de vijftiende aflevering van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* een mijlpaal, zeker nu de publikatie ervan samenvalt met het eeuwfeest van de geboorte van de Nederlandse sociaal-democratie. Zo althans wordt gerekend: de oprichting van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, op 26 augustus 1894 in Zwolle, is nu onomstreden het begin van de sociaal-democratische beweging in Nederland geworden. De PvdA viert het eeuwfeest op die dag zelf in Zwolle, nadat tien jaar eerder eveneens te Zwolle een uitbundige herdenking plaatsvond van negentig jaar sociaal-democratie – een plaquette onthuld, een grote rede van Den Uyl, enzovoorts.

Dit jaar wordt er zo mogelijk nog uitbundiger herdacht. Het *Historisch Nieuwsblad* telde ruim tien boeken die in 1994 zijn verschenen, of nog zullen verschijnen, waarin op een of andere manier een eeuw sociaal-democratie centraal staat; het vijftiende jaarboek is er één van.¹

Alvorens echter de inhoud van dit jaarboek toe te lichten, plaatsen wij toch twee kanttekeningen bij deze herdenking; zij spreken elkaar ogenschijnlijk tegen.

De eerste is dat uit deze grote historische belangstelling spreekt dat er in de afgelopen jaren veel is veranderd. De herdenking van de oprichting van de SDAP en de vloed van publikaties eromheen staat niet op zichzelf, maar maakt deel uit van een al veel langer op gang gekomen herleving van belangstelling voor het verleden van wat wij bij gebrek aan beter de Nederlandse sociaal-democratische beweging in het algemeen noemen. Op een symposium van het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis in 1992 bracht de Groningse oud-hoogleraar in de moderne geschiedenis Isaac Lipschits witte plekken in de geschiedschrijving van SDAP en PvdA in kaart. Die waren er, zeker, maar het opvallende aan zijn overzicht was toch dat de meeste publikaties en onderzoeken in de jaren tachtig

zijn verschenen en verricht.² Daarna is er nog het een en ander bijgekomen, en een voorlopige kroon op het werk vormt het verzamelwerk *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* dat in mei 1994 uitkwam.³ Weliswaar is dit geen wetenschappelijke geschiedschrijving in de strikte zin van het woord, maar het biedt wel voor het eerst een samenhangend en toegankelijk overzicht van de geschiedenis van SDAP en PvdA.

Uit dit alles komt een groot verschil naar voren met de situatie waarin de oorspronkelijke redactie van dit jaarboek het initiatief nam tot de oprichting ervan. Een zwaarwegend argument was toen enerzijds het ontbreken van historisch besef bij de generatie die destijds de dienst uitmaakte in partij en vakbeweging. Had Den Uyl al niet Nieuw Links – binnenskamers – verweten ‘anti-history’ te zijn? De redactie constateerde, in 1979, dat ‘ergens rondom 1966 een brandscherf is neergelaten’ en dat ‘de hoofdstroom van het democratisch socialisme in Nederland een beweging zonder geschiedenis dreigt te worden’. Anderzijds bloeide de aandacht voor het linkse verleden wel degelijk onder historici, politicologen en sociologen. Maar de aandacht ging hier vrijwel exclusief uit naar de meer sektarische, anarchistische en communistische, of communistisch-*angehauchte* groeperingen ter linkerzijde; de sociaal-democratische hoofdstroom werd vrijwel genegeerd.⁴ Dat is in vijftien jaar ingrijpend veranderd, een verandering waarbij dit jaarboek naar onze bescheiden mening wel degelijk een initiërende rol heeft gespeeld.

Toch kan men ook stellen dat dit eeuwfeest nu juist getuigt van een gebrek aan historisch besef. In de eerste plaats omdat de oprichting van de SDAP, hoe belangrijk ook, toch niet het begin van het socialisme of de sociaal-democratische beweging in Nederland is geweest. Dat begin ligt zo’n twintig jaar eerder in de negentiende eeuw, en als men daarvoor een datum en een jaar wil bepalen, komen daarvoor in aanmerking respectievelijk 30 augustus 1869 – de stichting van de eerste Nederlandse sectie van de *Internationale Arbeiders Associatie*⁵, de oprichting van de *Sociaal-Democratische Vereeniging* te Amsterdam, op 7 juli 1878⁶, of die van de *Sociaal-Democratische Bond*, de SDB, op 19 maart 1882⁷.

De afscheiding van de SDB – want dat betekende de oprichting van de SDAP in eerste instantie – hield in het geheel niet een inhoudelijk fundamentele politieke waterscheiding in, en was al hele-

maal niet de principiële scheiding tussen ‘anarchisten’ en aanhangers van de vertegenwoordigende democratie, die de SDAP-mythologie er al snel van maakte. Snijdt dit eeuwfeest dus de relatie tussen SDAP en SDB op nogal grove wijze door, politiek en historisch gezien is het al even merkwaardig dat de PvdA kennelijk zonder meer wordt opgevat als naoorlogse voortzetting van de vooroorlogse SDAP. Dit was de nieuwe partij nu immers juist niet, noch organisatorisch, noch gerekend naar de intenties van haar oprichters. De PvdA ontstond als een fusie tussen de SDAP en twee andere, niet-socialistische vooroorlogse partijen, de CDU en de Vrijzinnig-Democratische Bond, waarbij zich ook een groep politiek ‘daklozen’ aansloot. De naam die voor de nieuwe partij werd gekozen, was een van de symbolen waarin de intentie tot uitdrukking kwam om definitief van een klassepartij op een volkspartij over te stappen. De term ‘democratisch-socialistisch’ werd ingevoerd zowel ter onderscheiding van het zich als ‘socialistisch’ afficherende communisme, als om afstand te nemen van de SDAP en het daar gebezigde begrip ‘sociaal-democratisch’. De ‘Doorbraak’ ten slotte was een politieke en inhoudelijke strategie gericht op de ontzuiling van politiek en samenleving.

In feite was de PvdA dus in alle opzichten een progressieve volkspartij *avant la lettre*. Door de continuïteit van SDAP en PvdA te benadrukken – en dat doet een eeuwfeest als dit – wordt nu juist ontkend hoezeer er een breuk bestond tussen die twee. Dat de PvdA in aanleg ontzuild was, en radicaal-liberaal gedachtengoed verbond met traditioneel socialistisch en vooruitstrevend christelijk, wordt zo uit het oog verloren, evenals het feit dat de ideologische herzuiling van de PvdA plaatsvond juist toen in de late jaren zestig de Nederlandse samenleving eindelijk ontzuilde. In deze periode werden de symbolen en rituelen van het vooroorlogse socialisme opnieuw ingevoerd of opnieuw uitgevonden (zoals het zingen van de Internationale op congressen), bij het gelijktijdig verdonkeremanen van andere geestelijke invloeden op de PvdA, vooral de liberale. Dit heeft er mede toe bijgedragen dat de vrijzinnig democratische traditie zich vervolgens een nieuwe politieke organisatie schiep in de vorm van D66, dat op zijn beurt met overeenkomstige pretenties betreffende het politieke bestel in Nederland aantrad als ruim twintig jaar eerder de PvdA.

Juist nu er weer gesproken wordt over een progressieve concentratie en de opheffing van de PvdA – op termijn – en haar samengaan in een progressieve volkspartij met D66 en Groen Links (dit laatste zelf een nog niet werkelijk homogeen amalgaam van vier geheel verschillende en verschillend mislukte politieke partijen) – juist nu is het zinvol het hierboven kort beschrevene te onderkennen en te overwegen. Maar door een herdenking van ‘honderd jaar sociaal-democratie’ wordt zulk historisch besef eerder bemoeilijkt dan gesterkt.

Inzake geschiedschrijving wil de redactie van dit jaarboek verder geen stellingen betrekken, althans niet in dit jaarboek, waarin wij voor een invalshoek hebben gekozen die de gedachte van een honderd jaar oude sociaal-democratische beweging verder niet ter discussie stelt, maar min of meer voor lief neemt.

Al in het eerste jaarboek kondigde de toenmalige redactie aan de geschiedenis (en politieke theorie) van het socialisme ook te willen belichten in portretten van degenen die daaraan een bijdrage van enig gewicht hebben geleverd. In dit jaarboek staan zij centraal. Dit is zowel geschiedkundig als vanuit het perspectief van ‘de beweging’ ongebruikelijk. In de academische geschiedschrijving ligt het accent sinds jaar en dag op structuren en processen, niet op individuen; dit ondanks een zekere herwaardering in het laatste decennium van een meer narratieve, vertellende, beoefening van het cartograferen van het verleden. Deze eerste tendens staat niettemin in tegenspraak tot een andere, want meer in het algemeen is er in Nederland wel degelijk sprake van een groeiende cultuur van de biografie. In de overzichten daarover die door Harry Poeze en Martin Ros zijn samengesteld in het kader van de ‘Dordtse Academie’, een gezelschap dat de tweejaarlijkse prijs voor de beste in het Nederlands over een Nederlander geschreven biografie toekent, werden over de jaren 1988-1990 262 biografieën geteld, en in de periode 1991-1992 257.⁸

De socialistisch beweging heeft zich aanvankelijk verstaan als de uitdrukking van onpersoonlijke maatschappelijke krachten, die ‘met noodwendigheid’ het politieke doel naderbij brachten. In dit beeld van de historische ontwikkeling zijn de acteurs abstracties van produktiekrachten en produktieverhoudingen. Collectiviteiten als

sociale klassen spelen een doorslaggevende rol, personen zeker niet. Naarmate dit marxistische beeld van geschiedenis en socialisme aan aantrekkings- en overtuigingskracht verloor, werd het perspectief waarin personen er 'niet toe doen' toch behouden op basis van een andere gedachtengang: dat in een democratische beweging leiders niet meer konden zijn, en dus ook niet meer waren, dan de technische uitvoerders van het, al dan niet op basis van juist inzicht in de maatschappelijke verhoudingen tot stand gekomen 'plan' of program.⁹

Maar in geen enkele politieke beweging speelden personen zo'n belangrijke rol in de ogen van de eigen aanhang als juist de sociaal-democratische. 'Precies in deze anti-individualistische, zeg maar gerust principiële collectivistische stroming bestond van de aanvang af een tomeloze bewondering voor partijleden die zich op de een of andere manier wisten te onderscheiden,' schreef de socioloog J.J.A. van Doorn¹⁰, en hij voert dat aan als verklaring voor het feit dat juist in sociaal-democratische kring de biografie bloeit. Vormen de korte levensbeschrijvingen van grote en kleine voormannen niet een intrinsiek onderdeel van Vliegengs ongeëvenaarde geschiedschrijving van het vroege socialisme in Nederland? En welke andere politieke stroming kent een biografisch woordenboek dat al vijf delen telt? Toch is hier geen sprake van een paradox, meende Van Doorn. Juist een beweging die uit is op mobilisatie van de massa's en hervorming van de maatschappij, heeft leiders nodig die het ideaal uitdragen en de beweging organiseren.

Maar als de beweging is uitgewoed, en een vaste plaats in de orde der dingen heeft ingenomen, dan vergaat ook de dialectiek tussen collectiviteit en leider, tussen de 'Held' en de 'Schare'. 'Geen massa's meer, dus ook geen helden,' zo luidt Van Doorns conclusie. Naarmate de SDAP en PvdA meer een 'gewone' politieke partij zijn geworden, neemt het belang van politieke leiders in de oorspronkelijke zin van het woord af, zo zou men moeten zeggen, ware het niet dat er zich in de hedendaagse electorale politiek een zekere 'personalisering' voordoet, vooral op het beeldscherm. Ook in ander opzicht kan de these van Van Doorn genuanceerd worden. Zo lineair als hij zich de overgang van beweging naar partij kennelijk voorstelt, gaat het in werkelijkheid niet. Op perioden van 'aanpassing' volgt niet zelden een 'tijd van troebelen', waarin de dynamiek op-

nieuw uitbarst en aan het leiderschap van een politieke partij heel specifieke eisen worden gesteld. Vanuit dit gezichtspunt is er eigenlijk niets vreemd aan dat een onzer in de verkiezingscampagne van 1977 bij huisbezoek meer dan eens een gehaakte of gebreide uil op het televisietoestel zag liggen.

Als Van Doorn gelijk heeft met zijn observatie over de rijkdom aan biografieën in socialistische (of, zoals sinds enige tijd weer wordt gezegd, sociaal-democratische) kring, dan is het toch opvallend dat van de partijleiders van SDAP en PvdA geen volwaardige biografieën bestaan. Het is verleidelijk om dit op te vatten als een overtuigende illustratie van de ambivalentie waarmee politiek leiderschap in deze kring altijd is benaderd.

'Partijleider' is een niet organisatorisch omschreven positie, maar een kwalificatie die verdiend moet worden. Vast staat dat SDAP en PvdA in deze zin tezamen drie 'historische leiders' hebben gekend: Troelstra, Drees en Den Uyl. Maar toen een van ons dat in 1984 in *Socialisme en Democratie* stelde¹¹, werd hij een halfjaar later door Drees gecorrigeerd: ook Albarda moest tot dezen worden gerekend. 'Hij was een zeer bijzondere figuur en in die zin een leider: een leider in de Kamer, een leider in het partijbestuur, een leider in het congres, een leider in de algemene propaganda. Maar hij kon zich niet als de wethouders beroepen op directe resultaten.'¹²

Het eerste deel van dit jaarboek bevat profielen van deze vier politieke leiders, waarbij de aan Troelstra en Drees gewijde artikelen kunnen worden beschouwd als aanzetten tot een werkelijke biografie. Deze vier profielen gaan over heel verschillende mensen, en de redactie heeft geen pogingen gedaan om de auteurs van de onderscheidene bijdragen in een overeenkomstig keurslijf te wringen. Zo zijn vier onderling verschillende essays ontstaan, die echter gemeen hebben dat ze draaien om de centrale vraag van politiek leiderschap: op welke gronden wordt het verworven en behouden, en onder welke voorwaarden kan het worden uitgeoefend.

Naast deze vier voor de hand liggende portretten volgen nog vijf andere, gewijd aan personen die ieder voor zich op specifieke gebieden en in een specifieke periode, een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het politieke denken en handelen in de 'beweging' – en daar in twee gevallen nog steeds mee doorgaan. Daarmee is de gebruikelijke indeling van dit jaarboek, dat in al zijn vorige afleverin-

gen een profiel wijdde aan een markante politicus, of zijn of haar bijdrage nu meer praktisch was of meer theoretisch, omgekeerd: deze aflevering bevat louter profielen. De selectie in het tweede deel is enigszins willekeurig, maar kan niet los worden gezien van eerder in het jaarboek geportretteerden. Wij memoreren ze hier: Franc van der Goes, Ko Suurhoff, Jacques de Kadt, Jef Suys, Koos Vorrink, W. A. Bongers, Hendrik de Man, George van den Bergh, Jan Goudriaan, Hilda Verwey-Jonker, Willem Banning, Soetan Sjahrir, Alfred Mozer, W. H. Vliegen en J.H. Scheps – een lijst die al met al niet neerkomt op een geautoriseerde verzameling partijheiligen.

Met ingang van dit jaarboek is de samenstelling van de redactie gewijzigd. Marnix Krop, die vanaf het zevende jaarboek deel uitmaakte van de redactie, heeft deze verlaten. Hij is opgevolgd door Frans Becker, adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting.

Noten

1. *Historisch Nieuwsblad*, 3 (1994), 2 (mei), p. 31-32.
2. Isaac Lipschits, 'Witte plekken in de geschiedschrijving van de Nederlandse sociaaldemocratie, met bijzondere aandacht voor de SDAP'. Bijdrage aan het Symposium *De geschiedschrijving van de Nederlandse Sociaaldemocratie: een tussenbalans*, Amsterdam, 14 oktober 1992.
3. Maarten Brinkman, Madelon de Keizer, Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
4. Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp: 'Inleiding', in: dezelfde (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1979), p. 8-9.
5. Cf. Jacques J. Giele, *De eerste internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973), p. 62-63.
6. B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1894), p. 234.
7. Idem, p. 302.
8. Harry Poeze & Martin Ros, *De biografie in Nederland en België 1988-1990. Overzicht en bibliografie* (Kampen 1991); Harry Poeze &

Martin Ros, *De biografie in Nederland en België 1991-1992* (Kampen 1993).

9. Cf. Paul Kalma en Marnix Krop, 'Het program als fetisj. Twintig jaar oppositiecultuur in de Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 9 (september).

10. J.J.A. van Doorn, 'De Held en de Schare', in: *HP/De Tijd*, 16 april 1993.

11. Bart Tromp: 'Inzake partijleider', in: *Socialisme en Democratie*, 41 (1984), 2 (februari).

12. 'Negentig jaar sociaal-democratie in de herinnering van een reformist', interview met dr. W. Drees door J.Th.J. van den Berg, in: *Socialisme en Democratie*, 41 (1984), 7/8 (augustus).

Van Troelstra tot Den Uyl

Pieter Jelles Troelstra: advocaat en agitator

Op dinsdag 13 mei 1930 liep de elfjarige Frits de Jong in gedachten verzonken naar huis. Zijn onderwijzer had verteld over Troelstra, wiens overlijden die dag bekend was geworden. Afkomstig uit een echt 'rood nest' wist de jonge Frits dat een belangrijk man was heengegaan. Hij herinnerde zich nog de verkiezingsaffiches van vijf jaar daarvoor, waarop Troelstra, een vuist in de lucht, de arbeiders had toegeroepen: 'Op ter overwinning'. Vader De Jong had de voorafgaande dagen vol spanning de korte berichtjes in *Het Volk* gelezen, waarin mededelingen werden gedaan over de gezondheidstoestand van de grote leider.

Op 12 mei was het nieuws zo slecht geweest, dat hij had gezegd dat het wel spoedig zou zijn afgelopen. En toen Frits' vader de volgende ochtend de krant had opengevouwen was daar op de voorpagina het grote, door een rouwrand omgeven portret van de oude voorman.

Vanzelfsprekend wist de jongen niet goed wat hij met de emoties van de volwassenen aan moest, zodat hij enigszins verward door de nog nieuwe straten van Amsterdam-Noord liep. Er hingen veel rode vlaggen halfstok, voorzien van dotten zwarte crêpe. 'Zo was het ook thuis. Het crêpe, vertelde moeder, was al in veel winkels uitverkocht. Er werd zwijgend gegeten. "De aad'laar met gebroken wieken", zo begon een gedicht van Margot Vos in het avondblad. Moeder vroeg of ik dat begreep en ik knikte zwijgend van ja. Dat zal wel niet helemaal het geval geweest zijn, maar ik had geleerd in gevoelszaken zomin mogelijk uitleg te vragen. Ik denk dat we zo'n uitleg geen van beiden aangekund hadden.'¹

En inderdaad, het gedicht 'In Memoriam' van Margot Vos was nauwelijks uit te leggen. De holle bombast was voor een elfjarige volstrekt onbegrijpelijk, maar tegelijkertijd sneden die snorkende kreten als 'het hart van een wereldbard' en 'een berg van licht' diep in de zielen van de bewonderende partijgenoten. Het ging hier niet

meer om een mens, maar om de personificatie van de wereldgeschiedenis:

'Historie heeft met zijn bloed geschreven
Ons heldendicht.
Hij heeft de wonden voor ons ontvangen
Als een Godsprofeet;
Neerlaag en opstand stuwden zijn gangen
Door een meer van leed.'²

Voor de 'rode familie' was niet zomaar een voorman heengegaan, voor de gemiddelde SDAP'er was Troelstra de verpersoonlijking van het streven der sociaal-democratie. Hij was, vooral na zijn afscheid in 1925, tot een symbool geworden. En hieraan had hij de laatste jaren zelf ook flink bijgedragen door, op zijn ziekbed, te werken aan de monumentale *Gedenkschriften*. De begrafenis op 16 mei te Den Haag was een massale demonstratie van aanhankelijkheid jegens de overleden leider. Ruim veertigduizend mensen vormden een stoet van vier kilometer, waarin zo'n vierhonderd omfloerste vaandels werden megedragen. In bloemrijke woorden, waarin de kranten toen nog excelleerden, werd de teraardebestelling verslagen.

Uit de talloze herdenkingsartikelen die reeds op 13 mei verschenen, werd duidelijk dat ook buiten de SDAP het besef leefde dat met Troelstra een politicus van buitengewoon formaat was heengegaan. De NRC stelde hem op één lijn met Schaepman en Kuyper. Wat zij voor het respectieve roomse en protestantse volksdeel hadden gedaan, dat had Troelstra voor de arbeiders gedaan. 'Evenals Kuyper en Schaepman was Troelstra meer volksleider dan staatsman.' De deftige liberale courant vroeg zich bovendien af of deze titanen zich nog wel zouden hebben thuis gevoeld in een tijd waarin er op politiek en sociaal gebied sprake was van 'onzekerheid', 'onmacht', 'hergroepering' en 'zelfherziening'. Zou deze tijd 'wel ruimte en bewegingsvrijheid hebben kunnen verschaffen aan die oude apostelen van enkele eenvoudige leuzen, die hun kracht evenzeer geput hebben uit de beperktheid van hun doel als uit hun vaste overtuiging?'.

De vergelijking met Schaepman en Kuyper, waaraan soms nog

De Savornin Lohman en Goeman Borgesius werden toegevoegd, werd in heel wat necrologieën gemaakt, terwijl tevens vastgesteld werd dat met Troelstra een politicus uit een voorbij tijdperk was heengegaan. Als zijn grootste verdienste werd over het algemeen het feit gezien dat hij, om met *De Telegraaf* te spreken, ‘de domesticering van het nog zoo rumoerige socialisme’ bewerkstelligd had. De katholieke *Maasbode* was weliswaar zeer kritisch en legde veel nadruk op wat de gelovige moest afwijzen in Troelstra, maar schreef tevens dat de roomsen nog veel van hem konden leren wat betreft het creëren van eenheid in de eigen gelederen. De eveneens katholieke *Volkskrant* was veel uitbundiger in haar lof, terwijl *De Tijd* het roomse volksdeel voorhield dat de vele fouten van Troelstra geen reden konden zijn tot ‘farizeesche zelfbespiegeling’, aangezien de kerken zelf schuld hadden gehad aan het ontstaan van het socialisme.

Als grote fouten van Troelstra werden meestal genoemd zijn houding tijdens de kabinetsformatie van 1913 en de ‘vergissing’ van 1918. ‘Maar een *groot* man maakt geen kleine fouten, noch een *klein* man, *groot*e fouten. Wie zal een groot man, naar zijne fouten beoordelen?’, aldus de christelijk-historische *Nederlander*. Terwijl de antirevolutionaire *Standaard* weinig aandacht aan het overlijden besteedde, onder de zuinige verwijzing naar de kort daarvoor gepubliceerde artikelen ter gelegenheid van Troelstra’s zeventigste verjaardag, liet de eveneens door mannenbroeders gelezen *Rotterdammer* de christelijke barmhartigheid prevaleren. ‘Plotseling is hij van ons weggenomen. Ja van ons; want ondanks de klove der overtuiging tusschen hem en ons, was en blijft Mr. Troelstra een nationale, Nederlandsche figuur; één der grootste zonen van ons volk.’

Bij zijn leven had Troelstra reeds heel wat pennen in beroering gebracht, na zijn dood werd dat niet anders. Terwijl hem door velen ter rechterzijde zijn plaats in het pantheon der Groten Vaderlanders werd gegund – de NSB zou hem later zelfs trachten te annexeren –, bleef een groot deel van ‘links’ zeer kritisch ten opzichte van de voormalige SDAP-leider. Om zijn figuur zijn altijd de kruitdampen van de polemiek blijven hangen. Zelfs hedendaagse historici – we zullen hen nog tegenkomen – voelen zich soms genoodzaakt hun potlood extra scherp te punten als ze over hem moeten schrijven, alsof hij zich nog kan verweren. Hoewel een der groot-

sten uit de Nederlandse politiek, en uit de zeer uitvoerig geboekstaafde geschiedenis der Nederlandse arbeidersbeweging wellicht de grootste, is er nog nooit een min of meer complete biografie, waarin leven en werk uitvoerig geanalyseerd en met elkaar in verband worden gebracht, aan hem gewijd.³ Wel zijn er tal van detailstudies en uiteraard komt Troelstra's rol en betekenis uitvoerig aan de orde in ieder werk over de geschiedenis van het socialisme tussen 1890 en 1930. Hoe waardevol die studies ook zijn, ze bieden onzes inziens geen coherent beeld van de politicus en de mens Troelstra. De samenhangen tussen bepaalde fases van zijn levensloop, de verschillende zijden van zijn maatschappelijke betekenis blijven onderbelicht. Uiteraard is het in het bestek van dit jaarboek niet mogelijk een echte biografie te schrijven. Vandaar dat dit artikel niet meer wil zijn dan een eerste verkenningstocht, waarbij slechts enige aspecten van het leven en werk van Troelstra worden gemarkeerd.

Een bard uit het noorden

Troelstra was een Fries dichter. In navolging van Leszek Kolakowski, die zijn driedelige *Geschiedenis van het marxisme* begon met de opmerking dat Karl Marx een Duits filosoof was⁴, lijkt het ons zinvol om met een dergelijke ogenschijnlijk erg banale en voor de hand liggende zin de afkomst en aard van Troelstra te benadrukken. Zowel zijn Friese afkomst als zijn dichterschap is zeer bepalend geweest voor Troelstra's levensloop. Bij zijn dood, maar ook dikwijls nog daarna, is veelvuldig opgemerkt dat Troelstra wellicht meer gezien dient te worden als dichter, als romantisch kunstenaar, dan als politicus in de gebruikelijke zin van het woord. *De Nederlander* schreef bij het overlijden: 'Troelstra was dichter; hij zag de dingen van ééne zijde, en daar zag hij ze mooi en groot.' Een volledige verklaring voor Troelstra's politiek optreden is hiermee uiteraard nog niet gegeven, maar wie dit aspect uit het oog verliest zal er niet in slagen deze figuur te begrijpen.

Ook het simpele gegeven dat Troelstra's wieg in Friesland stond, en niet in het westen van het land, is van betekenis. Als bekend Fries dichter genoot Troelstra in zijn eigen provincie een grote populariteit. Ook als nationaal politicus kwam zijn speciale band met Friesland vaak tot uiting. Bij de roemruchte 'Rode Dinsdagen' liep hij

aan het hoofd van de stoet der Friezen en Groningers. En over de begrafenis schreef *De Telegraaf*: 'Van de aan het hoofd van den stoet marcheerende Friezen werd velen de aandoening te machtig, toen zij hun grooten voorman den laatsten groet brachten.'⁵ Deze band met Friesland is voor de SDAP vooral in de beginjaren van zeker belang geweest, aangezien de partij haar grootste aanhang vond in de twee noordelijke provincies. Tegelijkertijd zorgde Troelstra's Friese afkomst ervoor dat hij meermalen beschuldigd werd van provincialisme. Zo schreef Van Ravesteyn in 1948 over hem als '...de Friesche boerentelg, die steeds een beetje den stempel bleef dragen van zijn noordelijken en provincialen komaf'.⁶

Pieter Jelles Troelstra, in 1860 te Leeuwarden geboren als oudste van zeven kinderen, verloor zijn moeder op elfjarige leeftijd. Jelle Troelstra, zijn vader, was geen gemakkelijk man. Als zoon van een scheepstimmerman had hij zich opgewerkt tot ontvanger der belastingen en directeur van de brandwaarborgmaatschappij Neerlandia. Een zeer dominante man, vrijdenker en liberaal, die enige tijd wethouder en loco-burgemeester van Leeuwarden is geweest. Een *self-made man* die zijn emoties niet toonde en die evenmin veel geduld had met de gevoelens van anderen. Met een oudste zoon die in geldingsdrang niet voor hem onderdeed lag het voor de hand dat er zich in huize Troelstra nogal wat conflicten voordeden. Toen Pieter Jelles achttien jaar was liep een ruzie met zijn vader zo hoog op, dat de licht ontvlambare en romantisch aangelegde jongen besloot naar Parijs te vluchten. Met in zijn ransel een deeltje Heine en een voorraad papier om gedichten te schrijven, en het voornemen om in de lichtstad de kost te verdienen als schoenpoetser, sloop Pieter Jelles het huis zijns vaders uit. Verraden door een van zijn zusters werd de gefnuikte *poète maudit* door de autoritaire belastinggaarder uit het station geplukt. In zijn *Gedenkschriften* schreef hij hierover: 'Op de eigenlijke beweegredenen en achtergrond van mijn zonderlinge houding werd, als naar gewoonte, niet ingegaan en ikzelf, als het er op aankwam even gesloten als mijn Vader, sprak er ook niet over.'⁷

Er woelde heel wat in de jonge Troelstra. Thuis kon hij zijn emoties en aspiraties slechts met mate uiten, vandaar dat hij elders naar mogelijkheden zocht. Het provinciestadje Leeuwarden had misschien op cultureel gebied niet veel te bieden, maar in vergelijking met het dorpje Stiens, waar de Troelstra's tussen 1869 en 1875 had-

den gewoond, was het bijna een metropool. Pieter Jelles stortte zich in het literaire leven van de Friese hoofdstad. In het huis van vader Jelle werd Nederlands gesproken. Voor iemand die op eigen kracht op de maatschappelijke ladder een flink eind was gestegen, leek het Fries een achterlijk boerentaaltje. Met de geloofsijver van de bekeerling koos de jonge Troelstra voor de Friese taal en het Friese cultuurgoed. Dat hij over een vlotte en tegelijk zeer scherpe pen beschikte was reeds op de HBS gebleken, waar hij in de schoolkrant de spot dreef met zijn docenten.⁸ Nu stortte Troelstra zijn gemoed uit in Friestalige gedichten waarin het Friese platteland verheerlijkt werd. Zijn literaire voorkeuren – Heine, Hamerling, Tennyson en wat Nederland betreft De Genestet en Vosmaer – waren betrekkelijk conventioneel. Met de letterkundige nieuwlichters die spoedig furore zouden maken, de ‘beweging van Tachtig’, heeft Troelstra nooit veel affiniteit gehad. Een studiegenoot schreef later dat, terwijl zijn medestudenten sterk beïnvloed werden door de literaire mode, Troelstra teruggreep op de traditie. ‘Hij zat nog voor het oude spinet en liet de ballade weerklinken.’⁹ Ook wat dat betreft zou er altijd een zekere afstand bestaan tussen hem en de intellectuelen die rond 1900 voor het socialisme kozen.¹⁰

Anders dan Van Deyssel, Kloos en de jonge Gorter wilde Troelstra niets weten van *l’art pour l’art*. Zijn gedichten waren zeer idealistisch van toon. Hoewel hij nog niet precies wist wat hij zocht, ging zijn verlangen toch uit naar het ‘hogere’.

‘In het rijk der idealen
Zweeft mijn geest vaak zoekend rond,
Of hij daar weer troost in ’t lijden,
In de strijd een rustpunt vond.
Moede van het droeve staren
Op de lage, kale grond,
Wend ik dikwijls ’t oog naar boven
Of ik daar veraadming vond.’¹¹

Zo begint het gedicht ‘Mijn ideaal’, gepubliceerd in 1882, dat in dertien verzen de verlokkingen en tegenslagen van het leven schildert en tevens de waarde van idealen bezingt. Twee jaar later schreef Troelstra: ‘...de wereld behoort aan den idealist; idealisme leidt tot

krachtsinspanning en streven naar verbetering, pessimisme tot rust en berusting in eene droeve werkelijkheid.¹² Socialist was hij toen nog lang niet, maar de onvrede met het gewone burgermansbestaan was al wel heel duidelijk aanwezig.

De intellectuele mode van die tijd werd gekenmerkt door materialisme, positivisme en de verheerlijking van de natuurwetenschappen. In zijn memoires noemt Troelstra zijn HBS-leraar 'natuurlijke historie' als iemand die zeer belangrijk is geweest voor zijn vorming. Deze man opende zijn leerlingen de ogen voor Darwins evolutietheorie, '...een der belangrijkste leidraden voor onze verdere ontwikkeling'.¹³ De jonge Troelstra voelde zich sterk aangetrokken door de overtuigingskracht en het vooruitstrevende van de toen zo populaire natuurwetenschappen. Uit een voordracht die hij kort voor zijn negentiende verjaardag hield voor de culturele vereniging 'Halbertsma', blijkt evenwel dat hij het materialisme uit Büchners *Kraft und Stoff*, het brevier van de vrijdenkers uit die tijd, niet onverkort kon aanvaarden.¹⁴ De platvloerse reductie van het 'wezen' van de mens tot een reeks scheikundige formules stond hem beslist niet aan. Het verlangen naar eeuwige schoonheid, het streven naar een ideaal, dat was wat de materialisten volgens Troelstra ten onrechte belachelijk maakten.

'Geloof wordt door hen dwaasheid genoemd. Liefde is lafheid; heldenmoed is een overspannen toestand der zenuwen. Wat niet goed kan strijden om het bestaan, moet ondergaan. Armoede is noodzakelijk.' Dit alles was voor de hooggestemde jongeling, voor wie de 'Liefde' het hoogste was, niet te accepteren. Troelstra hunkerde naar een ideaal dat het waard was om voor te strijden, want dat was de 'hoogste uiting der liefde'. Pas nadat hij rond zijn dertigste het socialisme – dat hij altijd heeft gezien als een 'zedeleer' – omarmde vond hij de juiste richting voor zijn strijd lust.

Uit de voordracht van de middelbare scholier blijkt dat hij niet in God geloofde, maar dat hij dat geloof wel respecteerde als '...een uiting van het verlangen der ziel, zich een ideaal te scheppen'. Het christendom was in zijn ogen verouderd, de wetenschap had de onzinnigheid van de dogma's aangetoond, de mens had slechts behoefte aan een ideaal. Hoe zo'n ideaal gefundeerd moest worden, de vraag welk ideaal het juiste was, daar had de jongen zich het hoofd nog niet over gebroken. Troelstra zou daar ook nooit het antwoord

op vinden. In feite bleef hij zijn hele leven worstelen met het geloof, dat hij in sommige periodes met een zekere hoogmoed verwierp en waarnaar hij op andere momenten hartstochtelijk verlangde. Een van de meest verstandige beslissingen uit zijn leven is waarschijnlijk geweest, dat hij besloot geen predikant te worden.¹⁵ In tegenstelling tot veel andere socialistische intellectuelen, die vanuit hun marxistische trots religiositeit gelijkstelden met bijgeloof, heeft Troelstra altijd respect gehad voor mensen die geloofden.

Het vrolijke studentje

De hooggestemde gevoelens stonden bij Troelstra een gulzig genieten van de geneugten des levens niet in de weg. Als student in Groningen leefde hij er lustig op los, was hij lid van tal van literaire gezelschappen en gezelligheidsverenigingen. In zijn herinneringen schrijft hij vrij weinig over deze periode, waarin hij blijkbaar niet erg hard studeerde.¹⁶ In een artikel ter gelegenheid van de vijftienvingstige verjaardag van Troelstra's promotie gaf een oude studiegenoot een levendige schets van Troelstra als student. Hij was een vrolijke klant, gevierd onder zijn medestudenten maar tegelijkertijd gevreesd wegens zijn vlijmscherpe spot. Pieter Jelles kon geweldig goed 'doorhalen' in de kroeg, en bereikte in de vroege ochtend zijn hoogtepunt. Dan beklom hij dikwijls een stoep in een van Groningens nog stille straten, om daar vanaf bezielende en meeslepende toespraken te houden tot het werkvolk dat aan de arbeid toog. De schrijver kon zich in 1913 niet meer herinneren of dat ook sociaal bewogen redevoeringen waren geweest. Gezien de instelling van het groepje studenten rond Troelstra betwijfelde hij dat echter ten zeerste. Tevens tekende deze anonieme auteur aan dat Troelstra weliswaar de gangmaker onder de studenten van het corps was geweest, maar dat hij onder hen geen echte vrienden had gehad.¹⁷ Ook dat zou een constante in Troelstra's levensloop blijven.

Over Troelstra's liefdeleven in die tijd is niet veel meer bekend dan dat in 1883 zijn verloofde hun verhouding verbrak, wat hem danig van zijn stuk bracht. Bordeelbezoek maakte in die tijd meestal een integraal deel uit van het studentenleven. Door de stringente seksuele moraal van die dagen werd dat meestal stilzwijgend gezien

als de normale initiatie van jongemannen. Waarschijnlijk was Troelstra's idealisme er de oorzaak van dat hij na enige tijd genoeg kreeg van de 'betaalde liefde'. Wat hij zocht was een vrouw die zijn hooggestemde idealen kon delen.¹⁸ Uiteindelijk vond hij haar in Sjoukje Bokma de Boer, een meisje met literaire ambities, die later bekend zou worden onder het pseudoniem Nienke van Hichtum.

Tot ongeveer zijn dertigste volgde Troelstra min of meer de gebaande paden. In zijn gedrag en opvattingen week hij niet sterk af van andere jongemannen uit zijn milieu. In die tijd, zonder de massamedia en de jeugdcultuur die we nu kennen, waren er zoveel jongelieden die gedichten schreven. Het voordragen van zelfgeschreven poëzie, zoals toen gebruikelijk was, valt te vergelijken met het spelen in een bandje heden ten dage. Evenmin zal Troelstra de enige zijn geweest die heel wat te stellen had met een autoritaire en, op het oog, emotieloze vader. Ook wat betreft zijn politieke denkbeelden en zijn studiekeuze viel Pieter Jelles niet uit de toon.

Aanvankelijk wilde Troelstra letteren gaan studeren. De directeur van de HBS raadde hem dat echter ten sterkste af. Hij zou dan nauwelijks een ander toekomstperspectief hebben dan dat van leraar, en daarvoor achtte hij Troelstra volstrekt ongeschikt. Het advies van de directeur, een studie in de rechten, vond vader Troelstra belachelijk. Als advocaat zou Pieter Jelles aan politiek moeten doen, en daar had hij immers geen enkele belangstelling voor!¹⁹ En inderdaad, Troelstra voelde een afkeer van de liberale politiek van die dagen.

Nadat hij niettemin was ingeschreven aan de Groningse universiteit als rechtenstudent, begon Troelstra's belangstelling voor politiek toe te nemen. De drie hoogleraren die Troelstra in zijn memoires noemt als de docenten die hij het meest waardeerde, waren vooraanstaande liberalen. H.L. Drucker, slechts drie jaar ouder dan Troelstra, doceerde Romeins recht maar zou later een van de pioniers van de sociale wetgeving worden. Van 1901 tot 1913 leidde hij de kamerfractie van de Vrijzinnig Democratische Bond (vDB). Volgens Troelstra mocht P.W.A. Cort van der Linden dan een minder helder docent zijn dan Drucker, diens sociaal liberalisme heeft grote invloed op hem uitgeoefend. Van professor B.D.H. Tellegen, die in 1885 op tweeënzestigjarige leeftijd zou overlijden en die aan het hoogleerschap de voorkeur gaf boven een politieke

carrière, maakten de colleges over het ontstaan van het liberalisme diepe indruk. Vooral diens vertogen over het koningschap hebben de van huis uit toch al antimonarchistische Troelstra beïnvloed. Bovendien had hij van Tellegen opgestoken '...dat wij, sociaal-demokraten, toch eigenlijk in wezen van de liberalen afstammen'.²⁰ Een studiegenoot, die samen met Troelstra in de redactie van de studentenalmanak zat, was D. Bos, de kabinetsformateur van 1913.

Troelstra senior mocht dan in Pieter Jelles geen politicus gezien hebben, niettemin bleek hij wel degelijk over talenten in die richting te beschikken. Althans naar het oordeel van het bestuur van de Liberale Unie in Friesland, want zij vroegen hem in 1886 bezoldigd propagandist te worden. Troelstra weigerde, naar eigen zeggen omdat hij zich niet als liberaal beschouwde en bovendien de liberalen te verdeeld waren over het vraagstuk van het algemeen kiesrecht.²¹ Wel had hij in de drie daaraan voorafgaande jaren bijdragen geleverd aan de liberale *Friesche Courant*, waarvan zijn vader een der redacteuren was. Onder het pseudoniem Piet van Heuvel verzorgde hij de tweewekelijkse rubriek 'Brieven uit Friesland's hoofdstad'. Naast plaatselijke nieuwtjes besprak Troelstra de provinciale en Haagse politiek. Vanaf 1885, het jaar waarin hij toetrad tot de Bond van Algemeen Kies- en Stemrecht (BAKS), nam het aantal politiek getinte stukken sterk toe.²²

De *Friesche Courant* was een blad voor de kleine en de gezeten burgerij en huldigde gematigd liberale opvattingen. Als veel aan de weg timmerend dichter kwam Troelstra in contact met Oebele Stellingwerf, de redacteur van het veel radicalere *Friesch Volksblad*. Ook aan dat periodiek ging Troelstra bijdragen leveren. Meer en meer kreeg Troelstra oog voor wat in die jaren de 'sociale quaestie' heette. Hij begon zich het lot van ambachtslieden, arbeiders, arme boeren en dagloners aan te trekken. Socialist was hij nog steeds niet. Zijn mening over het socialisme is rond 1886 nog ongeveer dezelfde als in 1877, toen hij een voordracht over dit onderwerp had gehouden. Daarin had hij gezegd dat hij weliswaar voor juridische gelijkheid was, maar dat het hem onwenselijk voorkwam als er een sociale gelijkheid ontstond. Wel was het absoluut noodzakelijk dat de levensomstandigheden der werkende stand sterk verbeterd werden, omdat dat de produktiviteit ten goede zou komen.²³ In zijn *Gedenkschriften* memoreerde Troelstra zijn eerste antikapitalistische

geschrift, een hekeldicht op een papierfabrikant die een granieten graf had laten bouwen. Ondertussen leefde hij het prettige leventje van de student, '...mijn sigaartje rookend en mijn glaasje port slurpend in de genoegelijke omgeving van het café "Waterloo" aan den Heerenweg te Groningen'.²⁴

'De sociaal-democraten ijlen naar de revolutie als de motten naar de vlam. In hunne onkunde bereiden zij verderf voor velen, maar het meest voor zichzelf.'²⁵ Deze uitspraak van Cort van der Linden uit 1886 werd naar alle waarschijnlijkheid door Troelstra onderschreven. De socialisten waren hem te radicaal, te demagogisch. De figuur van Domela Nieuwenhuis was hem, toen al, onsympathiek. Eind 1885 schreef hij in de *Friesche Courant*: 'Hij kapt zijn haar à la Christus, zoals een coquette jongedame het à la Fédora draagt. Zijn uiterlijk tekent dan ook een man van smarte; zelden plooit een glimlach zijn mond.'²⁶ Het was bij Domela's oudste broer, de hoogleraar strafrecht J. Domela Nieuwenhuis, dat Troelstra op 7 juli 1888 promoveerde tot doctor in de rechten. Zijn niet bijzonder indrukwekkende proefschrift handelde over de vraag wie er bij een strafzaak bevoegd zijn op te treden als getuige. Uit de aan de dissertatie toegevoegde stellingen bleek duidelijk Troelstra's liberalisme. Onder meer pleitte hij hierin voor algemeen kiesrecht en de invoering van een progressieve inkomstenbelasting. Ook onderschreef hij Cort van der Lindens uitspraak dat het streven naar uitbreiding van het kiesrecht niet los kon worden gezien van '...den drang naar meerderre staatsbemoeiing'.²⁷ Troelstra, die de promotie beschouwde als zijn 'academische uitvaart'²⁸, leek een zonnige toekomst tegemoet te gaan. Zijn populariteit als Fries dichter zou de jeugdige advocaat de nodige cliënten opleveren.

Bekering tot het socialisme

Als Troelstra de liberale beginselen trouw was gebleven had hij goede uitzichten op een politieke carrière gehad. Zijn vader was immers een van de liberale voormannen in Leeuwarden en had als gemeentebestuurder veel invloed. Bovendien waren zijn universitaire leermeesters mannen van gezag in de Liberale Unie. In 1908 noteerde de voormalige minister van Buitenlandse Zaken W.H. de Beaufort in zijn dagboek de opmerking van een christelijk-histo-

risch kamerlid, dat als Troelstra liberaal gebleven was hij zeker minister zou zijn geworden.²⁹ Waarom koos Troelstra dan in 1890 voor het socialisme?

Vliegen wijst erop dat Troelstra, in tegenstelling tot de meeste intellectuelen uit de bourgeoisie die zich tot het socialisme bekeerden, dit niet deed na zich eerst te hebben verdiept in de socialistische kritiek op het kapitalisme. Terwijl anderen zich eerst de theorie eigen maakten, en zich vervolgens in de strijd mengden, werd Troelstra juist door die strijd aangetrokken; de theoretische scholing kwam later pas.³⁰ Als het Troelstra inderdaad om de strijd te doen was, dan kon hij bij de socialisten zijn hart ophalen, in ieder geval meer dan bij de toch wat bezadigde liberalen. Mogelijk speelde hierbij ook een rol dat hij er niet veel voor voelde om in een, door zijn vader, gespreid bedje terecht te komen. Troelstra had genoeg geldingsdrang om er geheel op eigen kracht te willen komen.

Wat zeker van invloed was op zijn politieke keuze, was het contact dat hij als advocaat had met voormannen van de zich in die jaren onstuimig ontwikkelende Friese arbeidersbeweging. Zijn verdediging in het proces tegen de leiders van de landarbeidersbond 'Broedertrouw' uit Het Bildt confronteerde hem met de ontstellende noden op het platteland én met het idealisme van door het socialisme geïnspireerde arbeiders.³¹ In augustus 1890 zag hij in Leeuwarden tal van arbeiders die op weg waren naar een grote kiesrechtmeeting in Heerenveen. In een opwelling besloot hij met hen mee te gaan om, zoals hij tegen zijn vrouw zei, 'den polsslag van den tijd mede te gevoelen'.³² Toen hij in 1898 een aantal van zijn geschriften bundelde onder de titel *Van leed en strijd*, beschreef hij in de inleiding welke indruk die bijeenkomst op hem had gemaakt. Hij begon dit artikel, dat veel weg heeft van een bekeringsgeschiedenis zoals die onder bevindelijke calvinisten populair zijn, met het schetsen van de desolate gemoedstoestand waarin hij tot die tijd had verkeerd. Van jongs af aan had hij gezocht naar een ideaal dat het waard was om voor te strijden. Toen hij erachter kwam dat de maatschappij waarin hij leefde absoluut niet overeenkwam met de fraaie beginselen die hem geleerd waren, was hij '...met ledige handen en starende oogen blijven staan'. 'Tegen den muur der werkelijkheid waren mijne idealen als zeepbellen uiteengespat en ik was voor dien hoo-gen muur in sombere vertwijfeling neergezonken.' De jonge jurist

was er tevens achter gekomen dat, als het er op aan kwam, niet het recht maar het bezit doorslaggevend was. Een diepe indruk maakte dan ook die meeting in Heerenveen, '...waar ik rondliep met de hel in het hart, daar ik gevoelde, niet het recht te hebben om te deelen in de heerlijke geestdrift, die deze manifesterende strijdende scharen bezielde, die blonk op hunne stralende gezichten en klonk in hunne hoog opgalmende liederen'.³³ De novice twijfelde nog of hij zijn roeping wel waardig was, een weg terug leek echter niet meer mogelijk.

Welke bewonderenswaardige eigenschappen Troelstra ook moge hebben bezeten, geduld behoorde daar niet toe. Eenmaal gegrepen door de socialistische strijdlust, en al spoedig ook door het socialistische ideaal, wilde hij zich zo snel mogelijk, en zo volledig mogelijk inzetten voor de 'beweging'. Bovendien wilde hij weg uit Leeuwarden, vermoedelijk om een confrontatie met zijn vader te vermijden. Hij schreef Domela Nieuwenhuis een brief waarin hij verzocht om een baan als redacteur bij *Recht voor Allen*. Vooral de in de ogen van de SDB-leiding buitensporige salariseisen waren er de oorzaak van dat deze brief later steeds gebruikt werd om aan te tonen dat Troelstra geen echte socialist was, maar een op geld beluste baantjesjager. Vliegen beschrijft de ergernis over het feit dat '...een jong bourgeois, pas sociaal-democraat, dadelijk de pretentie had in de partij op een dergelijke hoge officierspost te worden gezet en dat hij eigenlijk als een voorwaarde tot zijn openlijke verklaring ten gunste der sociaal-democratie, aanspraak meende te mogen maken op bestaansmiddelen. [...] Ik-zelf ben er lang woedend over geweest.'³⁴

Nu zijn kans om op landelijk niveau een rol te spelen binnen de socialistische beweging voorlopig verkeken was, richtte Troelstra zich op de Friesche Volkspartij. De Volkspartij was de naam waarmee de Friese afdelingen van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht zich tooiden. Ook afdelingen van de SDB waren aangesloten bij deze Volkspartij. De partijvoorzitter, Vitus Bruinsma, vroeg Troelstra zich bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1891 kandidaat te stellen voor het district Leeuwarden. Troelstra weigerde, naar eigen zeggen omdat hij nog niet beschikte over voldoende kennis en politieke ervaring. Erg overtuigend klonk dit niet, aangezien Troelstra zelden door gebrek aan zelfvertrouwen werd ge-

plaaagd. Ook hier was het de waarschijnlijkheid van een politieke confrontatie met zijn vader, die hem afschrikte.³⁵

In de Volkspartij gaven de socialisten de toon aan. Troelstra was van mening dat de organisatie dan ook omgevormd kon en moest worden tot een echte socialistische partij. Zijn streven om een socialistisch partijprogramma aangenomen te krijgen mislukte echter. Dit was zijn eerste politieke nederlaag.³⁶ Troelstra's beeld van het socialisme was in die tijd nog niet erg omljnd. Ook zijn opvattingen over de middelen om tot het socialisme te komen waren allesbehalve helder. Waren binnen de SDB – waar Troelstra trouwens nog steeds geen lid van was – de tegenstellingen tussen 'revolutionair' en 'parlementair' lang niet zo duidelijk als in de geschiedschrijving vaak gesuggereerd is, bij Troelstra was dat al helemaal niet het geval. Terwijl hij in februari 1892 verklaarde dat voor Friesland de revolutionaire tactiek beslist ongeschikt was, waarschuwde hij in september van dat jaar de regering: 'De volksbeweging staat aan den uitersten grens der wettelijkheid, zij staat aangedrongen tegen de zwakke schutting, die recht van onrecht scheidt; de tijd van redeneeren en protesteeren is voorbij, die van handelen is aangebroken.'³⁷

De ogenschijnlijke radicalisering van Troelstra's denkbeelden in de loop van 1892 is door historici op verschillende wijze geïnterpreteerd.³⁸ De razendsnelle koerswijzigingen, die zich gedurende zijn politieke loopbaan voortdurend manifesteerden, vormen een van de grootste problemen waarvoor Troelstra's biografie zich geplaatst ziet. Hoe dienen deze verklaard te worden? Hoe was het mogelijk dat Troelstra voortdurend pendelde tussen een revolutionair en een hervormingsgezind standpunt? Zelf haalde hij graag de woorden van Wilhelm Liebknecht aan: 'Als 24 keer op een dag de omstandigheden zich wijzigen, zal ik 24 maal veranderen van tactiek.'³⁹ Anderen hadden hier echter nogal wat moeite mee. Franc van der Goes verweet Troelstra een gebrek aan 'vastheid en continuïteit van denkbeelden en gedragingen'.⁴⁰ Ook andere intellectuelen rond het tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, zoals Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter, vonden Troelstra onberekenbaar. Tijdens de vele conflicten werd Troelstra door deze marxistische intellectuelen keer op keer van 'opportunisten' beschuldigd. De heetgebakerde 'Tribunisten' ontploften vaak bij het horen van de naam

SDAP-propagandisten te Veendam, 1898. V.l.n.r.: H.J. Kenther, F. Pomp, P.J. Troelstra, J.H.A. Schaper, G.W. Melchers. (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.)

Troelstra. In 1918, negen jaar na de breuk, ging Van Ravesteyn nog tekeer tegen '...deze over 't paard getilde Friesche boer, deze opgeblazen parlamentskikker, man zonder werkelijke beschaving en werkelijke kennis, maar alleen met een goede dosis laag-bij-de-grondse sluwheid en eindeloze breedsprakigheid'.⁴¹ Zelfs historici kunnen zich heden ten dage nog kwaad maken om Troelstra's veelal onnavolgbare politieke manoeuvres.⁴² Dergelijke reacties zijn, zeker waar het de tijdgenoten van Troelstra betreft, begrijpelijk, maar veel verklaren doen ze niet. Het verwijt van 'opportuniste', dat we bij de meeste critici, al dan niet tussen de regels, lezen is naar het mij voorkomt niet terecht. Het impliceert immers een zekere beginselloosheid, en daar kan men Troelstra toch met geen mogelijkheid van beschuldigen. Het stelt zijn handelen in een twijfelachtig daglicht, alsof het Troelstra te doen zou zijn geweest om macht of persoonlijk gewin.

Interessanter zou het zijn om Troelstra's handelen te analyseren vanuit de optiek van een advocaat, want dat was hij immers. Een advocaat zet een bepaalde verdedigingslijn uit, waarlangs hij de belangen van zijn cliënt wil behartigen. Zo kan hij bij voorbeeld aansturen op vrijspraak wegens gebrek aan bewijs. Door nieuw bewijsmateriaal, door de officier van justitie opgeworpen bezwaren, getuigenverklaringen, de opstelling van de rechter et cetera – kortom: door gewijzigde omstandigheden – zal de advocaat zijn koers bijstellen. Hij kan dan gaan speuren naar vormfouten, pleiten voor strafvermindering of aansturen op een verklaring van 'ontoerekeningsvatbaarheid'. Een advocaat die halsstarrig vasthoudt aan een eenmaal ingenomen standpunt bewijst zijn cliënt een slechte dienst. Troelstra heeft meer dan eens een standpunt ingenomen dat door zijn omgeving niet werd begrepen, of zijn koers veranderd op een moment dat niemand dat verwachtte. Maar, zoals mr. Troelstra dat in 1893 formuleerde: '...wij maken niet zelve onze taktiek, maar zij wordt gemaakt door de omstandigheden. Heden wettelijk arbeiden, door of in het parlement; morgen door het verwekken van een opstand. Nu door vakverenigingen den strijd gevoerd, later mischien op de barricaden gevochten. Wat er gebeuren zal en moet, zal de tijd leeren.'⁴³ Als zelfbenoemde advocaat van de arbeidersklasse trachtte Troelstra de belangen van zijn cliënt te verdedigen met alle middelen die hem ten dienste stonden. Dat hij dikwijls werd be-

schuldigd van 'advocatenstreken' en dat anderen vaak niet begrepen wat deze uitgekookte jurist beoogde, was hierbij welhaast onvermijdelijk. Dat de andere, minder flexibele, 'advocaten' die zich over de arbeiders hadden ontfermd, zich ergerden aan Troelstra's sluwheid en aan het vertrouwen dat de 'cliënt' hem schonk, ligt evenzeer voor de hand.

Een omstreden partijleider

Het op een enigszins adequate wijze beschrijven van Troelstra's rol bij de oprichting en het tot bloei brengen van de SDAP is in het kader van dit artikel vanzelfsprekend onmogelijk. Vandaar dat ik hier slechts aandacht wil schenken aan Troelstra's houding inzake enkele belangrijke vraagstukken. Hierbij maak ik ook opmerkingen over zijn persoonlijkheid en integriteit. Tot slot zal worden ingegaan op zijn relaties met medestanders, zijn machtspositie, zijn retorische gaven en de aard van zijn leiderschap.

Bij de oprichtingsvergadering van de SDAP, op 26 augustus 1894, zag geen der aanwezigen Troelstra als de aangewezen leider. In zijn *Gedenkschriften* schreef hij dat hij zich bewust op de achtergrond hield omdat hij aan de partij vooral 'geestelijk leiding' wilde geven. Volgens hem was de organisatie van de partij in betere handen bij de '...arbeidersfiguren, die zich in de beweging hadden ontwikkeld'.⁴⁴ Terecht wijst Jos Perry erop dat Troelstra er bij de verdeling van functies eenvoudig niet aan te pas kwam, en dat die 'arbeidersfiguren' het al gënant genoeg vonden dat hij erbij was.⁴⁵ In de SDB had hij zich min of meer onmogelijk gemaakt, zodat de nieuwe partij, wilde zij leden van de oude organisatie 'losweken', niet erg gebaat was bij een prominente rol van Troelstra. Bovendien was, zoals we nog zullen zien, de verhouding met enkele van de overige 'apostelen' allesbehalve goed.

Als lid van het partijbestuur had Troelstra uiteraard een zekere invloed, maar voor het opbouwen van zijn machtspositie in de partij was vooral zijn journalistieke en propagandistische werk van belang. Sinds 1893 gaf hij in Utrecht *De Baanbreker* uit en toen de SDAP in 1896 een officieel orgaan in het leven riep, *De Sociaal-demokraat*, werd Troelstra de redacteur. Zijn ambities richtten zich vooral op het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Voor hem persoon-

lijk was een uitbreiding van het kiesrecht dus een zaak van de hoogste urgentie. In 1895 moest de jonge partij zich buigen over wetsontwerp-Van Houten, dat een uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden beoogde. Dit voorstel was echter een forse stap terug vergeleken bij de kieswet-Tak van Poortvliet, die een jaar eerder verworpen was. Had dat wetsvoorstel een uitbreiding van kiezerskorps gebracht die in de buurt kwam van algemeen (mannen)kiesrecht, het ontwerp-Van Houten onthield een fors deel van de arbeiders het kiesrecht en bevoordeelde het platteland boven de steden.⁴⁶ Aangezien de SDAP in haar in 1895 aangenomen partijprogramma de eis van algemeen stemrecht had gesteld, leek het voor de hand te liggen het voorstel-Van Houten af te wijzen. Onder anderen Vliegen stond op dit standpunt. De kans dat er een uitgebreidere vorm van kiesrecht zou komen was echter zeer klein. Vandaar dat Troelstra voor het voorstel-Van Houten was: 'Voor ons is het tamelijk onverschillig, of wij ons half ei krijgen van Van Houten of van een ander vertegenwoordiger der vijandelijke klasse. In elk geval hebben wij het liever dan een leegen dop.'⁴⁷ Dank zij het wetsvoorstel-Van Houten, dat in 1896 werd aangenomen, was het mogelijk dat Troelstra een jaar later in de Kamer werd gekozen.

In de beginjaren vond de SDAP het zwaartepunt van haar aanhang in Friesland en Groningen. Onder landarbeiders en kleine pachters, die nu in meerderheid over het kiesrecht beschikten, sloeg de SDAP-propaganda aan, waarbij zeker de afkomst van Troelstra ook een rol speelde. Het partijprogramma, dat in feite een vertaling was van het orthodox-marxistische programma dat de Duitse SPD in 1891 te Erfurt had aangenomen, had deze categorie potentiële kiezers nauwelijks iets te bieden. Vandaar dat op aandrang van Troelstra het verkiezingsprogramma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1897 werd voorzien van een agrarische paragraaf die voor de landarbeiders en pachters wel aantrekkelijk was.⁴⁸ Deze paragraaf stond echter wel op zeer gespannen voet met het marxistische partijprogramma, dat natuurlijk de officiële grondslag van de partij heette te zijn. Troelstra, die in deze jaren degene was die programmatisch en strategisch het meest aan de weg timmerde en zodoende steeds meer het gezicht van de partij ging bepalen, had wat de inhoud van de politiek en de ideologie betreft nog weinig tegenstand te duchten.

Met de komst van een aantal marxistische intellectuelen, die zich groepeerden rond het theoretisch maandblad *De Nieuwe Tijd*, veranderde dit. Het eerste conflict tussen deze theoretici en Troelstra handelde over de vraag welke houding de partij diende aan te nemen tegenover de agrarische bevolking. Pas toen aan het eind van de eeuw in de SPD een debat losbarstte over de 'agrarische kwestie', viel het de marxistische intellectuelen op dat Troelstra's opvattingen hierover in strijd waren met de orthodoxie zoals die werd verwoord door Karl Kautsky. Ook in de SDAP laaide de agrarische kwestie hoog op, en door marxisten als Van der Goes, Roland Holst, Gorter, Anton Pannekoek en Piet Wiedijk werd Troelstra verweten dat hij de theorie ondergeschikt maakte aan de praktijk. Aangezien de kiezers op het platteland niet socialistisch konden zijn, omdat ze niet tot het industrieproletariaat behoorden, zou het socialisme van de partij verwateren als er concessies werden gedaan aan de agrarische belangen.⁴⁹ In de uit 1902 daterende brochure *Theorie en beweging* diende Troelstra zijn critici van replek. Hij gaf toe dat een beweging fouten kon maken, dwaalwegen kon bewandelen, maar een theorie kon dat ook. Hoewel hij in het zogenaamde 'revisionisme-debat', dat in Duitsland tussen Bernstein en Kautsky werd gevoerd, de kant van laatstgenoemde koos, waarschuwde Troelstra voor dogmatisme: 'Een theorie die "steiler" en "puntiger" wil zijn, dan het feitelijk karakter der beweging toelaat, zal deze niet doordringen, doch haar verder van de theorie afstooten.'⁵⁰ Bijzonder boos was Troelstra over het feit dat de marxisten hem de les lazen en hem in de rug aanvielen.⁵¹ De kwestie sleepte enkele jaren voort, totdat in 1904 de wapenstilstand werd getekend. Bij deze gelegenheid deed Troelstra overigens aanzienlijk meer concessies dan Gorter, zijn voornaamste tegenstander in dit debat. Dat Troelstra hiertoe bereid was hing nauw samen met het feit dat het zwaartepunt van de partij inmiddels was verschoven van de noordelijke provincies naar het westen van het land. Hierdoor werd het agrarische debat veel minder belangrijk.⁵²

In de agrarische kwestie waren de 'echte' marxisten komen te staan tegenover de sociaal-democraten die zich in de eerste plaats lieten leiden door de mogelijkheden die de feitelijke politieke verhoudingen boden tot verbeteringen voor de arbeiders. Hoewel Troelstra lang niet altijd op hetzelfde standpunt stond als Vliegen of

Schaper, de meest uitgesproken representanten van de pragmatische oud-arbeiders in de partijtop, kwam hij steeds vaker in conflict met de schatbewaarders van het 'zuivere' marxisme. In zijn buitengewoon volledige en diepgravende studie van de interne partijstrijd tussen 1900 en 1909 heeft Henny Buiting alle debatten ontrafeld die toen in de partij werden gevoerd. In zijn boek kunnen we, onder meer, de koerswijzigingen van Troelstra als het ware van dag tot dag volgen. Zo valt er te lezen hoe hij inzake één onderwerp, bij voorbeeld de discussies over het wel of niet subsidiëren van het bijzonder onderwijs, verschillende keren van standpunt veranderde. Niet omdat hij er plotseling andere ideeën over kreeg, maar omdat de politieke situatie zich wijzigde.⁵³ Bij de beoordeling van Troelstra, zowel door tijdgenoten als door historici, speelt naast het 'opportunisme' dan wel het 'tactisch inzicht' nog een ander element een rol, en wel zijn persoonlijkheidsstructuur. Door de critici die hem opportunisme verwijten wordt meestal getwijfeld aan Troelstra's integriteit. Volgens Lenin heeft Henriëtte Roland Holst hem ooit 'ein hundsgemeiner Kerl' genoemd.⁵⁴ Vooral zijn marxistische tegenstanders verweten Troelstra pure demagogie en een volstrekt gebrek aan scrupules. Kortom, hij was een gewetenloze schurk. Andere tijdgenoten, onder wie zijn politieke medestanders, twijfelden minder aan zijn intenties maar wezen wel bij herhaling op zijn weinig stabiele karakter. De hoogst impressionabele dichter Troelstra liet zich gemakkelijk meeslepen door massale emoties en hooggespannen verwachtingen, waarna de berekenende jurist zich vaak rot schrok en trachtte te redden wat er nog te redden viel. Heel duidelijk valt dat te zien tijdens het 'woelig kwartaal' van 1903.

Troelstra reageerde zeer enthousiast op de korte, succesvolle staking van haven- en spoorwegarbeiders tijdens de laatste dagen van januari 1903. 'De leeuw toont zijn klauw', heette het artikel dat hij op 1 februari in *Het Volk* publiceerde: 'Boven het centrum van Neerlands kapitaalmacht hangt zwoel en zwaar dat geheimzinnige woord, zwanger van toekomstbeloften voor de werkers:

Heel het raderwerk staat stil
Als uw machtige arm het wil.⁵⁵

Volgens Troelstra bood de staking de arbeidersbeweging ongeken- de mogelijkheden en zou het, bij de juiste tactiek, zelfs mogelijk moeten zijn om binnen enkele jaren het algemeen kiesrecht te ver- overen. In zijn revolutionaire fantasieën naderde hij de marxisten van de *Nieuwe Tijd*-groep en achtte hij het mogelijk dat sociaal- democraten en syndicalisten gezamenlijk ten strijde trokken.⁵⁶ Na- dat de regering de voorstellen tot de zogenaamde 'worgwetten' had ingediend klonk de roep om een algemene werkstaking. Aanvanke- lijk was Troelstra hier ook voor maar al spoedig begon hij terug te krabbelen. Vermoedelijk begon hij in te zien dat de arbeidersbewe- ging te zwak was om met succes een dergelijke frontale confrontatie met de regering aan te gaan. Ook speelde een rol dat Troelstra de hoop koesterde dat, als de behandeling van het wetsvoorstel zou worden uitgesteld, de Tweede Kamer de 'worgwetten' niet, of al- thans niet in zo'n scherpe vorm, zou aannemen.⁵⁷

In de Kamer trachtte Troelstra de regering tot verzoening uit te nodigen, hetgeen faliekant mislukte. De regering-Kuyper wilde van geen wijken weten en kon rekenen op de steun van de rechtse meerderheid in de Kamer.⁵⁸ Hierna publiceerde Troelstra half maart het beruchte artikel 'Wat nu?', waarin hij zich uitsprak tegen een politieke staking. Felle kritiek kwam er op dit optreden van Troel- stra, enerzijds omdat velen het zagen als een uiting van defaitisme, anderzijds omdat hij ondisciplinair gehandeld had. Noch het partij- bestuur noch het Comité van Verweer, dat geacht werd het verzet der arbeidersbeweging te coördineren, was door Troelstra inge- licht, laat staan om advies gevraagd, over de inhoud van het hoofd- artikel. Toen de tweede staking jammerlijk mislukte fungeerde Troelstra als zondebok. Hij had geweifeld en gearzeld, hij had de stakers in de rug aangevallen, hij was een verrader. Na een tumul- tueuze vergadering van de hoofdbesturen van de verschillende or- ganisaties tijdens de nacht van 9 op 10 april, waarin Troelstra de meest grove beschuldigingen en verdachtmakingen naar zijn hoofd kreeg, leek hij aan het einde van zijn Latijn: 'Konden deze tierende, domme, opgehitste mensen het grootsche werk verrichten, dat de Geschiedenis het proletariaat op de schouders heeft gelegd? Moest ik mij niet schamen voor het drama, dat in dezen nacht was opgevoerd? Kon ik mijn strijd ten bate der arbeiders blijven voeren? Steeds sterker groeide in mij het besef, dat na de moreele nederlaag,

die niet de bourgeoisie, maar zij, de arbeiders, mij hadden bezorgd, mijn plaats niet meer in hun rijen kon zijn. Maar dan was mijn plaats ook niet meer onder de levenden en ik verdiepte mij zoozeer in deze gedachte, dat ik besloot den nu volgenden avond zoodanig op te treden, dat de meegebrachte revolvers op mij zouden worden gericht en ik den smaad, door de arbeiders aan hun eigen beweging aangedaan, niet zou behoeven te overleven.⁵⁹ Gelukkig kwam hij weer spoedig bij zijn positieven en de vervolvergadering verliep zonder noemenswaardige incidenten, zodat Troelstra's veertig man tellende lijfwacht niet in actie behoefde te komen.

Als de gemoederen verhit raakten, als de emoties hoog opliepen, dan raakte Troelstra, aldus Schaper, 'de kluts kwijt en dan bleek hij niet steeds opgewassen tegen zijn taak. Zijn zwak zenuwgestel overheerschte hem dan.'⁶⁰ Vliegen was in zijn oordeel veel milder en trachtte een verklaring te geven voor Troelstra's 'onvaste' houding tijdens spannende gebeurtenissen. 'Troelstra is een sterk impulsieve natuur, hij leeft in het meest nauwe contact met de massa en ondergaat elke aandoening die deze massa aangrijpt, minstens even sterk als zij-zelf. Evenwel, in het positieve is die massa het zelden eens. In bewegingen tegen iets, zit in den regel sterker eenheid en meer élan dan in bewegingen vóór iets. [...] En zoodra de meening der massa niet ééne meening is, komt iemand, op wie van haar uit al te sterke suggestie uitgaat, aan 't weifelen.'⁶¹ Vliegen wees er echter tevens op dat dit niet alleen een zwak punt van Troelstra was, maar dat dit ook, althans voor een deel, zijn kracht uitmaakte. Troelstra's verbondenheid met de 'massa' zorgde er immers tevens voor dat hij bij de SDAP-aanhang 'een potje kon breken'.

Aan het slot van zijn monumentale boek over de stakingen van 1903 schrijft Rüter dat Troelstra's onvaste leiding werd veroorzaakt door zijn 'gespletenheid van geest'. Door zijn revolutionair verlangen zwenkte Troelstra op het kritieke moment te zeer naar 'links', waarna hij, als hij eens rustig over de toestand ging nadenken, meestal weer erg naar 'rechts' schoot. Deze labiele houding was echter volgens Rüter de absolute voorwaarde voor Troelstra's leiderschap. De partij had immers zowel behoefte aan bezieling als aan een scherp inzicht in de politieke mogelijkheden. Bij marxisten als Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst was er aan bezieling, aan revolutionair verlangen geen gebrek, en 'reformisten' als

Vliegen en Schaper hadden een bijzonder fijne neus voor wat politiek haalbaar was. Troelstra was evenwel de enige die over beide beschikte.⁶² Werd de SDAP dus geleid door een geestelijk gestoorde? Dat is waarschijnlijk wel erg cru gesteld. Wat echter vaststaat is dat de sociaal-democratische arbeiders de ver boven hen verheven leider veel vergaven, dat hij hen bezielde en in vervoering bracht, maar dat Troelstra's leiderschap de overige partijvoormannen heel wat grijze haren bezorgde.⁶³

In zijn memoires schreef Schaper met de nodige rancune over de 'grote momenten' waarop Troelstra gefaald zou hebben. Naast '1903' denkt men dan al gauw aan de beruchte 'vergissing' van november 1918. In de ogen van de overige partijleiders was echter Troelstra's optreden tijdens de kabinetsformatie van 1913 minstens even funest. Sterker nog dan in 1903 werd hier de zwakke kant van zijn leiderschap duidelijk. Nadat de SDAP bij de kamerverkiezingen van 1913 haar zeteltal had verhoogd van zeven naar maar liefst achttien, werd de partij benaderd door formateur Bos, die de opdracht had ontvangen een kabinet tot stand te brengen dat zou bestaan uit de gehele 'linkerzijde'. In eerste instantie wees Troelstra regeringsdeelname af, vervolgens twijfelde hij maar werd hij wel vreselijk kwaad op Vliegen en Schaper, die eigenmachtig probeerden de mislukte formatie van Bos weer nieuw leven in te blazen. Uiteindelijk kwam hij tot de conclusie dat aanvaarding van ministerszetels onvermijdelijk was. Het buitengewoon congres dat in verband met deze gebeurtenissen te Zwolle bijeenkwam bleef echter op het standpunt staan dat Troelstra in het begin had verwoord en wees regeringsdeelname af.⁶⁴

Op dat Zwolse congres, gehouden op 9 en 10 augustus 1913, manifesteerde zich, zij het niet voor de eerste en evenmin voor de laatste maal, een andere hebbelijkheid van Troelstra. Als het spannend werd liet zijn gezondheid het afweten. Bij aanvang van het congres werd een telegram bezorgd waarin stond dat Troelstra ziek was en heel misschien de tweede dag zou komen. 'Als zoo dikwijls, moesten Vliegen of ik inspringen om plotseling een belangrijke rede te houden', aldus een verbitterde Schaper, die geheel onvoorbereid het congres moest toespreken.⁶⁵ Troelstra's gezondheid liet hem dikwijls in de steek. Zo is hij in 1915 en 1916 bijna een jaar uit de roulatie geweest. Zelf zei hij in 1924 in een interview: 'Ik heb

eigenlijk altijd boven mijn krachten geleefd. [...] Ik heb nooit een sterk zenuwgestel gehad, maar ik heb het zolang mogelijk volgehouden.⁶⁶

Ook de problemen in zijn eerste huwelijk, dat in 1907 werd ontbonden, ondermijnden zijn gezondheid en gemoedsrust. Dat Troelstra het uiterste van zichzelf gevegd heeft zal niemand willen bestrijden, maar het was wel opvallend dat hij vooral verstek liet gaan als hij zich moest verantwoorden voor beleid dat moeilijk anders kon worden gekenschetst dan als 'onvast' of 'draaierig'.

Vijf jaar later, in november 1918, was het weer zover. Nadat de door Troelstra zo geestdriftig verwelkomde revolutie niet was komen opdagen, diende hij zijn optreden te verdedigen in de Tweede Kamer. Wederom was het Schaper die de brokstukken bijeen moest rapen.⁶⁷ Op het congres dat enkele maanden later te Arnhem werd gehouden kregen Vliegen en Schaper bijzonder veel kritiek te verduren, terwijl Troelstra, die op dramatische wijze gefaald had maar nu ten overstaan van het partijkader zijn fouten toegaf, stormachtig werd toegejuicht. Schrijvend over de gebeurtenissen in die stormachtige novembermaand merkte Troelstra in het vierde deel van zijn *Gedenkschriften*, niet voor niets getiteld *Storm*, op dat zijn zenuwgestel door de aanhoudende oorlogsellende en het mislukken van socialistische vredesinitiatieven ernstig was geschokt. 'Het valt niet te ontkennen, dat ik als het ware een rem miste en al is [...] deze faktor niet de voornaamste, hij kan bij de beoordeling van mijn optreden niet worden verwaarloosd.'⁶⁸ In zijn lijvige boek over de SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog laat Bas van Dongen haarfijn zien dat Troelstra's bewering op gespannen voet stond met de werkelijkheid. Misschien liet Troelstra zich op 11 en 12 november, toen hij zijn revolutionaire uitspraken deed, wel heel sterk meeslepen door de tumultueuze gebeurtenissen, Van Dongen toont echter aan dat hij de dagen daarvoor juist zeer beheerst en voorzichtig had gemanoeuvreed.⁶⁹

Bovendien was bij Troelstra reeds vanaf de zomer van 1918 sprake van een radicalisering van denkbeelden. De verkiezingen van juli 1918, de eerste onder het algemeen (mannen)kiesrecht, waren voor hem uitgelopen op een enorme teleurstelling. Vóór de verkiezingen had hij verwacht de formatieopdracht te krijgen, of minstens uitgenodigd te worden tot deelname aan de regering. Het kiezerskorps

zou immers met zo'n 60 procent worden uitgebreid, en dat waren natuurlijk voor het overgrote deel proletarische kiezers. Het was vanzelfsprekend een bijzonder bittere pil voor Troelstra, dat de SDAP er in vergelijking met 1913 nog geen 4 procent op vooruitging.⁷⁰ In oktober was Troelstra bang dat de SDP van Wijnkoop en Van Ravesteyn profijt zou trekken van de acties tegen de abominabele voedselvoorziening in de grote steden. De SDAP zou nauw moeten samenwerken met het NVV en zo nodig een algemene staking afkondigen.⁷¹ Van de relletjes in de Harskamp, eind oktober, raakte Troelstra erg onder de indruk en in het concept van een manifest schreef hij: 'Daarom begroeten wij den tijd van thans als het oogenblik om met de vele beperkingen die wij ons hebben moeten opleggen, definitief te breken en plechtig voor het Nederlandsche werkende volk te verklaren, dat wij den revolutionairen toestand hier en in Europa als grondslag voor ons verder werken zullen aanvaarden.'⁷² Toen Troelstra later opmerkte dat hij niet over een 'rem' beschikte, betekende dat niets anders dan dat hij gewoon niet wilde luisteren naar leden van het partijbestuur als Wibaut en Vliegen, die zijn opvattingen beschouwden als dwaasheid. Vliegen verzuchtte: 'We komen zoo zoetjes aan weer bij Domela terug.'⁷³ Ook in de Kamer bleek Troelstra, een week voor de beruchte rede van 12 november, doelbewust aan te sturen op revolutie.⁷⁴ Nadat op 10 november de meerderheid van het partijbestuur zich tegen zijn revolutionaire plannen had gekeerd leek een verbitterde en uiterst vermoeide Troelstra zich hierbij neer te leggen. Des te groter was voor de overige partijleiders de schok, toen Troelstra de volgende dag in Rotterdam alsnog opriep tot revolutie.

De grote leider

Na Troelstra's 'vergissing' leek zijn rol uitgespeeld. Op het eerstvolgende congres drukte de partij haar geplaagde leider op hartverwarmende wijze tegen de borst. Nog zes jaar zou hij in naam de partij leiden, maar in werkelijkheid hadden meer bezadigde voor mannen als Vliegen, Schaper en Oudegeest de touwtjes stevig in handen. Troelstra kon zich concentreren op zijn staatsrechtelijke theorieën, waarvoor niemand in de partij zich leek te interesseren, en op zijn werk als fractievoorzitter. Nog eenmaal, in 1923 bij de

acties tegen de Vlootwet, kon hij als de bezielende volksleider vlammen. In 1925 nam hij, oud en moegestreden, afscheid van 'zijn' partij. In de Kamer werd hij opgevolgd door de zeventien jaar jongere Albarda, die zijn wilde marxistische haren reeds lang verloren had. Door zijn na november 1918 tanende invloed binnen de partij kon Troelstra weinig schade meer aanrichten. In de ogen van de SDAP'ers was hij de onaantastbare, inspirerende leider, die verheven leek boven de enigszins banale politiek van alledag. Er kwam, vooral na het afscheid, een Troelstra-mythe op gang en alras werd door menigeeen vergeten dat Troelstra's leiderschap nimmer onomstreden was geweest.

Akkoord, er waren de marxistische opposanten geweest, maar wat had dat nu eigenlijk te betekenen gehad? Pannekoek en Gorter waren uiteindelijk zelfs voor de orthodoxe marxisten te radicaal gebleken en doolden na de oorlog rond in het minuscule en steriele wereldje der radencommunisten. Henriëtte Roland Holst raakte teleurgesteld in het bolsjewisme en ging op zoek naar religieuze inspiratie. Het partijtje van de 'Tribunisten' Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton stelde, ook nadat het zich had omgedoopt tot Communistische Partij in Nederland, weinig voor. Nadat al deze lastpakken waren vertrokken of geroeyeerd zou dus een eensgezinde club van SDAP-voormannen zijn overgebleven, waarvan Troelstra de alom gerespecteerde *primus inter pares* was geweest. Zo wilde de officiële partijmythe het.

Zoals we hebben gezien waren het echter bepaald niet alleen de radicalen geweest, die bezwaren hadden gehad tegen Troelstra's leiderschap. De reeds gememoreerde aanvaringen met Vliegen en Schaper spreken wat dat betreft boekdelen. Wie Troelstra's levensloop bestudeert moet constateren dat hierin eigenlijk geen 'echte' vrienden zijn aan te wijzen. In zijn jeugd werd hij door zijn medescholieren en -studenten gevreesd om zijn scherpe tong en dito pen. Zijn spotlust maakte hem populair, maar schrikte ook af. Na zijn entree in de socialistische beweging bestond er veel argwaan tegen zijn persoon. Zijn ambities en pretenties wekten afschuw bij velen, vooral bij de propagandisten van proletarische afkomst. Bij de oprichting van de SDAP werd hij weliswaar getolereerd, maar ook niet veel meer dan dat. Mannen als Van der Goes en Polak, die zich in de SDB hadden verzet tegen Domela en met Troelstra hadden samen-

gewerkt in *De Nieuwe Tijd*, hadden op z'n zwakst gezegd bezwaren tegen hem. Dat Troelstra hun krant in de steek had gelaten en in Utrecht *De Baanbreker* begonnen was stak hen nog altijd. Een half jaar voor de oprichting van de nieuwe partij schreef Polak aan Van Kol: 'Ik zal zijne [Troelstra's] brieven steeds *ongeopend* terugsturen, ik vecht met Troelstra niets uit. Ik wil met Troelstra nu niet of nooit meer iets te maken hebben. Troelstra is als *particulier persoon* beneden mijn aandacht. Dat politieke geknoei walgt mij.'⁷⁵ Troelstra op zijn beurt had geen hoge pet op van de pas zesentwintigjarige Polak, die in zijn ogen geen 'stuk beweging' vertegenwoordigde.⁷⁶ Nadat Polak in datzelfde jaar de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond (ANDB) had opgericht, en zich vervolgens ontwikkelde tot de belangrijkste onder de vakbondsleiders, begon Troelstra daar anders over te denken. Bovendien gingen beide mannen elkaars capaciteiten meer waarderen, al bleven er, zeker van de kant van Polak, reserves bestaan.⁷⁷

Enkele jaren na Troelstra's dood zou Polak schrijven dat hij geen 'leider in den vollen zin des woords' was geweest', omdat hij te 'dualistisch' was. Bij alle waardering en verering kon men, aldus Polak, toch niet om het feit heen, '...dat hij de voornaamste gave van den leider, die van op beslissende momenten precies te weten wat hem te doen staat en dit ook met stalen vastberadenheid en onverzettelijkheid te doen, niet bezat'.⁷⁸

Met de aimabele Wibaut kon Troelstra over het algemeen goed opschieten, maar van een werkelijke vriendschap was geen sprake.⁷⁹ Daarvoor verschilden beide mannen niet alleen te veel van karakter, maar ook van opvattingen. Bekend zijn uiteraard hun meningsverschillen over de wijze waarop de partij diende op te treden tegen de marxistische oppositie. Belangrijker nog misschien was het feit dat ze beiden een desinteresse, of zelfs afkeer, aan de dag legden voor elkanders passie. Troelstra wilde weinig weten van socialistische gemeentepolitiek, omdat hij van mening was dat dit afleidde van het grote doel, terwijl Wibaut een resoluut tegenstander was van Troelstra's 'politiek systeem'.⁸⁰ Ook de verhouding met Franc van der Goes had meer weg van een gewapende vrede dan van vriendschap, waarbij mogelijk ook een rol speelde dat Van der Goes behoorde tot de kring van 'Tachtigers', waarvoor Troelstra nu eenmaal zeer weinig waardering kon opbrengen.

Vliegen, die al actief was in de socialistische beweging toen Troelstra als lid van het Groninger studentencorps nog vrolijk fuifde, heeft met hem heel wat te stellen gehad. Dat de Limburgse typograaf en de Friese advocaat, die zowel wat betreft temperament als opvattingen zeer verschilden, het zo'n kleine veertig jaar met elkaar hebben uitgehouden komt vooral door het plooibare karakter en de onmiskenbare capaciteiten van Vliegen. Hij was voor Troelstra onmisbaar en leverde, omdat hij in tegenstelling tot Troelstra géén sterallures had, geen gevaar op.⁸¹ Hoewel Vliegen in zijn boeken over de geschiedenis van de SDB en de SDAP enkele kritische opmerkingen maakte over Troelstra, was hij, anders dan Schaper, niet rancuneus. Wie het artikel leest dat Vliegen schreef bij het overlijden van Troelstra zou niet zeggen dat deze mannen het zo vaak en zo hartgrondig oneens zijn geweest. Wel stelde hij dat Troelstra geen goed leider zou zijn geweest als de SDAP niet meer was geweest dan een gewone politieke partij. Als leider van een volksbeweging was hij echter onovertroffen. 'Er zat iets in hem van den profeet, van den verkondiger van een nieuw geloof, hij bezat den hartstocht van den prediker van een kruistocht. Zo zijn er meer geweest [een duidelijke verwijzing naar Domela, R.H.], maar weinigen, en dat was het wondere in zijn figuur, die tevens zulke realisten, zulke kenners van het mogelijke, waren. Hij kon niet alleen de menigte in vuur en vlam zetten, maar wist daarna ook wat hij er mee doen moest, om het oplaaiende vuur praktisch te gebruiken.'⁸² Dat was volgens Vliegen zijn grote kracht geweest, het geheim van leiderschap. En hoewel Vliegen, vaak samen met Schaper, meer dan eens de brandjes heeft moeten blussen die ontstonden als bij Troelstra de vonken er wat al te onbeheerst afspatten, kwam dit positieve oordeel niet louter voort uit de conventie dat men 'van de doden niets dan goeds' zegt.

Het lijkt erg banaal en simplistisch, maar Troelstra was gewoon geen gemakkelijk mens. Volgens A.B. Kleerekoper was hij een '...ongenaakbare natuur, waaraan niets meer vreemd was dan gemakkelijke gemeenzaamheid. Hij noemde iedereen Meneer, hij sprak iedereen met U aan, hij was hoffelijk en welopgevoed, maar toeschietelijk was hij zeker niet.'⁸³

Zelf schrijft Troelstra dat hij niet ruzieachtig of haatdragend was. In partijzaken was hij, naar eigen zeggen, altijd zo 'ruim' mogelijk

geweest. Een partijleider moest volgens hem veel 'vergeten'. Hij maakte echter één uitzondering: 'het is mij altijd onmogelijk geweest verder samen te werken met mensen, die mij bedriegen of stelselmatig mijn goede trouw in twijfel trekken.'⁸⁴ En daar wrong nu net de schoen. Bij het minste of geringste ging Troelstra ervan uit dat mensen zijn integriteit in twijfel trokken. Hoewel hij beslist oor had voor zakelijke argumenten was hij overgevoelig voor, in zijn ogen, persoonlijke kritiek.⁸⁵ Aan Van der Goes schreef hij in 1893: 'Met mensen die mij niet *achten*, kan ik niet samenwerken, daarvoor heb ik te veel eerbied voor dat *hooge* in mij zelve, dat (hoe ook met klein en laag vermengd) mij voort drijft en zal voortdrijven verder en verder naar de kant van mijn ideaal.'⁸⁶

Dat Troelstra ondanks alle conflicten uit kon groeien tot de grote leider van de SDAP, en dat ook kon blijven, vond zijn oorzaak dus niet in een vriendschappelijke relatie met de rest van de partijtop.⁸⁷ Men kon niet om hem heen, iedereen moest zijn grote gaven erkennen, maar hij werd door de andere kopstukken niet bepaald op handen gedragen. Dat werd hij wel door de overgrote meerderheid der SDAP-leden. Daar lag de basis van zijn machtspositie in de partij. Als bezieler van de massa was hij onovertroffen, niemand in de partij wist de leden zo te inspireren als Troelstra. Maar omgekeerd had hij die massa nodig, werd hij door het enthousiasme van de leden opgestuwd, steeg hij boven zichzelf uit. Voor deze wisselwerking tussen massa en Troelstra was het overigens wel noodzakelijk dat hij zijn revolutionair sentiment de vrije loop kon laten. Wat voor zich spreekt, want met de politiek van alledag krijg je de aanhang niet in vuur en vlam. Als Troelstra niet de mogelijkheid had zich op deze wijze tot de massa te richten, zoals na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen de SDAP zich zeer terughoudend had opgesteld, dan taande zijn invloed.⁸⁸ Troelstra gebruikte zijn populariteit bij de *rank and file* van de partij doelbewust. Overigens zag hij de SDAP-aanhang echt als een 'massa', als een tamelijk amorfe en stuurloze groep, die de stevige hand van een visionaire leider hard nodig had. In 1915 schreef hij in een brief aan Ankersmit dat hij het belachelijk vond dat de conferentie van Zimmerwald zich rechtstreeks tot de arbeiders had gewend, '...terwijl de stumperds geheel "das nötige Zeug" missen, om over de groote internationale en nationale en organisatorische vragen te oordelen, die hierbij betrok-

ken zijn. In 't algemeen ziet men weer, dat men de arbeiders betreft in allerlei ideologische en half utopische vraagstukken, waardoor ze worden afgeleid van de actuele dingen, waarvan ze *wel* de portée kunnen overzien.⁸⁹

Vanzelfsprekend reserveerde Troelstra de kwalificatie 'stumperds' alleen voor zijn particuliere correspondentie. Door middel van zijn vele publikaties, en dan vooral zijn hoofdartikelen in *Het Volk*, wist hij de arbeiders juist aan zich te binden door op uiterst begrijpelijke en overtuigende wijze politieke kwesties te behandelen en de partijlijn uit te stippelen. Zijn grootste roem verkreeg hij echter door zijn optreden als spreker. Talrijk zijn de beschrijvingen van zijn redevoeringen, waarbij veelal wordt opgemerkt dat hij zijn publiek op zeer uiteenlopende wijze kon bespelen. 'Hij kon spreken als met den fellen, korten wiekslag van de havik, maar hij kon ook als in arendsvlucht een breed opgezet, principieel betoog houden, al naar de omstandigheden zulks noodzakelijk maakten', aldus een niet-socialistische journalist, die bij de zeventigste verjaardag van Troelstra herinneringen ophaalde aan de verkiezingsstrijd van 1902. Dezelfde auteur geeft ook een fraaie beschrijving van het effect dat Troelstra's redenaarstalent op het publiek kon hebben: 'Naast mij zat een mijnheer met een wandelstok met hertshoornen knop. Hij zag er allerminst uit als een socialist. Maar toen het applaus na Troelstra's rede losbarstte, stampte hij zoo hard met zijn mooien stok op den grond, dat hij op een gegeven moment den gescheurden knop in zijn hand hield. Ik zal nooit het verlegen lachje van den man vergeten, die zich zoo had laten gaan en daar zo'n oprechte spijt van had.'⁹⁰

Vliegen, en met hem vele anderen, mocht Troelstra dan wel vergelijken met een profeet, toch presenteerde hij zich op een geheel andere wijze dan Domela Nieuwenhuis, die welbewust een oud-testamentische uitstraling cultiveerde. In tegenstelling tot de messiaanse verschijning van de rijzige en knappe Domela, had Troelstra zijn uiterlijk bepaald niet mee. In plaats van een 'profetenkop' had hij, zoals een andere journalist beschreef, '...een taaie, scherplijnige facie. Wat vaal en grauwig van veel denken en vermoeid door noest werken, met den grooten, gebogen neus in den wind, door de nu en dan gekierde oogleden spiedend naar de grauwe en snelle wolken'. Ook als hij de massa toesprak had hij meer weg van een gedreven

advocaat die voor de balie zijn pleidooi afstak, dan van de profeet die de weg naar het beloofde land wees. 'Geen stem als een luid klinkende kerkklok, geen grote zienssoogen, geen "geniale" middelen, maar iemand, die het mes zijner argumenten snijdt en kerft in het lichaam der politiek, iemand die vluchtig en geestig schetst, iemand die zeer weinig gebruik maakt van gemakkelijke middelen der grovere welsprekendheid om het volk te "boeien" of te "pakken", een mensch, die vaak in hartstochtelijke opwinding uitbreekt door zijn liefde en zijn haat.'⁹¹ De lof die tijdgenoten Troelstra toezwaaiden gold vooral zijn talent als redenaar, als spreker die zijn publiek wist te boeien met een kunstig opgezet en perfect uitgevoerd betoog, al werd er veelal aan toegevoegd dat hij ook nogal wijdlopig was. Als debater achtten velen hem minder goed, en had hij niet het niveau van een man als Schaper.⁹²

Op 27 april 1950, bijna twintig jaar na zijn overlijden, werd in het gebouw van de Tweede Kamer een borstbeeld van Troelstra onthuld. Naast ir. J. W. Albarda, die Troelstra in 1924 was opgevolgd als partijleider, en Van der Goes van Naters, de toenmalige fractievoorzitter, werd bij deze plechtigheid het woord gevoerd door de voorzitter van de Tweede Kamer, de katholieke politicus L. G. Kortenhorst. Evenals bij het overlijden van Troelstra reeds veelvuldig was gedaan, vergeleek Kortenhorst hem met Kuyper en Schaepman, '...even grote virtuozen bij het bespelen van het klavier der volksconsciëntie, evenals hij: ziensers en profeten, kunstenaars van het woord, dragers van grote denkbeelden'. Deze politici waren wakker geschud door de grote noden en problemen van hun tijd. Er moest toen nog zoveel gebeuren, de politieke bewegingen moesten nog helemaal worden opgebouwd, dat zij alleen in staat waren om de grote lijn te zien. Dit had uiteraard gevolgen voor hun optreden, dat vaak meer visionair dan praktisch was. Kortenhorst citeerde de woorden die Schaepman op zijn sterfbed zou hebben gezegd: 'Mijn tijdgenoten en ik hebben in die dagen heel wat aan sociale rethorica gedaan.'⁹³ Volgens Kortenhorst was dat aan het einde van de negentiende eeuw hard nodig geweest, maar was die 'sociale rethorica' inmiddels zeer uit de tijd. Dit oordeel leek dus heel sterk op dat van de NRC, die zich bij het overlijden van Troelstra had afgevraagd of 'die oude apostelen van enkele eenvoudige leuzen, die hun kracht evenzeer geput hebben uit de beperktheid van hun doel als uit hun

vaste overtuiging', zich nog wel thuis zouden voelen in de politieke verhoudingen van na de Eerste Wereldoorlog.

Toen hij in 1924 het eerste deel van zijn geschiedenis van de SDAP publiceerde zocht Vliegen naar een verklaring voor het feit dat Troelstra's agitatorische kracht de laatste jaren minder was geworden. Waarschijnlijk kwam dat voor het grootste deel door de verslechterde gezondheid van Troelstra, maar volgens Vliegen was er nog een oorzaak aan te wijzen: 'Misschien is in dezen ook wel een element dat hij de moeilijkheden waarvoor het socialisme thans, nu het er dicht bij is, positieven invloed op de maatschappij te moeten gaan uitoefenen, komt te staan, zwaar voelt. Troelstra is geen ekonomist, en in deze periode waarin vraagstukken van ekonomischen aard al het andere overschaduwden, is hij niet de man die de oplossingen kan geven.'⁹⁴ In de ogen van Vliegen was Troelstra niet de eerst aangewezen sociaal-democraat om minister te worden, al was het maar omdat hij het zelf ook niet echt wilde. Ook Kleerekoper wees er op dat Troelstra, net als Nolens, de begeerte miste om minister te worden. 'Men kan zich alle twee trouwens nauwelijks voorstellen als beheerder van een ministerieel departement.'⁹⁵

Voor Vliegen was Troelstra een politicus uit een voorbijgane tijd. Niet dat Troelstra's visionaire kracht en gedrevenheid, zijn wel sprekendheid en pathos, gemist konden worden, maar het was niet langer voldoende. Daarom voorzag Vliegen dat Troelstra's plaats in de SDAP zou moeten worden opgevuld door meer dan één persoon.⁹⁶ En inderdaad, de SDAP noch de PVDA zou ooit nog een leider hebben die op Troelstra leek. De enige sociaal-democratische leider in Nederland die iets van hem weg had, Koos Vorrink, heeft nimmer kunnen uitgroeien tot het formaat van Troelstra. Als inspirator, bezieler van de eigen achterban leek Vorrink op Troelstra, en ook hun persoonlijkheden vertoonden verwantschap. Evenals Troelstra kon Vorrink slecht tegen kritiek en stortte hij nogal eens in als de tegenwind, hetzij uit het 'vijandelijke' kamp hetzij uit de eigen gelederen, te krachtig werd.⁹⁷ Maar Vorrink was nooit de werkelijke leider van de partij. Voor de oorlog was het toch fractievoorzitter Albarda die de touwtjes in handen had, en na de oorlog slaagde Vorrink er niet in uit de schaduw van Drees te treden. Voor de machtspositie van de leider der sociaal-democratie was de Tweede-Kamerfractie toch een onontbeerlijke basis. Vorrink was

minder een bestuurder dan een grootmeester der 'sociale rethorica'. En anders dan in de tijd van Troelstra was daaraan, vooral na de verschrikkingen die waren gevolgd op de antisociale retoriek van Hitler, veel minder behoefte.

Noten

Met dank aan Gerard Bettinger voor ondersteuning bij het onderzoek.

1. F. de Jong Edz., *Herinneringen van een rode jongen*, Amsterdam 1989, p. 37-38.

2. *Het Volk*, 13 mei 1930 (avondblad).

3. Ook het boek van Ernst Hueting, Frits de Jong Edz. en Rob Ney, *Ik moet, het is mijn roeping. Een politieke biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 1981), mag en wil geen aanspraak maken op het predikaat 'complete biografie'. Niet alleen is dat werk een, overigens zeer leesbaar en waardevol, bijproduct van de door dezelfde auteurs geschreven studie *Troelstra en het model van die nieuwe staat* (Assen 1980), ook achtten de schrijvers het streven naar een samenvattende biografie volstrekt achterhaald: 'De moeite, nodig om alle archieven, kamerstukken en kranten door te nemen voor de beschrijving van één politiek leven is te groot.' (p. 10).

4. L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme*, deel 1 (Utrecht/Antwerpen 1980), p. 13. Overigens schreef Kolakowski deze zin in navolging van Jules Michelet, die zijn colleges over de geschiedenis van Engeland begonnen zou zijn met de schijnbare evidentie: 'Dames en heren, Engeland is een eiland.'

5. *De Telegraaf*, 17 mei 1930.

6. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland, 1907-1925* (Amsterdam 1948), p. 97. Vgl. tevens J. Saks, *Kritische herinneringen* (Nijmegen 1977), p. 13.

7. *Gedenkschriften. Deel 1. Wording* (Amsterdam 1927), p. 125-129.

8. F. de Jong Edz., 'Troelstra's schoolkrant', in: *Bulletin of the International Institute of Social History Amsterdam*, Vol. VII (1952), p. 1-8.

9. *De Amsterdammer*, 13 juli 1913.

10. Voor zijn voorkeuren, zie *Wording*, p. 137-150, voor zijn afkeer van de Tachtigers, p. 192-194.
11. 'Mijn ideaal', in: *Samle Fersen* (Baarn/Leeuwarden 1981), p. 282-284. Dit in het Nederlands geschreven gedicht werd in 1882 voor het eerst gepubliceerd in *De Oude Huisvriend* van J.J.A. Goeverneur.
12. Geciteerd in: H.A. Bakker, *Pieter Jelles Troelstra aan de Groningse Universiteit 1882-1888. 'De meest studentikooze van alle studenten'*, Groningen 1988, p. 31.
13. *Wording*, p. 116. Voor de betekenis van het darwinisme voor een hele generatie socialisten en liberalen waar het evolutionaire visie op de ontwikkeling van de maatschappij betreft, zie: P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987).
14. Voor een samenvatting van die toespraak uit 1879, zie: *Wording*, p. 162-167.
15. Zie hiervoor: P.J. Meertens, 'Had Troelstra predikant willen worden?', in: *Mededelingenblad Sociaal-Historische Studiekring*, nr. 19 (aug. 1961), p. 12-13.
16. Zie voor deze periode vooral: H.A. Bakker, a.w., passim.
17. *De Amsterdammer*, 13 juli 1913.
18. H.A. Bakker, a.w., p. 42-43.
19. *Wording*, p. 170-171.
20. *Wording*, p. 235-237. Voor Drucker, zie: G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980), passim. Voor Cort van der Linden, zie Taal, a.w., en G. Voerman, 'P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)', in: G.A. van der List/P.G.C. van der Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders* (Assen/Maastricht 1993), p. 113-124. Voor Tellegen, zie: H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992), p. 32-36.
21. *Wording*, p. 255-256.
22. H.A. Bakker, a.w., p. 14-15.
23. *Ibid.*, p. 17-18.
24. *Wording*, p. 210-211.
25. P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der Liberale Partij* (Groningen 1886), p. 40. Geciteerd bij H.A. Bakker, a.w., p. 21.
26. *Friesche Courant*, 11 november 1885. Geciteerd bij H.A. Bakker, a.w., p. 18.

27. Art. 165 van het Wetboek van Strafvordering (Groningen 1888). Opmerkelijk is voorts de stelling: 'De circumcisio ritualis is in strijd met de beginselen onzer wetgeving.' Benevens: 'Het streven van den Nieuw-Malthusiaanschen Bond is zoowel uit een economisch als een moreel oogpunt af te keuren.'

28. H.A. Bakker, a.w., p. 45.

29. J.P. de Valk/M. van Faassen, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* ('s-Gravenhage 1993), p. 432.

30. W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakten deed*, Deel 1 (Amsterdam z.j.), p. 212.

31. Zie hiervoor: J. Frieswijk, 'De beweging van Broedertrouw op Het Bildt (1889-1892)', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978), p. 83-139; dez., *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977), p. 85-90.

32. *Wording*, p. 260.

33. *Van leed en strijd. Verspreide stukken (1892-1898)* (Amsterdam 1898), p. 5-6.

34. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, deel 2 (Amsterdam 1905), p. 364. Dat Troelstra in die tijd een 'young man in a hurry' was, blijkt ook uit die passage uit de gedenkschriften, waarin hij schrijft over het vertrek uit Leeuwarden naar Amsterdam: 'Bovendien gevoelde ik mij, na eenige maanden den strijd in Friesland te hebben gevoerd, in staat, de taak, die mij als propagandist in ruimer kring wachtte, op mij te nemen.' *Gedenkschriften. Deel 2. Groei* (Amsterdam 1928), p. 47.

35. *Wording*, p. 269-270. Vgl. A.F. Mellink, 'Het politiek debuut van Mr. P.J. Troelstra (1891-1897)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 83 (1970), p. 42.

36. Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, p. 132-133; Mellink, 'Politiek debuut', p. 43.

37. Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, p. 134, 141. Hierbij dient wel aangetekend te worden dat de eerste uitspraak gedaan werd tijdens een bestuursvergadering van de Volkspartij, en de tweede op kiesrecht-demonstratie. Te midden van volksmassa's werd Troelstra meestal vrij radicaal.

38. Vgl. D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem 1939), p. 105; Mellink, 'Politiek debuut',

p. 48; S. Bloemgarten, 'De Tweede Internationale en de geboorte van de SDAP (1889-1896)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 22 (juni 1981), p. 114-124. Wansink ziet in de verschillende uitspraken van Troelstra een ongerijmdheid, terwijl Mellink ze kenmerkend acht voor zijn 'politieke wezen', waarvan verbijsterend snelle standpuntwijzigingen een essentieel onderdeel vormden. Bloemgarten houdt het op puur opportunisme, omdat Troelstra Domela gunstig wilde stemmen in verband met zijn voorgenomen lidmaatschap van de SDB en de verhuizing van de *Sneeker Courant* naar Amsterdam.

39. *Groei*, Amsterdam 1928, p. 287.

40. Geciteerd bij: Mellink, 'Politiek debuut', p. 57.

41. *De Tribune*, 12 januari 1918.

42. Vgl. J. Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993), p. 335, die over '1903' schrijft: 'Als hij geen verrader is geweest, dan toch in elk geval een glibberige draaikont.'; S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943* ('s-Gravenhage 1993), p. 75-76, die hem beschuldigt van 'advocatenwijsheden' en 'geslijm'.

43. *De Nieuwe Tijd*, 1 januari 1893, geciteerd bij: Wansink, a.w., p. 105.

44. *Groei*, p. 123. Wansink, a.w. p. 178 neemt deze visie kritiekloos over.

45. J. Perry, 'De jaren 1894-1919', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam 1994), p. 23.

46. Voor de kieswet-Van Houten, zie: G. Taal, a.w., p. 415-434. Voor de verwickelingen rond het ontwerp-Tak van Poortvliet, zie *ibid.*, p. 230-318.

47. *De Baanbreker*, 28 september 1895. Geciteerd bij Vliegen, *Kracht*, deel 1, p. 112. Voor deze kwestie in de SDAP zie voorts: T. van der Meer e.a., *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981), p. 38-41; H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989), p. 31-33.

48. Vanaf begin 1896 had Troelstra pogingen ondernomen om een dergelijke agrarische paragraaf opgenomen te krijgen. Dit mislukte echter telkens. Door gebrek aan tegenstand krijgt hij het op

het congres in april 1897 toch voor elkaar. Zie hiervoor: Buiting, a.w., p. 70-77.

49. Ibid., p. 82-107.

50. *Theorie en beweging* (Amsterdam 1902), p. 30.

51. Op het congres van 1901 protesteerde Troelstra tegen het optreden van Gorter, die aan Kautsky een uitspraak over de kwestie had gevraagd: 'Wij zijn hier niet om elkaar lesjes in de theorie te geven, maar om na te gaan hoe de theorie in de praktijk moet worden overgevoerd.' Hij beklagde zich erover 'dat er theoretische batterijen tegen ons worden opgesteld op het oogenblik dat wijzelf onze batterijen op den vijand richten'. Geciteerd bij: Buiting, a.w., p. 95.

52. Buiting, a.w., p. 107-111. De overige factoren die een rol speelden bij Troelstra's toegevende houding zijn vermoedelijk het gezichtsverlies dat hij had geleden bij de stakingen van 1903, en het feit dat het op dat moment eindelijk rustig was in de partij.

53. Buiting, a.w. blz. 121-154.

54. Aangehaald door Lenin in een brief aan Sjlapnikov uit 1914, geciteerd door A.F. Mellink, 'De Gedenkschriften van Troelstra', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 3 (aug. 1984), p. 9.

55. Geciteerd bij: A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1978) (oorspr. Leiden 1935), p. 293. De dichtregels worden meestal toegeschreven aan Albert Hahn, die ze in iets gewijzigde vorm liet afdrukken onder zijn beroemde prent in *Het Zondagsblad van Het Volk* van 8 februari 1903. Ze zijn echter van Hahn noch Troelstra, maar afkomstig uit een Duits vakbondslied. Zie: M. van der Heijden, *Albert Hahn* (Amsterdam 1993), p. 41.

56. Rüter, a.w., p. 318.

57. Idem, p. 420-421.

58. Idem, p. 426-428.

59. *Groei*, p. 283.

60. J.H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd*, deel I (Groningen/Den Haag/Batavia 1933), p. 196.

61. Vliegen, *Kracht*, deel I, p. 217-218.

62. Rüter, a.w., p. 593.

63. Vgl. J. Perry, 'W.H. Vliegen - een groepsportret', in: *Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1992), p. 158.

64. Vgl. Vliegen, *Kracht*, deel 2, p. 525-553; E. van Raalte, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen 1962), p. 193-206. Op p. 299-312 is de correspondentie tussen Bos en Troelstra afgedrukt.

65. Schaper, a.w., p. 208.

66. H.J. Cannegieter, 'Karakterschets: Mr. Pieter Jelles Troelstra', in: *Morks Magazijn*, dec. 1924, p. 623. In zijn memoires beschrijft Schaper een bezoek aan Troelstra, waarbij deze juist onderhanden werd genomen door een 'magnetiseur'. Deze moest hem 'opknappen' voor een grote meeting die de dag daarop gehouden zou worden en waarop Troelstra een lange redevoering moest houden. Schaper, a.w., p. 190.

67. Schaper, a.w., p. 224.

68. *Gedenkschriften. Deel 4. Storm* (Amsterdam 1931), p. 162-163.

69. B. van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992), p. 726.

70. Idem, blz 642-643.

71. Idem, p. 682-683.

72. Idem, p. 695.

73. Idem, p. 701.

74. Idem, p. 706-707.

75. H. Polak aan H.H. van Kol, 21-2-1894, geciteerd bij: S. Bloemgarten, *Henri Polak* ('s-Gravenhage 1993), p. 72.

76. Troelstra aan Van der Goes, 23-5-1894, geciteerd bij Bloemgarten, *Henri Polak*, p. 76.

77. Vgl. bij voorbeeld wat Polak op 25-2-1909 schreef aan Troelstra n.a.v. het royement der 'Tribunisten', dat hij als een 'aartsdomheid' beschouwde: '...ik geloof volstrekt niet, dat de vakbeweging er eenig nadeel van zal ondervinden. En ik hoop het allermint. Maar als het gebeurt, dan is het de schuld van hen, die den huidige desolaten toestand hebben geschapen, van jou niet in het minst.' Geciteerd bij: J.M. Welcker, 'Een ongemakkelijk bondgenootschap. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen tussen 1906 en 1913', in: dez., *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978), p. 586. Ook had bij de herstemming van

1902 in het Amsterdamse district III de rest van de partijtop heel wat druk op Polak moeten uitoefenen om zijn kandidatuur in 'zijn' district in te trekken ten gunste van Troelstra. Zie: Bloemgarten, *Henri Polak*, p. 226-228.

78. H. Polak, 'Schaper's Autobiografie', in: *De Socialistische Gids*, maart 1934, p. 212.

79. Zie bij voorbeeld F.M. Wibaut, *Levensbouw* (Amsterdam 1936). Hierin wijdt Wibaut eerst een hoofdstuk aan zijn relatie met Troelstra (p. 379-406), om daarna te schrijven over 'Enige vrienden' (p. 406-417), onder wie Henriëtte en Richard Roland Holst, J.W. Albarda en Franc van der Goes. Overigens stelt Wibauts biografie dat deze de verhouding met Troelstra veel te positief weer geeft. G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* ('s-Gravenhage 1987), p. 219.

80. Vgl. Wibaut, a.w., p. 395-405, Borrie, a.w., p. 136-137.

81. Zie: J. Perry, 'W.H. Vliegen - een groepsportret', p. 143-160.

82. W.H. Vliegen, 'Troelstra, de leider', in: *Het Volk*, 13-5-1930. Ook afgedrukt in: P. Bakker, *Troelstra's heengaan. Stemmen en stemmingen uit eigen en anderen kring na het verscheiden en de begrafenis van Mr. P.J. Troelstra* (Amsterdam 1930), p. 15.

83. A.B. Kleerekoper, 'Troelstra in de Kamer, tusschen groote tijdgenoten', in: *De Socialistische Gids*, oktober 1934, p. 701.

84. *Groei*, p. 118.

85. Zie bij voorbeeld J.F. Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek* (Amsterdam 1937), p. 78-81.

86. Brief aan Van der Goes, 16-11-1893. Geciteerd bij: Bloemgarten, *Henri Polak*, p. 657. Deze brief werd geschreven naar aanleiding van de ruzie met Hessel Poutsma, de uitgever van *De Nieuwe Tijd*, die Troelstra beschuldigde van financieel wanbeleid dan wel malversaties. Wie Troelstra op de kast wilde krijgen diende enkel zijn idealisme in twijfel te trekken. Vgl. *Wording*, p. 64-66, alwaar een brief van Troelstra sr. is afgedrukt, waarin deze zijn zoon maant zijn vage idealen op te geven en eindelijk eens de kost voor zijn gezin te gaan verdienen. 'Op de meest beleedigende wijze werd hier van mijn edel streven een karikatuur gemaakt', aldus een nog altijd verontwaardigde Troelstra vijfendertig jaar later.

87. De journalist M.J. Brusse heeft, in een artikel over het partijcongres van 1915, uitvoerig uit de doeken gedaan hoe Troelstra zich tijdens zo'n congres opstelde: 'Volkomen geïsoleerd, en zóó sterk in zijn isolement, zit Troelstra op 't podium gedurende heel zoo'n congres terzijde, – van de plechtige bestuurstafel, waar zijn plaats is, absceitig – de Kamerfractie op gepasten afstand gehouden, – heel alleen, op een eenzamen stoel liefst vlak achter den lessenaar van den sprekers.' M.J. Brusse, *Onder de menschen* (Rotterdam 1924), p. 155.

88. Zie: Van Dongen, a.w., p. 412.

89. Brief aan Ankersmit, 5-12-1915. Geciteerd bij: Van Dongen, a.w., p. 309-310.

90. *Het Volk*, 29 april 1930. Overgenomen uit de *Zijper Courant*.

91. *Het Leven*, 25 juli 1913.

92. Vgl. Vliegen, *Dageraad*, deel 2, p. 374; Schaper, a.w., p. 190.

93. *Pieter Jelles Troelstra. Redevoeringen van Ir. J.W. Albarda, Mr. L.G. Kortenhorst, Jhr. M. Van der Goes van Naters ter gelegenheid van de plaatsing van het borstbeeld in het gebouw van de Tweede Kamer* (Amsterdam z.j). (1950), p. 12.

94. Vliegen, *Kracht*, deel 1, p. 219. Na deze enigszins kritische kanttekening vervolgde Vliegen: 'Maar wat hij wel is en blijft: de man van de machtsvorming, de politikus, die de tegenstanders weet te doorzien en de stukken op het politieke schaakbord weet te hanteeren.'

95. Kleerekoper, a.w., p. 700. Ook Ankersmit wijst er op dat Troelstra weinig trek in een ministersambt had, waarbij zijn gezondheidstoestand tevens een rol speelde. J.F. Ankersmit, 'Troelstra's laatste deel', in: *De Socialistische Gids*, juni 1931, p. 426.

96. *Ibid.*, p. 220.

97. Vgl.: C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid-veralgemening-integratie. Een biografische studie (1891-1940)* (Groningen 1986), *passim*. Een andere parallel: in het tumult rond de mislukte algemene staking van 1903 speelde Troelstra met de gedachte zich dood te vechten tegen de woedende Domela-aanhangers. In mei 1940 wilde Vorrink als officier van de Amsterdamse Burgerwacht tot de laatste man doorvechten tegen de Duitsers. Zie Wiedijk, p. 333-337.

Johan Willem Albarda: democratisch socialist

'Ik heb behoefte aan het uitspreken van mijn innige wens, dat de Partij van de Arbeid erin moge slagen, de verwezenlijking nabij te brengen van de verheven idealen, die zij van de oude SDAP heeft overgenomen. De vervulling van die idealen zal, naar mijn nooit geschokte overtuiging, een menswaardig bestaan brengen aan alle volken.'¹ Met deze woorden aan het partijbestuur van de Partij van de Arbeid nam Johan Willem Albarda in januari 1952 afscheid, na zich meer dan vijftig jaar voor de socialistische beweging te hebben ingespannen. In die halve eeuw was hij lid van de Tweede Kamer geweest van 1913 tot 1939 en politiek leider van de SDAP van 1925 tot aan de bezetting van Nederland. Hij was in Den Haag wethouder van Onderwijs van 1917 tot 1923. Vóór de Tweede Wereldoorlog trad hij ook in de Socialistische Arbeiders Internationale op de voorgrond: hij was er in 1939 korte tijd voorzitter van. In dat jaar, toen de SDAP voor het eerst in haar bestaan regeringspartij werd, was hij een van de twee socialistische ministers. Hij bleef dat in moeilijke omstandigheden zes jaar, van 1939 tot 1945. Albarda was dan ook een man met een imposante reputatie en een indrukwekkende staat van dienst. Toch zou hij nooit een mythe worden, aldus de NRC in 1957 in een 'In memoriam'. Hij was een naam, geen symbool.² Zelfs in de Partij van de Arbeid kende bij zijn dood al bijna niemand onder de jongeren hem meer.³

De blijde boodschap van het socialisme

Albarda werd op 5 juni 1877 in Leeuwarden geboren in een familie van welgestelde kooplieden, die tot het patriciaat van de stad werd gerekend.⁴ Zijn vader Horatius Albarda, een lakenkoopman en kleermaker met liberale opvattingen, overleed toen Willem acht jaar was. Zijn moeder, Eelkjen Tönjes, van Duitse afkomst, overleed vijf jaar na haar man. Twee jongere zusjes van Willem waren

toen al gestorven. Samen met zijn vijf jaar oudere zuster Maria werd Willem opgenomen in het gezin van zijn oom Cornelis Albarda, een apotheker die zelf twee zoons had. Daar bracht Willem zijn NBS-tijd door. Erg gelukkig was hij er niet. 'Met de [...] familie had ik weinig hartelijk verkeer, wij verschilden daartoe misschien te veel van karakter en opvattingen,' schreef hij er later over.⁵

Na het behalen van het einddiploma verhuisde Albarda in september 1895 naar Delft om aan de Polytechnische School werktuigkunde te gaan studeren. Inmiddels was ook zijn zuster overleden, zodat hij min of meer alleen op de wereld stond. Hij zou financieel onafhankelijk zijn geweest, ware het niet dat zijn oom Wopke Albarda, die als compagnon van Willems vader diens zaak voortzette, voortdurend op de rand van het faillissement balanceerde. Albarda had recht op een forse jaarlijkse uitkering. Maar doordat zijn oom in gebreke bleef, raakte hij tijdens zijn studie enkele keren in financiële problemen.⁶ Hij zag zich zelfs eens genoodzaakt driehonderd gulden van F.M. Wibaut te lenen, toen zij in de SDAP al partijgenoten waren.⁷ Hij was niet de enige, want Wibaut hielp velen uit de brand.⁸

Een van de hoogleraren van Albarda was professor B.H. Pekelharing, die staats-, administratief en handelsrecht en staathuishoudkunde doceerde. Pekelharing was een uitnemend docent, die contact zocht met zijn studenten. Hij nam het patronaat van hun Debating-Club op zich en vormde om zich heen een kring studenten, die hij regelmatig thuis ontving. Pekelharing had de reputatie een socialist te zijn. In de jaren zeventig van de vorige eeuw was hij secretaris van het Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie, dat een grote rol had gespeeld in het blootleggen van talloze sociale misstanden in Nederland. Pekelharing, die zelf geen ingenieur was, moet zich thuis hebben gevoeld bij de ingenieurs, onder wie velen tegen het eind van de negentiende eeuw belangstelling kregen voor de sociale kwestie: voor de arbeidsomstandigheden, de volkshuisvesting en de sociale hygiëne.⁹ Maar Pekelharing ging verder dan de meesten van hen. In zijn colleges bestreed hij de heersende liberale theorieën over vrije concurrentie en staatsonthouding in het bedrijfsleven. Hij propageerde daarentegen overheidsingrijpen in de maatschappelijke verhoudingen. Bovendien werd hij voorzitter van het Comité voor Algemeen Stemrecht.¹⁰

In 1896 en 1897 haalde de nog kleine, in 1894 opgerichte SDAP internationaal vermaarde socialisten als Émile Vandervelde, Wilhelm Liebknecht en Paul Lafargue naar Nederland, met de bedoeling ook onder de studenten propaganda te maken.¹¹ In het Delftse intellectuele klimaat, waarin Pekelharing, maar ook de vooruitstrevende fabrikant J.C. van Marken nadrukkelijk een rol speelde en waar het Delfts Studenten Corps al rond 1890 de naam had 'rood' te zijn,¹² sloeg die propaganda bij een kleine groep aan. Met drie andere studenten stichtte Is. P. de Vooy in 1897 het blad *In den Nevel*, uit afkeer van het zelfgenoegzame conservatisme onder studenten. Al in het eerste nummer van het blad werd de sociale kwestie aangevoerd en werd 'een reuzenstrijd tussen kapitaal en arbeid' ontwaard.¹³ Onder leiding van De Vooy en Constant Loke, die op jeugdige leeftijd aan tuberculose zou overlijden, ontstond een groepje dat zich snel in socialistische richting ontwikkelde. Na een 'openbare vergadering' op 25 november 1897 in de kamer van Loke, met Franc van der Goes als spreker, gaven aan het slot van de avond acht personen zich op om lid te worden van de SDAP, het minimum dat vereist was om een SDAP-afdeling te kunnen vormen. Drie van de acht waren studenten, onder wie Theo van der Waerden, die zich had laten overhalen om het achttal te completeren.

Waarschijnlijk was Albarda niet bij deze vergadering aanwezig. In Delft stond hij toen nog bekend als een fuifnummer, 'die zo getapt was om zijn vrolijke, joviale inslag'.¹⁴ Het gebrek aan een hechte familieband was er de oorzaak van dat hij er 'de eerste jaren van [zijn] student-zijn maar op los leefde', meende hij achteraf.¹⁵ Hij zou altijd een man van de wereld blijven, die een goed glas en een goed diner wist te waarderen en erg op gezelligheid was gesteld.¹⁶

Geleidelijk deed zich bij Albarda de invloed van Pekelharing gelden. Er ontstond tussen de twee een vriendschap, die weliswaar niet zeer intiem was, maar werd gekenmerkt door grote betrokkenheid bij en waardering voor elkaars werk. Zij hielden ook na afloop van Albarda's studie contact en Albarda bleef zijn leermeester tot aan diens dood in 1922 regelmatig bezoeken.¹⁷ Ongetwijfeld wekte Pekelharing zijn belangstelling voor de misstanden in de samenleving. Albarda las bovendien veel. Hij kreeg sympathie voor het socialisme en werd actief in het Toynbee-werk in Leiden, waar studenten

scholingswerk deden onder de volksklassen.¹⁸ Meeslepen liet hij zich echter niet. Bij de oprichting in 1898 van het liberaal vooruitstrevende *Studentenweekblad* werd hij een van de redacteurs.

Vlak voor Kerstmis 1898 schreef hij een brief aan Wibaut, een houthandelaar in Middelburg, die in 1891 de *Fabian Essays in Socialism* in het Nederlands had vertaald en in 1897 tot de SDAP was toegetreden. De Engelse *Fabian Society* wees de klassenstrijd af; de *Fabians* wilden de maatschappij hervormen door aanhangers te winnen onder alle lagen van de bevolking. Waarschijnlijk wilde Albarda van Wibaut weten hoe het een met het ander te rijmen was. Immers, de SDAP voerde klassenstrijd en Albarda vroeg Wibaut of 'de klassehaat die in de socialistische strijd gewekt werd' geen schade zou doen aan 'het ware, diepe, ernstige van het socialisme'? Moest het socialisme niet veeleer worden gepropageerd 'als een blijde boodschap'?¹⁹

Op eerste kerstdag 1898 ging Wibaut er eens voor zitten. Hij antwoordde de onbekende student dat klassenhaat de inspiratie en de kracht zou geven die nodig waren voor de klassenstrijd. Maar hij had het nooit 'gebillijkt dat personen enkel omdat ze leden zijn der eigenaarsklasse als verachtelijk en laag [werden] voorgesteld'. Klassenhaat mocht niet ontaarden in het beschimpen van of opzetten tegen personen, want zij waren ook maar produkten van het gehate stelsel.²⁰

Ruim een halfjaar later schreef Albarda terug dat hij lid was geworden van de SDAP en dat Wibauts brief hem daarbij een krachtige steun was geweest. Hij was erdoor aangezet tot nog meer studie en het afwegen van argumenten voor en tegen. Hij verontschuldigde zich dat een jaar misschien wat kort was om socialist te worden, maar hij had in dat jaar over weinig anders nagedacht. 'En zoo ben ik in een jaar tijds van een aarzelend en onbeslist tegenstander tot een overtuigd sociaal-demokraat geworden.'²¹

De briefwisseling schetst Albarda ten voeten uit in zijn grote studeezin en zijn langdurig afwegen van alle voors en tegens. Albarda aarzelde dikwijls en had de neiging belangrijke keuzen voor zich uit te schuiven. Hij zou ook altijd iets van het *fabianisme* uit zijn studententijd houden. Zijn socialisme was sterk ethisch gekleurd door een besef van bevoorrechtting en onrecht: het kapitalisme moest worden bestreden omdat het onrecht voortbracht. Ook in ander op-

zicht was hij standvastig. Als student koos hij een ex-libris met de afbeelding van een zeilscheepje op woelige baren, waaronder de tekst *Segui il tuo corso* (houd je koers). Die woorden werden zijn lijfspreuk en dat niet alleen omdat hij een groot liefhebber van de zeilsport was. Hij droeg zijn idealisme uit in bevlogen redevoeringen, waarin veelvuldig het beeld voorkwam van het socialisme als een schip in stormtij, dat echter eens het socialistische land zou bereiken.

De briefwisseling leidde tot een levenslange vriendschap tussen Albarda en de achttien jaar oudere Wibaut en tussen hun gezinnen. Wibaut was Albarda's getuige bij diens huwelijk, zij spraken en correspondeerden veelvuldig met elkaar en Wibaut zou jarenlang zijn politieke mentor zijn.

Vanaf het moment dat hij zich op 17 juni 1899 bij de SDAP aansloot, ontwikkelde Albarda een koortsachtige activiteit voor de partij. Hij zette zich in voor de Sociaal-Democratische Propagandaclub en drukte een zo krachtig stempel op het *Studentenweekblad*, dat het in socialistische richting evolueerde.²² Het blad werd rood tot in zijn advertenties toe.²³ Hij zamelde geld in voor *Het Volk*, opdat de krant ook na de verkiezingen van 1901 een dagblad zou kunnen blijven. Waarschijnlijk tekende hij zelf voor duizend gulden in op de in dat jaar voor de krant uitgeschreven obligatielening.²⁴

Met David Wijnkoop en Willem van Ravesteyn vertegenwoordigde hij in 1900 Nederland op een internationaal socialistisch studentencongres in Parijs. Zij maakten van de gelegenheid gebruik om ook de Wereldtentoonstelling en het congres van de Internationale te bezoeken, die terzelfder tijd in de stad werden gehouden.²⁵ Daar ontmoette Albarda Wibaut en de Belg Vandervelde, die beiden toezegden naar Delft te komen voor een lezing voor de Propagandaclub.²⁶

In de SDAP, die in 1900 niet meer dan vierduizend leden telde,²⁷ leerde Albarda al snel alle intellectuelen en invloedrijke politici kennen. Hij correspondeerde met Troelstra en P.L. Tak en ondanks grote verschillen van inzicht ontwikkelde zich in die tijd een levenslange vriendschap met Henriëtte Roland Holst.²⁸ Zijn pas verworven overtuiging en kennissenkring maakten hem zo zelfverzekerd, dat hij in 1902 te kennen gaf te willen solliciteren naar een vacature bij de redactie van *Het Volk*. Hij brandde 'van verlangen om voor de

vervulling daarvan in aanmerking te komen'. Maar hij was wel zo verstandig om bij Wibaut te informeren of oud-partijvoorzitter W.H. Vliegen, die op dat moment de Parijse correspondent van het blad was, ook zou solliciteren. In dat geval zou hij ervan afzien. Wibaut raadde hem de stap af. Albarda moest eerst zijn studie maar eens afmaken.²⁹

De studie was er inderdaad bijna bij ingeschoten. Na een maandenlange afzondering, die hij meende nodig te hebben om zich te wapenen tegen kritische examinering door antisocialistische professoren en ook omdat een matig resultaat voor hem niet goed genoeg was, slaagde hij in de zomer van 1903 voor zijn ingenieursexamen.³⁰ Acht sollicitaties naar een positie als leraar strandden op zijn lidmaatschap van de SDAP en vooral op zijn openbare optreden voor de partij en zijn publikaties in socialistische bladen.³¹ De negende keer was het raak. Twee dagen later moest hij beginnen in Almelo, waar hem aan de HBS het onderwijs in de wiskunde, natuurkunde, werktuigkunde en kosmografie werd opgedragen.³²

Inmiddels was Anna (Ans) Brals, jongste dochter van de directeur van de HBS in Delft, geslaagd voor het MO-examen tekenen. Via zijn socialistische vriendenkring had Albarda kennis met haar gemaakt en samen hadden zij het socialisme bestudeerd. Zij trouwden op 23 december 1903. Zij trad later eveneens in de socialistische beweging naar voren, onder meer in de Scheveningse en Haagse Sociaal-Democratische Vrouwenclubs en als lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

'Tamme' marxisten

Op het partijcongres van de SDAP in Den Haag in 1905 kwam de vraag ter sprake hoe de partij zich bij herstemmingen moest opstellen. Nederland kende een districtenstelsel, waarbij dikwijls pas in de tweede verkiezingsronde een van de kandidaten de benodigde absolute meerderheid behaalde. Wanneer de socialistische kandidaat in de eerste ronde afviel, kon het voorkomen dat socialisten moesten kiezen tussen een liberaal en een vertegenwoordiger van een van de confessionele partijen. Sommigen meenden dat de SDAP haar aanhangers in zo'n geval moest adviseren helemaal niet aan de tweede ronde deel te nemen. Anderen wilden de liberalen steunen.

Troelstra verzette zich in dat debat hevig tegen wat hij noemde de groep 'hyper-marxisten' rond Anton Pannekoek en Herman Gorter, waartoe hij ook zijn jonge partijgenoten Albarda en G.W. Sannes rekende. Bij die gelegenheid zei Troelstra te hopen dat deze 'jonge veulens' op den duur tot karrepaarden zouden opgroeien. 'Het was misschien niet fijn gezegd,' schreef Troelstra achteraf, 'maar als men de latere gebeurtenissen nagaat, kan men niet ontkennen, dat mijn hoop is verwezenlijkt.'³³

Albarda behoorde tot de marxisten, net als vrijwel alle jonge intellectuelen in de SDAP van toen, maar hij was bepaald niet de radicaalste onder hen. De SDAP werd in het decennium van 1899 tot 1909 verscheurd door een felle richtingenstrijd. Het ging daarbij om de bepaling van een partijstandpunt over uiteenlopende zaken als de agrarische kwestie, de schoolstrijd, de spoorwegstakingen van 1903 en de herstemmingen van 1905. De discussies gingen gepaard met niet minder scherpe twisten over de hegemonie in het partijbestuur en in de socialistische pers. Telkens stonden daarbij 'revisionisten' en 'marxisten' tegenover elkaar. Marxistisch stond voor zuiver in de leer en voor radicaal, terwijl 'revisionisme' een verzamelnaam was voor alle gematigde, pragmatische en op de praktische politiek ingestelde socialisten. Van een homogene groep marxisten was echter geen sprake.³⁴ Hoe schimmig het debat soms was, blijkt uit de visie van Albarda: 'Revisionistische *daden* zijn er *niet*, ten minste geene van omvang en voldoende beteekenis. Revisionistische *neigingen* zijn er *wel*. Wij voelen dat ze er zijn, maar we kunnen het niet bewijzen. De marxistische kritiek heeft de menschen met de neigingen van de daden teruggehouden. De marxistische kritiek heeft dus een volkomen succes gehad.'³⁵

Eigenlijk was hij meer een romanticus dan een marxist. Politiek was nuttig, leerzaam en belangrijk, dat wel. 'Maar de reine beginsel-propaganda, het revolutionaire werk, wat is dat licht en verheffend. En dat zal meer succes hebben. De individuen zullen er idealistisch, moedig, gelukkig, blij en ernstig tegelijk van worden. De beweging krijgt er *pit* door en schoonheid. De politieke propaganda maakt peuterig en mierderig, stemt bitter door al dat lage, klein-egoïstische gedoe der burgerij. De revolutionaire propaganda van de groote lijnen maakt nobel, maakt groot,' schreef hij aan Wibaut.³⁶ Het ging hem blijkbaar niet om theoretische beginselvast-

heid, maar om de tegenstelling tussen romantisch idealisme en de moeizame dagelijkse politieke praktijk.

Na de spoorwegstaking van 1903 behoorde Albarda met Wibaut tot degenen die tegen proclamatie van een politieke massastaking waren. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1905 voelde Albarda er niets voor bij herstemmingen de liberalen te steunen. Hij wilde de keuze laten afhangen van het oordeel van de kandidaten over het algemeen kiesrecht en de in 1903 aangenomen 'worgwetten', die het het spoorwegpersoneel en de ambtenaren onmogelijk maakten te staken.³⁷ Ook later, in 1907, behoorde Albarda met Wibaut en W.A. Bongers tot degenen die wilden voorkomen dat een al te radicaal optreden op het partijcongres de weg zou vrijmaken voor een 'persoonlijk régime' van Troelstra.³⁸ En in 1908 distantieerde Albarda zich met Sannes en Wibaut van de groep rond het blad *De Tribune*.³⁹ Toch hoopte hij dat scheuring kon worden voorkomen. Hij hielp Henri Polak bij het opstellen van een compromis dat de partijen in gesprek moest houden, maar dat zijn uitwerking miste.⁴⁰ Enkele weken later schaarde hij zich resoluut achter een voorstel tot oprichting van een nieuw discussieblad en opheffing van *De Tribune*.⁴¹ Hij voelde zich nog wel zo oppositioneel, dat hij na het uitreden van de 'Tribunisten' in 1909 de indruk kreeg dat Troelstra, Vliegen en anderen eropuit waren ook de 'tamme marxisten' (zoals hij Wibaut en zichzelf bestempelde) uit de partij te jagen.⁴²

Een loopbaan in de politiek

Na twee jaar Almelo, waar hij op talloze vergaderingen voor Twentse arbeiders het woord had gevoerd,⁴³ verhuisden Albarda en zijn vrouw in 1905 naar Den Haag. Hij kon er zijn positie als HBS-leraar verbeteren.⁴⁴ In de Haagse SDAP maakte hij snel naam. In de afdeling Den Haag-III (Scheveningen), de afdeling van Troelstra, slaagde hij er in 1907 in zich te laten benoemen tot gedelegeerde voor het partijcongres, ten koste van een 'satelliet' van Troelstra.⁴⁵ Hij publiceerde in *De Kroniek*, in *Het Volk*, *De Nieuwe Tijd* en later in *Het Weekblad* en bundelde na de dood van Tak een keuze uit diens artikelen in boekvorm.⁴⁶ Hoewel Albarda in de partijstrijd niet voorop had gelopen en hij nooit een beslissende rol had gespeeld, steeg zijn ster langzaam maar zeker zo hoog, dat hij bij de Tweede-

Kamerverkiezingen van 1909 kandidaat werd gesteld in Almelo. Een serieuze onderneming was het niet, gezien de uitslag. In het katholieke district was hij kansloos tegen P.J.M. Aalberse, die al in de eerste ronde met 4744 stemmen de zege binnenhaalde. De liberale kandidaat werd met 1614 stemmen op eerbiedige afstand tweede. Albarda kreeg 638 stemmen.⁴⁷

In 1911 werd Albarda directeur van de Gemeente-Arbeidsbeurs in Amsterdam. Voor die functie was hij wellicht getipt door zijn vroegere studiegenoot De Vooys, die voorzitter was van de Vereniging van Arbeidsbeurzen. Het gezin, dat inmiddels was uitgebreid met een dochter en een zoon, verhuisde naar Amsterdam. Een jaar later werd hij benaderd om bij de aanstaande Tweede-Kamerverkiezingen voor Enschede kandidaat te zijn. Het verzoek bracht nu wel een reële kans op een politieke carrière mee, omdat het district eerder H.H. van Kol naar de Tweede Kamer had gebracht. Hij zou er financieel op achteruitgaan, want als Tweede-Kamerlid zou hij met een jaarlijkse schadeloosstelling van tweeduizend gulden aanzienlijk minder verdienen dan in zijn functie in Amsterdam.⁴⁸ Het verzoek kwam hem bovendien te vroeg, zodat hij Troelstra schreef: 'De partij zal ook bij volgende gelegenheden nog belangrijke candidaturen te bezetten hebben.' Dan zou hij zich niet onttrekken aan de plicht zich beschikbaar te stellen.⁴⁹

Blijkbaar liet hij zich overhalen. Tijdens de kerstvakantie van 1912 ging hij in Enschede op verkiezingstournee.⁵⁰ In 1913 werd hij na herstemming in de Tweede Kamer gekozen. Het zeteltal van de SDAP verdubbelde dat jaar in één klap tot achttien van de honderd zetels. Omdat de confessionelen 45 zetels behaalden en de liberale partijen samen 37, had de SDAP de sleutel in handen tot de vorming van een kabinet dat algemeen kiesrecht en het staatspensioen, de belangrijkste verkiezingsleuzen van de partij, kon realiseren. Als kersvers kamerlid van zesendertig jaar bevond hij zich plotseling midden in de nationale politiek.

De vrijzinnig-democraat D. Bos bood de socialisten drie ministersportefeuilles aan. Het aanbod leidde tot een zeer spannend en hectisch debat in de SDAP. Op 19 juli 1913 wees een conferentie van de Tweede-Kamerleden, het partijbestuur en de redacties van de partijbladen *Het Volk* en *Het Weekblad* regeringsdeelname van de hand. Op het congres van de Tweede Internationale in Parijs in

1900 – waar Albarda als toeschouwer aanwezig was geweest – was besloten dat socialisten niet in een minderheidspositie tot een kabinet mochten toetreden, tenzij er sprake was van een dwangpositie. Dat leek nu niet het geval, omdat een liberaal minderheidskabinet met socialistische steun net zogoed algemeen kiesrecht en staatspensioenen kon verwezenlijken.

De liberalen voelden echter niets voor een minderheidskabinet en Bos' formatiepoging faalde. Toen vervolgens de veel behoudender P.W.A. Cort van der Linden als formateur werd aangewezen, brak in de SDAP lichte paniek uit. Nu doemde het gevaar op van een conservatieve regering. Troelstra wijzigde daarop zijn standpunt inzake regeringsdeelname. Voor Vliegen en J.H.A. Schaper, twee van de oprichters van de SDAP, had de zaak vanaf het begin simpel gelegen. Zij hadden meteen gewezen op de verantwoordelijkheid van de partij jegens de nieuwe kiezers, die op haar hadden gestemd om het algemeen kiesrecht en het staatspensioen. Schaper en Vliegen namen daarom het initiatief tot een buitengewoon partijcongres. Op een daaraan voorafgaande partijconferentie, op 5 augustus, leek de stemming in hun voordeel omgeslagen. Het buitengewoon congres van 9 en 10 augustus in Zwolle liet zich echter leiden door vermeende onbetrouwbaarheid van de liberalen (die zich na de weigering van de SDAP tijdens de formatie niet meer aan hun verkiezingsbeloften gebonden achtten) en besliste anders.⁵¹ Albarda sprak zich met Wibaut en de andere marxisten uit tegen regeringsdeelname.⁵²

Op 17 september 1913 deed Albarda zijn intrede in de Tweede Kamer. Aanvankelijk trad hij er weinig op de voorgrond. Met zijn ervaring in de arbeidswetgeving was het niet verwonderlijk dat hij op dat terrein fractiewoordvoerder werd. Verder nam hij waterstaat en de mijnen voor zijn rekening, later ook koloniën en vele onderwijsaangelegenheden. Veelbetekenend was dat de fractie hem al snel tot secretaris koos en hij zo de rechterhand van Troelstra werd.

Vanaf het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kreeg Albarda volop de gelegenheid zijn politieke en bestuurlijke talent te ontplooien. Zijn functie als fractiesecretaris bracht mee dat hij lid werd van het Internationaal Socialistisch Bureau en van het Uitvoerend Comité van het Bureau, dat na moeizame onderhandelingen met de

Belgen van Brussel naar Den Haag was verplaatst. Ook daarin fungeerde hij als secretaris van Troelstra. Deze streefde naar een bemiddelende rol van het Bureau om besprekingen tussen de socialistische partijen van de oorlogvoerende landen tot stand te brengen. Tot vredesbesprekingen kwam het echter niet, ook niet toen het Uitvoerend Comité in 1917 besloot op te gaan in een Hollands-Scandinavisch Comité, dat vanuit Stockholm probeerde de oorlogvoerenden via kleine stapjes en deelconferenties rond de tafel te krijgen.⁵³

Belangrijker voor zijn politieke loopbaan dan de vele buitenlandse reizen en de talloze internationale contacten uit deze periode was misschien dat Albarda in 1914 als fractiesecretaris werd benoemd tot adjunct-secretaris van het Koninklijk Nationaal Steuncomité. Dat kreeg de taak maatregelen te nemen in verband met de tijdens de oorlog optredende schaarste en duurte. Daar ontmoette hij opnieuw De Vooy, die fungeerde als voorzitter van het Uitvoerend Comité. Voorts werkte hij er nauw samen met J.A. de Wilde, die eveneens adjunct-secretaris werd en met wie hij later in de Haagse en nationale politiek nog dikwijls te maken kreeg.⁵⁴

In 1915 werd Albarda in de gemeenteraad van Den Haag gekozen. Twee jaar eerder had de Haagse raadsfractie K. ter Laan al kandidaat gesteld voor een wethouderszetel. Deze werd niet gekozen.⁵⁵ Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleek een meerderheid in de raad wel bereid de SDAP bij het dagelijks gemeentebestuur te betrekken. Inmiddels was Ter Laan burgemeester van Zaandam geworden en het oog viel op Albarda. Deze weifelde, alweer. Het partijbestuur van de SDAP zag liever dat hij zich volledig aan het kamerlidmaatschap wijdde en wilde Albarda in elk geval voor de Tweede Kamer behouden. Na lange aarzeling verklaarde hij zich bereid. Tegelijkertijd bleef hij beschikbaar voor een plaats op de lijst bij de kamerverkiezingen van 1918, in de hoop of verwachting dat de raad hem dan niet zou willen.⁵⁶ Hij werd echter tot wethouder van Onderwijs gekozen in een college dat verder bestond uit drie liberalen en één katholieke wethouder.⁵⁷ Den Haag werd zo de tweede grote stad met een socialistische wethouder. In Amsterdam waren Wibaut en Vliegen hem voorgestaan.

Als wethouder had Albarda het tij mee. De invoering van het algemeen mannenkiesrecht bracht de fracties van de SDAP en de

confessionelen samen dertig van de vijfenveertig zetels. Te zamen vormden zij een krachtig blok voor een reorganisatie van het onderwijs, die nodig werd na de financiële gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar onderwijs. Hij breidde het aantal kleuterscholen uit (waarbij het Montessori-onderwijs niet werd overgeslagen), evenals het voortgezet onderwijs. Hij verbeterde de schoolartsdienst, richtte school- en kindertuinen op, verbeterde de regeling voor vrijstelling van schoolgeld en stichtte een fonds voor gemeentelijke studiebeurzen. Tevens liet hij vele openbare scholen renoveren en bouwde hij grote complexen met verschillende soorten scholen. Tegen de wens van het college in, maar met steun van de raad, liet hij de nieuwe scholen bouwen met lokalen voor maximaal dertig leerlingen. Latere besluiten om uit bezuinigingsoverwegingen grotere klassen te vormen, konden tot zijn genoegen in die scholen niet worden uitgevoerd.⁵⁸

Albarda's inbreng in de politiek van dat moment beperkte zich niet tot onderwijszaken. In november 1918 sprak Troelstra in het openbaar de verwachting uit dat de Nederlandse arbeidersklasse de macht zou grijpen. Albarda hield in die spannende dagen op 13 november in de Dierentuin een geestdriftige rede. Hij sprak echter niet over een machtsgreep, maar maakte duidelijk dat de SDAP hervormingen wilde binnen de marges van de wet. Dat nam niet weg dat het antirevolutionaire raadslid M. van Steenbergem hem de volgende dag de wacht aanzegde: 'Denkt U er om, wij hebben hier Wethouders noodig en niet wetsverkrachters.'⁵⁹ Bij een door de SDAP uitgelokte stemming bleek Albarda in de raad toch voldoende steun te hebben. Daarbij speelde ongetwijfeld mee dat de anti-revolutionair De Wilde niets voelde voor een antisocialistisch blok, omdat hij vreesde de socialisten zo tot martelaren te maken. Voor dat standpunt vond De Wilde steun bij de CHU en de RKSP.⁶⁰

Bij de verkiezingen van 1923 stelde Albarda zich niet herkiesbaar als wethouder. Er was toen al sprake van dat hij Troelstra als partijleider zou opvolgen.⁶¹ Bovendien was het lidmaatschap van de Tweede Kamer door de SDAP in 1921 onverenigbaar verklaard met het wethouderschap. Hij zou vervolgens ondervinden dat in de landspolitiek het argument van De Wilde en anderen niet speelde. Een machteloze SDAP hoefde in de Staten-Generaal blijkbaar niet te worden gevreesd.

Partijleider

Het prestige van Troelstra was na zijn 'revolutiepoging' van november 1918 bij de aanhang van de SDAP onverminderd groot gebleven. Bij de leiding van de SDAP had het echter een geduchte knauw gekregen. Zijn positie in de Tweede Kamer was eveneens aangetast en Troelstra's gezondheid was al geruime tijd zwak. Na 1920 was er dan ook herhaaldelijk sprake van dat hij zou terugtreden als fractievoorzitter in de Tweede Kamer en partijleider van de SDAP.

Voor zijn opvolging dienden zich verscheidene kandidaten aan, allereerst Schaper en Vliegen. Vliegen was al vele jaren voorzitter van de partij en sedert 1914 wethouder in Amsterdam. Schaper was tijdens de veelvuldige afwezigheid van Troelstra als fractievoorzitter opgetreden. De jongere kandidaten Albarda, fractiesecretaris Sannes en NVV-voorzitter Roel Stenhuis waren alle drie door Troelstra al eens als zijn opvolger genoemd. Een kandidatuur van Sannes lijkt nooit serieus aan de orde te zijn geweest.

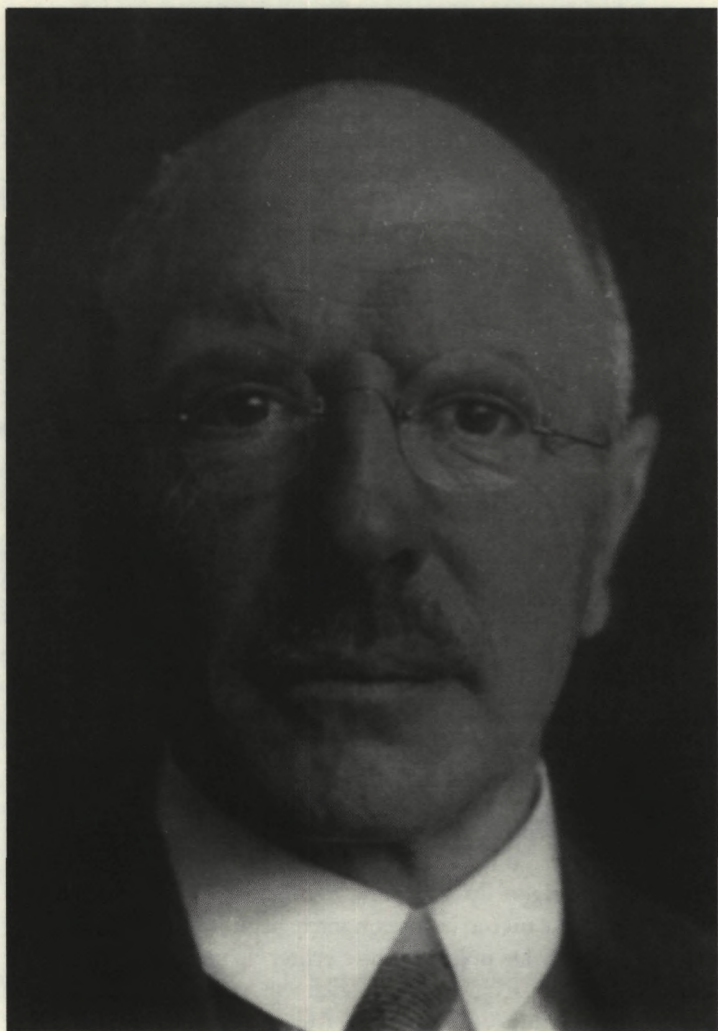
Stenhuis was een bijzonder dynamisch man, die grote kwaliteiten had als organisator, onderhandelaar en spreker, maar die ook erg onbehouwen en agressief kon optreden. Albarda en Stenhuis manifesteerden zich beiden in 1923 nadrukkelijk in de oppositie tegen de Vlootwet, een wetsvoorstel tot modernisering van de zee-macht in Nederlands-Indië. Stenhuis was de organisator van de protestbeweging tegen de Vlootwet, Albarda de woordvoerder in de Tweede Kamer. Zij zagen hun optreden bekroond met het verwerpen van het wetsvoorstel. Tijdens de daarop volgende kabinet-crisis zag Stenhuis, althans volgens Albarda, de mogelijkheid minister-president te worden. Om dat te bereiken bewerkte hij Troelstra. Getweeën hielden zij de fractie en het partijbestuur buiten de besprekingen over een nieuw kabinet.⁶²

Albarda had weinig waardering voor de persoon Stenhuis; andersom was het al niet beter. Volgens Stenhuis releveerde Albarda meningen en verwerkte die in een preek, maar bood hij geen perspectief.⁶³ Stenhuis had met zijn optreden in de partijleiding echter zoveel weerstand gewekt, dat het uiteindelijk alleen tussen Vliegen en Albarda ging. Van de twintig uitgebrachte stemmen behaalde Albarda er zestien en Vliegen vier.⁶⁴

Zijn eerste maatregel als fractievoorzitter was te breken 'met de gewoonte, dat bij vraagstukken van eenige beteekenis vrijwel alle leden der fractie [in de Kamer] het woord voeren'.⁶⁵ Albarda werd onbetwist de woordvoerder bij algemene politieke vraagstukken en bleef dat de eerstvolgende tien jaar. Zijn enige volwaardige plaatsvervanger in de fractie was Vliegen, die aanvankelijk uiterst kritisch tegenover de marxist Albarda had gestaan. Inmiddels bestond er een goede verstandhouding tussen de twee. In 1933 kwam Willem Drees de fractie versterken. Hij werd direct tot secretaris gekozen. Tot 1937 bestierden 'de drie Wimmen' de socialistische kamerclub met straffe hand.

Albarda meende dat de maatschappij zich in de jaren twintig in een overgangsfase tussen kapitalisme en socialisme bevond. De democratisering van Europa, het ontstaan van de Volkenbond, de emancipatiedrang van de gekoloniseerde volkeren, de groei van trusts, monopolies en kartels, die het bedrijfsleven geschikt maakte voor socialistisch beheer, en tot slot de groei van het proletariaat, het waren alle verschijnselen die er volgens hem op wezen dat de strijd tussen arbeid en kapitaal bezig was een strijd om de maatschappijvorm zelf te worden.⁶⁶ Overal in Europa deed zich het proces voor 'van de opkomst der arbeidersklasse, van de nadering van het socialisme'.⁶⁷

De overgang van kapitalisme naar socialisme werd volgens Albarda gekenmerkt door grote maatschappelijke onrust en instabiele coalitieregeringen. In die context konden communisme en ook fascisme gemakkelijk de kop opsteken. Op het partijcongres van 1926 betoogde hij in zijn grote politieke rede dat in het fascisme een dreiging school: het ondermijnde de eerbied voor de democratie en verzwakte de verdediging van de democratie.⁶⁸ En juist de democratie vormde voor hem de sleutel tot vrede, welvaart en rechtvaardigheid. In de opvatting van Albarda was de marxistische theorie dan ook een democratische leer. Het marxisme was, schreef hij in het najaar van 1927 aan Van der Goes, nog altijd de beste grondslag voor socialistische politiek. Het communisme was daarentegen een vergrijp tegen het marxisme 'en met zijn moord op de democratie een ontheiliging van die leer'.⁶⁹ De SDAP en de communisten hadden volgens hem niets gemeen. Zij streefden verschillende doelen na. Samenwerking was onmogelijk, omdat de arbeidersklasse verloren was als zij onder communistische leiding kwam.

J.W. Albarda, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de SDAP, lid van het partijbestuur. (Archief Arbeiderspers/*Rotterdams Dagblad*, Rotterdam.)

Albarda wilde zelfs in terminologie en tactiek niet met de communisten wedijveren. Integendeel, hij was van mening dat politieke samenwerking rechts van de SDAP moest worden gezocht. 'De politieke, parlementaire, verhoudingen zijn nu eenmaal zoo, dat wij onze principieele bereidverklaring om tot de vorming van een democratisch ministerie op deugdelijk program mede te werken – wel *moeten* afleggen en moeten blijven afleggen', aldus nog steeds Albarda in zijn brief aan Van der Goes. Een 'ministerialist' vond hij zichzelf bepaald niet, hij hoopte het zelfs nooit mee te hoeven maken in een kabinet voor de katholieken te moeten kruipen. Maar hij verwachtte dat slechts door regeringssamenwerking met de confessionele partijen de arbeidersaanhang van die partijen naar de SDAP zou overlopen. 'De overwinning van het socialisme blijft *ver weg*, zoolang de katholieke en de christelijke arbeiders *ver weg* blijven van ons. Die overwinning nadert snel, als zij ons naderen.'⁷⁰

Albarda was dus privé consequent niet 'belust' op regeringsdeelname. In 1913 was hij tegen geweest en in 1924 had hij in een brief aan Troelstra de begeerte van Stenhuis en Wibaut om na de Vlootwetcrisis tot een kabinet toe te treden, bekritiseerd.⁷¹ Maar in het openbaar uitte hij zich anders. De SDAP moest onder bepaalde voorwaarden bereid zijn tot regeringsdeelname, al was zij er in geen geval belust op, schreef hij in *De Socialistische Gids*. Van stelselmatige oppositie verwachtte hij alleen maar teleurstellingen en nederlagen. Onder zijn leiding richtte de SDAP zich, onder betrachting van de nodige omzichtigheid, op de vorming van een kabinet met de vrijzinnig-democraten en de 'linkervleugel' van de RKSP, die eveneens voor ontwapening waren. In het najaar van 1925 had het er even op geleken dat het zou lukken. Na de val van het eerste kabinet-Colijn nodigde de vrijzinnig-democraat H.P. Marchant de SDAP en de RKSP uit om besprekingen te beginnen over de vorming van een kabinet. De poging stuitte echter op een afwijzing van de katholieke Staatspartij, die pas ingeval van 'uiterste noodzaak' met de socialisten wilde samenwerken. Albarda verwachtte niet dat er zich op korte termijn een nieuwe kans zou voordoen.⁷²

Toch bleef hij getuigen van zijn optimisme en zijn geloof in de komst van het socialisme: voor de radio, op demonstratieve bijeenkomsten, op partijcongressen en in de Tweede Kamer. In zijn eerste optreden als fractievoorzitter bij de algemene beschouwin-

gen in de Tweede Kamer deed hij een dringend beroep op intellectuelen om mee te helpen aan de oplossing van de grote problemen die met de maatschappelijke omwenteling gepaard zouden gaan. De oproep vormde tevens een geloofsbelijdenis. 'O, [...] als onze jonge intellectueelen uit de burgerklasse beseften, van welk een ontzaglijke beteekenis voor de toekomst van het volk de oplossing van deze problemen is, en als zij beseften, welk een groot levensgeluk ons de arbeid aan de oplossing van deze problemen geven kan, dan zouden velen hunner hun krachten voegen bij die van de arbeiders, in plaats van, zooals nu, in pessimisme of scepticisme te verzinken op de puinhoopen van het liberalisme.'⁷³ Hij liet er weinig twijfel over bestaan hoe het moest worden verwezenlijkt. 'De leer van den klassenstrijd is niet de theorie geworden haat, noch is zijn praktijk de stelselmatige wraak op de alleenheerschende zelfzucht.' Nooit had een heersende klasse, vrijwillig en uit rechtvaardigheidszin of medelijden haar voorrechten en macht afgestaan, schreef hij in 1930 in *De Socialistische Gids*. 'Men kan het nutteloos noemen te vragen, of het toch niet schooner zou zijn als het socialisme zonder klassenstrijd kon worden verwezenlijkt. Het kàn niet.'⁷⁴ Het socialisme uit zijn studententijd stond hem nog heel na.

Ook later, toen de economische crisis en de dreiging van het nationaal-socialisme de SDAP in het defensief hadden gedrongen, hield hij de moed erin. In zijn traditionele rede op eerste kerstdag in het Concertgebouw in Amsterdam in 1933 hield hij met hem typerende beeldspraken de aanwezigen voor dat de vloed van het fascisme zich niet over heel Europa zou uitbreiden, wanneer tijdig de dijken werden verhoogd. Eens zou de duisternis, die over Europa was neergedaald, wijken voor de lente, 'die de overgang zal zijn naar den vollen rijken zomer, waarin de vruchten van het socialisme zullen rijpen!'.⁷⁵ Hoewel hij op het oog een wat afstandelijke intellectueel was, wie de schier eindeloze volzinnen in beschaafd Nederlands moeiteloos uit de mond vloeiden, maakten redevoeringen van deze soort hem enorm populair.

Ontwapening

In de jaren twintig werden socialisme en ontwapening bijna synoniemen. Albarda uitte zich op dat punt ambivalent: de ene keer

klonk hij heel radicaal, dan weer was hij terughoudend. In 1915 behoorde hij tot de minderheid die tegen de oorlogskredieten was, maar instemde met mobilisatie. Het onderscheid leek gezocht, maar was bedoeld om niet mee te hoeven doen met elke verdedigingsoorlog. In het begin van de jaren twintig beklemtoonde hij de andere zijde van het vraagstuk: 'Afschaffing van het leger mag niet leiden tot volkomen weerloosheid tegen aanvallen van gewapenden van buiten.'⁷⁶ De consequentie hiervan was de vorming van een Veiligheidswacht, die als een soort bewapende grenspolitie kon optreden en waarmee aan Volkenbondsverplichtingen kon worden voldaan. In de Socialistische Arbeiders Internationale, waar internationale ontwapening en hervorming van de Volkenbond hoge prioriteit hadden, was Albarda dan ook actief in de ontwapeningscommissie.

In 1930 diende de regering een nieuwe Vlootwet in. Albarda veroorzaakte op 13 september van dat jaar opschudding door in de Haagse Dierentuin te verklaren dat ingeval van mobilisatie een oproep van de SDAP tot 'dappere ongehoorzaamheid' tot de mogelijkheden behoorde. Het vuur werd hem over die uitspraak na aan de schenen gelegd. In de Tweede Kamer verduidelijkte hij zijn standpunt tijdens de algemene beschouwingen in november 1930: de SDAP verwierp mobilisatie met als doel de gewapende landsverdediging. Hij ontweek concrete antwoorden op vragen naar de vorm van actie tegen mobilisatie. Dat hing af van de omstandigheden en hij daagde de regering uit vrijheidbeperkende maatregelen tegen de SDAP te nemen.⁷⁷

De redactie van het blad van de linkervleugel in de SDAP, *De Socialist*, vond dat niet voldoende. Albarda was volgens haar verder gegaan dan het officiële partijstandpunt en nu moest hij daaruit de revolutionaire consequentie trekken. Die was ingeval van mobilisatie of dreigend oorlogsgevaar dat de SDAP zou 'oproepen om die mobilisatie te saboteeren en oorlog te verhinderen met alle middelen, ook al vallen ze ver buiten het wettelijk geoorloofde'.⁷⁸ Net op tijd bleek Albarda te veel de onkreukbare parlementariër, die zich niet tot dergelijke uitspraken liet verleiden.

Nadat de nieuwe Vlootwet zonder veel problemen door het parlement was geloodst, bleef de zaak binnen en buiten de SDAP doorsudderen tot en met het partijcongres van april 1931. Opnieuw

werd Albarda aangevallen door Edo Fimmen en Piet Schmidt, redacteuren van *De Socialist*. Op het verwijt van Fimmen, dat hij het begrip dappere ongehoorzaamheid had laten vallen, wierp Albarda tegen dat 'zij, die een geheugen hebben, weten, dat [hij had] gezegd, dat boven de meest eerbiedwaardige staatswet het gebod van het socialistisch geweten gaat om de oorlog te voorkomen. Is dat wat anders?' Indien nodig, zouden de acties opkomen uit het 'spontane gevoel der volksmassa's'.⁷⁹ Albarda relativeerde echter zijn uitspraken door te beklemtonen dat het alleen ging om het geval waarin Nederland schuldig was aan het uitbreken van een oorlog. Het congres nam een resolutie aan, waarin opnieuw werd verklaard dat de SDAP 'elke politiek, die naar oorlog drijft of oorlogsgevaar oproept of vermeerdert, met al haar energie zal bestrijden, en dat zij derhalve ook niet haar medewerking zal verlenen tot een mobilisatie, indien het bevel daartoe als een drijven naar oorlog zou moeten of kunnen worden gekenmerkt, of oorlogsgevaar zou oproepen of vergrooten'.⁸⁰

Albarda leidde de partij naar radicalisering op het punt van de ontwapening op een congres dat nauwelijks aandacht besteedde aan de toch al voelbare economische crisis. Het lijkt erop dat hij de beweging op deze manier nieuw elan wilde geven. Immers, op het partijcongres van 1930 had hij tegenover een ontevreden linker-vleugel moeten erkennen dat het verkiezingsresultaat van 1929 was tegengevallen. Dat kwam volgens hem omdat het socialisme internationaal de stroom tegen had en omdat er nu eenmaal geen belangrijke, aansprekende beslissingen op het spel stonden.⁸¹ De grote actie tegen de Vlootwet had de partij in 1923 een enorme impuls gegeven. Waarom dit niet nog eens geprobeerd?

Crisis

In 1929 vielen voor Albarda een persoonlijke crisis en het begin van de economische depressie praktisch samen. Op het partijcongres moest hij verstek laten gaan als gevolg van ziekte. Toen ernstige overspanning dreigde, nam Wibaut hem dat voorjaar mee op een door de *Union Internationale des Villes et des Pouvoirs Locaux* georganiseerd snoepreisje door Spanje, voorafgaand aan een congres van de Stedenbond in Sevilla.⁸² De algemene beschouwingen in de

Tweede Kamer van dat najaar moest hij laten lopen, omdat zijn vrouw op 5 november na een langdurige ziekte overleed. In 1931 zou hij trouwen met de zangpedagoge Hiltje Ebkje (Hilly) Tibo.

De economische en staatkundige crisis van de jaren dertig plaatste de partijleider van de SDAP in een weinig benijdenswaardige positie. In 1939 zei hij er in een interview over: 'De jaren waarin ik de fractie leidde, waren zeer moeilijke jaren. Onder zware politieke omstandigheden heb ik Troelstra's werk moeten voortzetten. Het was steeds weer: crisistijd. Het was steeds weer: tijd van politieke spanningen, die vooral na 1933, na de opkomst van het fascisme, verhevigd werden. En het was de laatste tijd bovendien: tijd van telkens opnieuw dreigend oorlogsgevaar.'⁸³

Vooral de economische crisis plaatste Albarda voor beslissingen en keuzen die hij liever uit de weg was gegaan. Doordrongen van de marxistische orthodoxie dat het kapitalisme nu eenmaal periodieke crises kende, waartegen niets viel uit te richten, schreef hij in 1931 dat socialisten maar moesten 'hopen op het wijken van de crisis, op het herstel van het economisch leven, met vermindering van de werkloosheid en met terugkeer van de mogelijkheid voor vakbeweging en politieke partij om het levenspeil en het beschavingsniveau voor de arbeidersklasse te verhoogen'.⁸⁴

Eerder, op het partijcongres van 1930, had hij enkele middelen opgesomd tegen de crisis in de landbouw, waaruit een zelfde geest sprak. Protectie zou funest zijn, een betere pachtwetgeving kon enige verlichting bieden. Andere mogelijkheden waren kredietverschaffing en belastingverlichting. Het waren kleine maatregelen, die niet afdoende zouden zijn, maar daarom mochten zij volgens Albarda niet worden nagelaten. Afdoende was alleen het socialisme, met socialisatie van de grond. 'Wij zullen in deze crisis ons doel niet bereiken, doch wel is de tijd rijp om de oogen der boeren te openen.'⁸⁵ Zijn boodschap was dat het verloop van de crisis moest worden afgewacht, maar dat intussen de propaganda voor het socialisme niet mocht verzwakken. Juist de verslechterde omstandigheden zouden de noodzaak van het socialisme duidelijk maken.

Albarda wist zich met de crisis geen raad. In Amsterdam ontstond in het voorjaar van 1932 een politieke rel over de vraag of, onder druk van overheidsbezuinigingen op de gemeentebegroting, de lonen van het gemeentepersoneel moesten worden verlaagd.

Toen het partijbestuur van de SDAP daarover een standpunt innam, hield hij zich afzijdig. En in juni 1932, toen er geruchten gingen dat het kabinet de werklozensteun wilde verlagen en het partijbestuur zich met het NVV op maatregelen bezon, verzuchtte hij te hopen 'dat de verlaging der steunnormen er niet zal komen. Dit acht hij het beste voor de werkloze arbeiders.'⁸⁶

Eveneens in het voorjaar van 1932 stelde hij het partijbestuur voor een commissie in te stellen die de economische paragraaf voor het verkiezingsprogramma van 1933 moest voorbereiden.⁸⁷ De taak werd opgedragen aan de socialisatiecommissie, wier secretaris Jan Tinbergen een concept schreef voor een economisch crisisprogramma. In de commissie zelf werd daarop al afgedongen. Tinbergen had gepleit voor actieve overheidssteun aan het bedrijfsleven door middel van tewerkstellingspremies. In het uiteindelijke verkiezingsprogramma, geschreven door Albarda, viel bijna niets meer van de moderne economische opvattingen van Tinbergen te ontdekken.⁸⁸

Albarda onderscheidde zich niet van de overgrote meerderheid van de politici en economen, die meenden dat de crisis als zodanig niet kon worden bestreden, maar dat aanpassing aan de omstandigheden door bezuiniging op de overheidsuitgaven geboden was. Hij verzette zich keer op keer tegen in zijn ogen al te radicale en geldverslindende eisen van het NVV, zoals de invoering van een veertigjarige werkweek. Die eisen vond hij kiezersbedrog omdat zij niet te realiseren waren. Daar kwam bij dat hij vond dat het NVV zich niet in de politiek mocht mengen. Tegelijkertijd gaf hij er blijk van niet veel met de moderne keynesiaanse economische theorieën van Tinbergen en Hein Vos op te hebben. Hij reageerde nogal zuinig op een artikel van Vos, waarin deze voorrekende hoe een overheidsinjectie van zestig miljoen gulden ruim twintigduizend arbeidsplaatsen kon creëren – dank zij het *multiplier*-effect. Volgens Albarda bood het Werkfonds van het kabinet-Colijn méér. Met een zelfde bedrag verwachtte Colijn vijftigduizend arbeidsplaatsen te scheppen. Van Albarda hoefde de SDAP daarom op dat punt de regering geen eisen meer te stellen.⁸⁹ Ten opzichte van het *Plan van de Arbeid* van 1935 stelde hij zich net zo zuinig op, maar daarbij speelde zijn politiek inzicht een minstens even grote rol. In het Plan vroegen de socialisten om een investering van zeshonderd miljoen gulden, gespreid

over drie jaar. Daarmee zouden tweehonderdduizend mensen weer aan werk geholpen worden en zou de Nederlandse economie bovendien grondig zijn gemoderniseerd. Waarschijnlijk zag Albarda wel in dat zijn collega-politici dat bedrag (misschien wel net als hijzelf) bij een totale jaarlijkse rijksbegroting van nog geen miljard gulden absurd vonden. Bij de eerste de beste gelegenheid bracht hij het gevraagde bedrag in de Tweede Kamer terug tot drie jaar lang 150 miljoen gulden.⁹⁰

In het defensief

De politieke crisis van de jaren dertig bracht echter ook een andere, wilskrachtige en besluitvaardige kant van Albarda naar voren. In december 1930 opende de redactie van *De Socialist* een offensief tegen de partijleiding. Het was erop gericht de SDAP om te vormen tot een revolutionaire partij die op straat, in de fabrieken en bij de stempelokalen de macht moest zien te veroveren. Ruim een jaar later, op het partijcongres in Haarlem in maart 1932, was het erop of eronder. De tegenstellingen waren inmiddels zo verhard, dat noch de partijleiding, noch de opposanten onder leiding van Jacques de Kadt, Piet Schmidt, Fimmen en Van der Goes ook maar een duimbreed wilden toegeven. Albarda, die in een vertrouwelijke brief aan Van der Goes in 1927 het vermoeden had geuit dat Schmidt en Fimmen voor de Sovjetunie werkten,⁹¹ was op het congres de belangrijkste woordvoerder van het partijbestuur. Hij beschuldigde de opposanten ervan communistische methoden te gebruiken. Zijn aanval richtte zich op De Kadt, van wie vaststond dat hij communist was geweest. Hem was althans 'nooit gebleken, dat De Kadt de Communistische Partij heeft verlaten omdat hij had opgehouden communist te zijn'.⁹² Na een spannend debat eindigde het congres in een nederlaag voor de opposanten, die uittraden en de Onafhankelijke Socialistische Partij stichtten.

Een jaar later, na de machtsgreep van Hitler en de muerij op *De Zeven Provinciën*, radicaliseerde het partijdagblad *Het Volk*. Aanvankelijk vergeleek Albarda in de Tweede Kamer de muerij met de spoorwegstaking uit 1903: een uit de hand gelopen arbeidsconflict. Op golven van bewondering voor de schoonmaak die Hitler in Duitsland hield, ontstond in de nasleep van de muerij en de

aanloop tot de verkiezingen van april 1933 echter een antisocialistische campagne van lang niet vertoonde omvang. In de Tweede-Kamerfractie van de SDAP ontstond de vrees dat de parlementaire democratie in Nederland op het spel stond. Op het verkiezingscongres van de SDAP van maart 1933 luidde Albarda daarom een nieuwe koers in. Hij erkende dat er in Nederland voorlopig geen regering met de SDAP in zat, gezien de antisocialistische stemming in het land. Hij had de hoop opgegeven de arbeidersaanhang van de katholieke Staatspartij te kunnen radicaliseren. Volgens Albarda stond de SDAP alleen in de verdediging van de parlementaire democratie. Dat nam niet weg dat de SDAP haar principiële bereidverklaring tot regeringsdeelname moest handhaven en hij besloot zijn lange rede met de uitroep: 'Voor het socialisme, voor de democratie!'⁹³

Na de eigen verkiezingsnederlaag van 1933 en de ondergang van de machtige Duitse zusterpartij ontstond in de SDAP een discussie over de beginselen van het socialisme. Om de rust in de partij terug te brengen, stelde Albarda voor een commissie te benoemen, die moest nagaan 'welke veranderingen in verband met de gewijzigde economische en politieke omstandigheden in binnen- en buitenland in programs, besluiten en tactiek der Partij aanbeveling verdienen'.⁹⁴ Er werd een breed samengestelde Herzieningscommissie benoemd, met Albarda als voorzitter. Hij schreef zelf het concept van het rapport dat, ofschoon het tegendeel werd beweerd, in feite een beginselherziening in gang zette. Er werd het nieuwe begrip 'democratisch socialisme' geïntroduceerd, dat het democratisch karakter van de beweging moest beklemtonen. Belangrijker nog was dat de SDAP nu voor het eerst expliciet aansluiting zocht bij de middengroepen. Vóór de crisis dacht men in de SDAP dat de middenstand snel zou verdwijnen.

Minstens zo belangrijk was dat de SDAP in 1934 haar ontwapeningsstandpunt nuanceerde. Van tevoren was daarover in het partijbestuur pittig gedebatteerd. Albarda vond het probleem dat Nederland eigenlijk niet te verdedigen viel, maar overigens voelde hij 'er niets voor om op dit oogenblik te ontwapenen'. En tegen zijn vroegere mentor Wibaut, die er niet van overtuigd was dat Hitler de vrede bedreigde, zei hij: 'Leest "Mein Kampf" [...] welke de bijbel voor de Nationaal-socialisten is en gij zult overtuigd zijn van de oorlogshaard, welke in Duitschland leeft.' Daartegen hielp geen

burgerlijke ongehoorzaamheid of algemene staking. Als Hitler wilde aanvallen, werd hij op die manier alleen maar in de kaart gespeeld. Albarda zou zelf gaan vechten als Hitler aanviel. Hij prefereerde nationale zelfmoord boven een leven onder Hitler.⁹⁵

Hier sprak een heel andere Albarda dan de man die nog maar drie jaar eerder had opgeroepen tot 'dappere' ongehoorzaamheid als Nederland zich op oorlog zou voorbereiden. Nadat de kwetsbaarheid van de socialistische beweging was gebleken, was hij tot een ander inzicht gekomen. Hij was behoedzaam gaan manoeuvreren om te voorkomen dat de beweging aan onnodige repressie werd blootgesteld. Hij ondervond de dreiging van het nationaal-socialisme ook persoonlijk. Achteraf schreef hij daarover: 'Sedert 1932 en tot de dag der invasie hadden de NSB'ers mij aanhoudend met bedreigingen, schriftelijk en telefonisch, bij dag en bij nacht, en meer dan eens ook met overlast vervolgd.' Dat nam zulke vormen aan, dat de politie beschermende maatregelen noodzakelijk achtte.⁹⁶ Bovendien was hij bezig zijn waardering voor het marxisme te verliezen. Ontluisterd was hij allerminst, maar de gebeurtenissen in het voorjaar van 1933 moeten hem hebben geschokt.

Beginselherziening

Tijdens de kabinetscrisis van juli 1935 hield de Tweede-Kamerfractie er ernstig rekening mee dat de SDAP zou worden gevraagd in een kabinet zitting te nemen. Het kabinet-Colijn was gevallen na een botsing tussen Colijn en de katholieke fractievoorzitter Aalberse. Daarop kreeg Aalberse de opdracht een nieuw kabinet te vormen. Volgens Albarda was het wenselijk dat behalve de RKSP en de SDAP een derde partij meedeed, maar nodig was dat niet. Ook een soort nationaal kabinet op brede basis wilde hij niet bij voorbaat afwijzen. Als zij de kans kreeg, moest de SDAP aanpakken! De SDAP wilde ver gaan. Albarda had het (op dat moment nog niet gepubliceerde) *Plan van de Arbeid* wel in de besprekingen willen betrekken, maar, had hij eraan toegevoegd: 'het zou vernietigend zijn als wij niet reëel trachten tot overeenstemming te komen'. Ook van de ontwapeningseis werd geen halszaak gemaakt, zolang de uitgaven voor defensie maar niet stegen.⁹⁷ Aalberse gaf zijn poging echter na enkele dagen op, omdat geen van de andere partijen wilde meedoen en de RKSP niet met alleen de SDAP wilde regeren.

De snel toenemende internationale spanning en de aanhoudende crisis noopten nu tot verdere aanpassing. Over de vraag of de SDAP een nieuw beginselprogramma nodig had, weifelde Albarda in het najaar van 1935 opnieuw. Weliswaar achtte hij het marxisme als inspiratiebron voor het socialisme opgedroogd,⁹⁸ maar met het oog op de verkiezingen van 1937 was hij beducht voor nieuwe onrust en moeilijkheden met de marxisten in de partij. Uiteindelijk stemde hij in, omdat hij een beginselwijziging in 1939 te laat vond.⁹⁹ Albarda werd voorzitter van de commissie die de herziening moest voorbereiden.

Anders dan in de vorige Herzieningscommissie speelde hij dit keer geen actieve rol in de beraadslagingen. Zijn verontschuldiging, dat hij als gevolg van een verwonding aan zijn hand niet in staat was een concept-programma te schrijven, lijkt een gelegenheidsargument. Als hij had gewild, had hij zijn ideeën gemakkelijk aan zijn privé-secretaris kunnen dicteren. Hij wachtte af en schoof Henk Brugmans en H.B. Wiardi Beckman als secretarissen naar voren. De laatste huldigde opvattingen over de verbondenheid van de SDAP met het Nederlandse volkskarakter die hem aanspraken.¹⁰⁰ De ideeën van Wiardi Beckman vonden inderdaad hun weg naar het nieuwe beginselprogramma, dat in 1937 door de SDAP werd aangenomen.

Bij de herbezinning op het antimilitarisme trok Albarda daarentegen nadrukkelijk de leiding van een zorgvuldig geregisseerde koerswijziging naar zich toe. De SDAP had ontwapening altijd gekoppeld aan een sterke Volkenbond, die de internationale rechtsorde moest handhaven. In 1936 was duidelijk dat de Volkenbond had gefaald en dat de oorlogsdreiging in Europa alleen maar toenam. In die constellatie was de SDAP met haar ontwapeningsstreven nationaal en internationaal in een isolement geraakt. De Zweedse, Belgische, Engelse en Franse socialistische partijen, die ontwapening nooit hadden aangenomen, werkten nu mee aan bewapening van hun land, terwijl de Zwitsers en de Denen ontwapening in 1935 hadden laten varen. In Nederland was de SDAP de enige grote partij die ontwapening nog op het programma had staan. Het was de meeste socialistische parlementariërs duidelijk dat de SDAP daar vanaf moest, wilde zij serieus genomen worden. Bovendien groeide langzamerhand het besef dat de parlementaire democratie het verdedigingswaarde was.

Op initiatief van het partijbestuur werd op het partijcongres van 1936 een commissie benoemd, die het militaire vraagstuk moest bestuderen. Tegelijkertijd wendde Albarda al zijn retorische en tactische vermogens aan om de partij op dit punt op één lijn te krijgen. Hij riep zelfs de hulp van Colijn in. Immers, sinds de muiterij op *De Zeven Provinciën* was het alle militairen en ambtenaren van Defensie verboden lid te zijn van enigerlei socialistische organisatie. Dat vormde een belangrijk obstakel voor aanvaarding van de landsverdediging door de SDAP. In juli 1936 verzocht Albarda Colijn de verboden in te trekken en deed hem daarbij een compromis aan de hand. In plaats van de verboden zou de regering kunnen bepalen dat 'ieder, die onder Defensie een betrekking als burgerlijk of militair ambtenaar bekleedt, een verklaring moet afleggen, waarin hij zich verbindt, om in alle omstandigheden, gehoorzaam aan het *wettige* gezag, zijn ambtsplichten ten volle te vervullen'.¹⁰¹ De poging mislukte, maar de defensieverboden bleken nauwelijks een rol te spelen in het principiële debat.

De antimilitaristen waren te vinden onder religieus-socialisten, marxisten en in de Sociaal-Democratische Vrouwenclubs. Dat bleek ook in de commissie. Daar vormden Wim Banning, Agnes de Vries-Bruins, Carry Pothuis-Smit en Hilda Verwey-Jonker een gelegenheidscoalitie tegen aanvaarding van de landsverdediging. Albarda probeerde de vier uiteen te spelen door de invloedrijke Banning, die zich verzette tegen een systeem van collectieve veiligheid, erop te wijzen dat zijn meningsverschil met hem in praktijk waarschijnlijk geen enkele betekenis had. Volgens Albarda bestond er een groot verschil tussen Banning en De Vries-Bruins enerzijds en anderzijds het 'nihilistische en utopische' standpunt van Pothuis-Smit en Verwey-Jonker, die tegen elke bewapening waren.¹⁰² Hij was dan ook hevig ontstemd dat de vier toch met één minderheidsnota kwamen, waarin bovendien de indruk werd gewekt dat zij in de commissie nauwelijks gelegenheid hadden gehad zich uit te spreken. Hij nam dit zo hoog op, dat hij overwoog als voorzitter en lid van de commissie te bedanken.¹⁰³ Zo ver kwam het niet, maar de ruzie gaf extra scherpte aan het grote debat tussen Albarda en Banning op het partijcongres van 1937. Daar bleek dat de visie op ontwapening in de partij in enkele jaren tijd totaal was omgeslagen. Albarda en de zijnen kregen 1509 stemmen vóór en 328 stemmen

tegen, bij 49 onthoudingen. Een dag later verklaarde Banning met enkele medestanders te hebben overwogen om af te treden als partijbestuurder. Zij hadden besloten aan te blijven om de oppositie in de partij tegen bewapening levend te houden.¹⁰⁴ Privé was Albarda overigens beslist niet afkerig van het werk van Banning. Hij had al lange tijd waardering voor de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers.¹⁰⁵ Waarschijnlijk was hij in 1938 ook aanwezig bij de door Banning georganiseerde ontmoeting tussen socialisten en intellectuelen en industriëlen van buiten de partij, waaraan ook A.H. Ingen Housz, P. Liefinck en G.E. van Walsum deelnamen.¹⁰⁶

Minister

In 1938 maakte de discussie over ontwapening plaats voor een debat over neutraliteit of een systeem van collectieve veiligheid. De *Anschluss* van Oostenrijk in maart 1938 en de deling van Tsjecho-slowakije in München in september van dat jaar leidden tot een scherpe pennestrijd in *Het Volk*. Ook Albarda mengde zich in dit debat. Weliswaar was hij minder stellig dan bij voorbeeld partijvoorzitter Koos Vorrink, maar hij neigde niettemin tot het standpunt dat door de inschikkelijkheid van Engeland en Frankrijk een nieuwe oorlog dichterbij was gebracht. Daarbij vond hij het ontstellend dat de Nederlandse regering zonder enig voorbehoud vasthield aan haar neutraliteitspolitiek.¹⁰⁷

Wanneer Albarda openbaar stelling nam, verwoordde hij doorgaans de officiële partijlijn. Dit keer was dat niet het geval. De Tweede-Kamerfractie bleek hopeloos verdeeld over de vraag of de regering een kloek gebaar tegen Duitsland moest maken, zoals Albarda wilde, of dat zij een strikte neutraliteit moest handhaven.¹⁰⁸ De 'vrede' van München bedierf dan ook danig de feestelijkheden bij Albarda's vijfentwintigjarig jubileum als lid van de Tweede Kamer, op 9 oktober in Amsterdam.¹⁰⁹ Een half jaar later waren de meningsverschillen zo groot dat Albarda, die bijna vijftien jaar namens een tamelijk gedisciplineerde en eensgezind optredende fractie had gesproken, bij de wijziging van de Dienstplichtwet aankondigde niet namens de fractie te zullen spreken. 'In militaire zaken hebben wij geen Fractie meer,' concludeerde hij bitter.¹¹⁰

Op 29 juni 1939, ruim twee weken later, bood Colijn het ontslag

van zijn vierde kabinet aan. Albarda had het proces van desintegratie van het kabinet niet verstoord: een motie of interpellatie zou de confessionele partijen weer in elkaars armen hebben gedreven.¹¹¹ Nadat Colijn als formateur was aangewezen, kwam hij in actie. In *Het Volk* van 3 juli 1939 publiceerde hij zijn politieke eisen: het nieuwe kabinet zou brede steun in de Tweede Kamer moeten hebben, de defensie moeten versterken en de werkloosheid bestrijden. Daarvoor wilde hij zelfs een sluitende begroting opgeven.¹¹² Een dag later schreef hij voor het partijbestuur een nota, waarin hij uiteenzette hoe belangrijk het was om toe te happen. Zijns inziens had de SDAP onder het niet-gelovige deel van de bevolking haar maximale aanhang zowat bereikt. 'De marxistische opvattingen omtrent de godsdienst [...] zijn door de feiten gelogenstraft. De godsdienst verdwijnt niet. [...] Ook het proletariaat wordt niet, overeenkomstig Marx' en Engels' voorspellingen, godsdienstloos.' De SDAP moest daarom zelf de kloof met de confessionele kiezers overbruggen en duidelijk maken dat godsdienstigen en niet-godsdienstigen voor haar gelijkwaardig waren. Het beste middel om confessionele kiezers te winnen, was toetreden tot de regering en tonen dat de SDAP verantwoordelijkheid voor het gehele volk wenste te dragen. Pas dan zouden de gelovige arbeiders socialistische kiezers worden. Hij vreesde bovendien demoralisering onder de aanhang van de SDAP als nog langer werd gewacht.¹¹³ Had hij niet al ruim tien jaar eerder geschreven dat stelselmatige oppositie slechts tot teleurstelling en nederlagen zou leiden?

De volgende weken stelde hij zich behoedzaam op om de katholieken niet af te stoten. Na de val van het vijfde kabinet-Colijn op 27 juli 1939 volgde een week van koortsachtige activiteit, hoewel Albarda niet direct bij de formatie van het tweede kabinet-De Geer betrokken was. Aanvankelijk had De Geer de partijleider van de SDAP buiten zijn kabinet op brede basis willen houden, omdat hem een extraparlamenteair kabinet voor ogen stond. Onder druk van de SDAP en met steun van de RKSP en de VDB bood De Geer hem pas op het laatste moment de portefeuille van Onderwijs of Waterstaat aan.

Op 9 augustus 1939 werd Albarda beëdigd tot minister van Waterstaat, nadat op het laatste moment een vrijzinnig-democraat was gevonden die Onderwijs nam. Het kabinet, bestaande uit drie ka-

tholieken, twee christelijk-historischen, één dissidente antirevolutionair, twee socialisten, één vrijzinnig-democraat en twee partijloze ministers, had maar iets meer dan een maand voordat op Prinsjesdag de begroting moest worden gepresenteerd. Op 28 augustus 1939 werd de algemene mobilisatie afgekondigd en op 1 september brak de oorlog uit. Van nieuw beleid kon daardoor niets komen. Jan van den Tempel, die voor de SDAP minister van Sociale Zaken was geworden, kon tenminste voortbouwen op het vele dat zijn voorganger, C.P.M. Romme, had voorbereid. Albarda had als voorganger een liberaal, voor wie het stimuleren van de economie door middel van een actieve politiek van openbare werken nooit hoog op de agenda had gestaan. Albarda kwam in de toelichting op zijn begrotingshoofdstuk dan ook niet verder dan de opmerking dat de regering het *Plan van de Arbeid* volgde voor zover de in uitvoering genomen werken overeenstemden met die uit het Plan. Daags na de mobilisatie waren de reeds aangekondigde aanbestedingen opgeschort in verband met de verwachte duurte en schaarste van materiaal en personeel.¹¹⁴ Niettemin bleek tijdens de openbare behandeling van zijn begroting, dat in de Tweede Kamer algemene waardering bestond voor de wijze waarop hij de werkloosheidsbestrijding door middel van openbare werken aanpakte. Albarda toonde zich ingenomen en zei dat het er eigenlijk niet toe deed of de voornemens uit het *Plan van de Arbeid* kwamen of niet. 'Het essentiele van het Plan van den Arbeid is de wil tot het krachtig aanvatten van het werk ter bestrijding van de werkloosheid, ter bevordering van de welvaart des volks en ter verbetering van de economische voorwaarden van het volk in de toekomst,' besloot hij op 14 december 1939 zijn antwoord aan de Kamer.¹¹⁵ Het kwam er niet meer van.

Londen

Op maandag 13 mei 1940 stapte Albarda aan boord van de Britse torpedootjager *Windsor*, die hem en de overige ministers naar Engeland bracht. Zonder hun gezinnen in Londen brak voor de meesten van hen een tijd aan van angstige spanning. Voor Albarda, die bijzonder was gesteld op een hecht familieleven, waren de onzekerheid en de zorg bijna ondraaglijk. Aanvankelijk was er nog

enige briefwisseling met familieleden mogelijk via de Verenigde Staten en Portugal, maar later werden de berichten schaars.¹¹⁶ Om hen niet onnodig in gevaar te brengen, wilde hij niet dat zijn redevoeringen voor Radio Oranje van tevoren werden aangekondigd.¹¹⁷

Als minister van Waterstaat in Londen was zijn taak waarschijnlijk niet erg zwaar, maar toch geen sinecure. Met een kleine staf was hij betrokken bij vele scheepvaartkwesities, omdat de inspectie van de scheepvaart onder hem ressorteerde. Bovendien was hij van november 1941 tot december 1942 minister van Financiën ad interim. Als socialistisch minister trad hij regelmatig op voor Radio Oranje, onder andere met 1-mei-redes in 1941, 1942 en 1943. Anders dan vóór de oorlog waren die gericht tot het hele Nederlandse volk, omdat er, nu allen waren verenigd in dezelfde vrijheidsstrijd, 'op den eersten Mei geen tegenstelling tusschen ons [mag] zijn en geen scheiding'.¹¹⁸ Hij weigerde overigens via de radio aan te sporen tot verzet, omdat het hem in zijn 'publieke leven altijd tegen de borst [had] gestuit, anderen op te wekken tot daden, waaraan [hij] zelf niet zou kunnen deelnemen'.¹¹⁹

Op 1 mei 1944 lag het accent anders dan in zijn redevoeringen in de voorgaande jaren. Want hoewel met het vorstenhuis 'innig verbonden in den gemeenschappelijken strijd voor Nederland's bevrijding', meende hij dat na de bevrijding de politieke stromingen niet 'zouden zijn bezweken onder de stormen van dezen tijd. [...] Geen oogenblik hebben wij getwijfeld aan het voortbestaan van de socialistische gedachte in Nederland'.¹²⁰

Die verandering hing samen met een al jaren slepend debat in Londen over de vraag wanneer en in hoeverre de parlementaire democratie na de bevrijding moest worden hersteld. Albarda stelde het vraagstuk in september 1941 aan de orde in een nota aan de Commissie Terugkeer. Die commissie bestond uit minister-president P. S. Gerbrandy en de ministers H. van Boeyen en J. Th. Furstner. Albarda stelde voor het van 'foute' volksvertegenwoordigers gezuiverde parlement, evenals de gemeenteraden en de Provinciale Staten onmiddellijk na de bevrijding te herstellen. Dat denkbeeld werd door de Commissie Terugkeer radicaal afgewezen. Zij wilde een overgangperiode, waarin de koningin grote bevoegdheden kreeg. Daarop schreef Albarda onmiddellijk een nieuwe nota,

waarin hij betoogde dat zo de klok anderhalve eeuw werd teruggezet. De zaak kwam pas op 10 april 1942 in het kabinet, na de val van Nederlands-Indië. Daar bleek Albarda alleen te staan. Zelfs zijn partijgenoot Van den Tempel meende dat een korte overgangperiode onvermijdelijk was. Uiteindelijk stemde Albarda in met een compromis, dat voorzag in een noodparlement en tijdelijke raden, bestaande uit gekozen en aangewezen leden. Aan het vraagstuk van het herstel van het parlementaire stelsel en de staatkundige inrichting van Nederland na de bevrijding zou hij nog vele redevoeringen, artikelen en nota's wijden.

Uit zorg om de antidemocratische stemming in Londen werd in de zomer van 1943 een Sociaal-Democratische Club gevormd. Een van de leden, Meijer Sluyser, beschouwde de club als pressiegroep, die in het bijzonder tot taak had druk uit te oefenen op Albarda.¹²¹ De club bleek effectief. Na een hevig conflict met de koningin in mei 1944 over haar rol na de bevrijding, keerde Albarda in een brief aan Gerbrandy terug tot zijn oorspronkelijke standpunt over het herstel van de parlementaire democratie.¹²² De kwestie bleef omstreden.

Kort voor de bevrijding van Zuid-Nederland gaf Albarda in een memorandum aan Drees een overzicht van de politieke en constitutionele ontwikkelingen in Londen en van de voorbereidingen tot terugkeer van de regering. Hij gaf Drees ook enkele adviezen. Zo bepleitte hij de vorming van een 'Voorlopig Curatorium der moderne arbeidersbeweging', dat als bestuur van de partij, de vakcentrale en de pers kon optreden. Voorts suggereerde hij om psychologische redenen en in verband met de perszuivering voor de partijkrant de naam *Het Vrije Volk*. De publikatie van een urgentieprogramma liet hij gaarne aan de socialisten in Nederland over.¹²³

Na het vertrek van Albarda naar Londen was het partijleiderschap overgegaan op Vorrink. Na diens arrestatie in april 1943 was waarnemend voorzitter Drees uitgegroeid tot de onbetwiste politieke leider van de socialisten. Albarda verloor zijn vooraanstaande positie definitief, toen de socialistische Engelandvaarder J.W.A. Burger in januari 1945 in bevrijd Nederland kritiek uitte op het functioneren van het militair gezag en de vervolging van collaborateurs. De kwestie vormde al lange tijd de inzet van hevige ruzies in het kabinet. Burger werd op staande voet ontslagen. Uit solidariteit

namen Albarda en Van den Tempel op 24 januari 1945 ontslag.¹²⁴ Het ministerschap, dat het hoogtepunt van de carrière van Albarda had kunnen zijn, was een anticlimax geworden en ging vlak voor de bevrijding als een nachtkaaers uit.

Buiten het partijleven

Hoewel hij uitvoerig op de hoogte werd gehouden van de politieke ontwikkelingen in bezet en bevrijd Nederland, nam Albarda niet deel aan de discussie over heroprlichting van de SDAP of opgaan in een nieuw partijverband. Hij had hartklachten en voelde zich met zijn achtenzestig jaar te oud voor de actieve politiek. In het openbaar steunde hij de Partij van de Arbeid, maar als hij twintig jaar jonger was geweest, had hij zich ertegen verzet, schreef hij zijn dochter in 1946. De Partij van de Arbeid was niet meer 'de uitverkoren draagster van het ideaal. Men heeft [de SDAP] enerzijds geannexeerd en anderzijds overgeleverd of uitgeleverd als een hulp troep voor een breede partij, die den naam socialisme wel gebruikt en er zich zelfs mee tooit, maar die het socialisme niet draagt als een schat in het hart, als een verheven ideaal, dat onze dagen vult met geluk. Het ideaal is verbleekt, doordat men het door allerlei fatsoeneering, die vernieuwing moet heten, aannemelijk heeft willen maken voor groepen, die het altijd hebben bestreden of gering hebben geschat, en die er nooit door zijn ontroerd.'¹²⁵ Het klonk als het ontevreden gebrom van een man die in het isolement in Londen was geknakt. Maar er bleek tegelijkertijd een opmerkelijk vasthouden aan het idealisme van zijn jeugd uit. Dat idealisme had hij overigens gemeen met de intellectuelen die gelijktijdig met hem socialist waren geworden. Tot hun dood bleven zij ongeschokt vertrouwen op een betere toekomst.

Ofschoon hij de pensioengerechtigde leeftijd ruimschoots had bereikt, bleef hij niet lang stilzitten. Hij nam namens Nederland zitting in een internationale studiec ommissie, die in 1948 werd ingesteld om advies uit te brengen over het vraagstuk van de Europese eenheid. Dit Vijf Mogendheden Studie-Comité ging een jaar later al uiteen, zonder overeenstemming te hebben bereikt.¹²⁶ Voorts was hij in 1949-1950 lid van een door de Wiardi Beckman Stichting ingestelde commissie die moest onderzoeken of een wettelijke rege-

ling van de politieke partij wenselijk was, en daarna van een door het bestuur van de Partij van de Arbeid ingestelde commissie ter bestudering van het Friese vraagstuk, die moest nagaan hoe ver erkenning van de Friese eigenheid kon gaan.¹²⁷ Zijn belangrijkste taak vanaf augustus 1945 was zijn lidmaatschap van de Raad van State. Toen hij in de zomer van 1952 vijfenzeventig jaar werd, legde hij dit ambt neer. Ter gelegenheid daarvan werd hij benoemd tot commandeur in de Orde van Oranje-Nassau. Enkele jaren eerder, in 1949, was hij al benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.¹²⁸

Ondanks het teruggetrokken leven dat hij leidde, werd Albarda op zijn vijfenzeventigste verjaardag gefeliciteerd door talloze kennissen, uit zijn studententijd en zijn tijd in Almelo tot en met de kennissen uit de nadagen van zijn loopbaan in de Raad van State. Die dag was hij zelf onbereikbaar en besteedde *Het Vrije Volk* er op zijn verzoek geen aandacht aan: hij onttrok zich zoveel mogelijk aan openbaar huldebetoon. Dat was ook de reden dat hij het partijbestuur in januari 1952 kenbaar maakte dat hij niet wilde dat de PvdA op demonstratieve wijze aan zijn begrafenis deelnam. Na een korte ziekte overleed Albarda op vrijdag 19 april 1957 in ziekenhuis Bronovo in Den Haag. Hij werd enkele dagen later in besloten kring begraven. De PvdA was daarbij niet helemaal afwezig, omdat minister-president Drees, sedert beider wethouderschap in Den Haag goed met Albarda bevriend, aan het graf enkele woorden sprak.¹²⁹

Wegbereider voor regeringsdeelname

Uit herdenkingen bleek dat Albarda ook bij zijn politieke tegenstanders groot aanzien had genoten. Het dagblad van de katholieke vakbeweging, *de Volkskrant*, zag in Albarda de manifest geworden ontwikkeling van het socialisme, dat zich had ontdaan van zijn revolutionaire inslag en medeverantwoordelijkheid had aanvaard voor een regeringscoalitie.¹³⁰ De naoorlogse voorzitter van de Tweede Kamer, L.G. Kortenhorst (KVP), schetste Albarda in een herdenkingsrede 'als een der uitzonderlijk grote parlementaire figuren uit de periode tussen de twee wereldoorlogen'. Na de leiderswisselingen bij de katholieken en de antirevolutionairen sloot de opvolging van Pieter Jelles Troelstra door Albarda volgens Kortenh-

horst het tijdperk van het politieke pathos en de retoriek af. In de Tweede Kamer had hij zich een meester getoond in de beperking en de heldere argumentatie. Dat was des te opmerkelijker, omdat Albarda er op partijcongressen blijk van gaf 'het klavier van de volksconsciëntie op meeslepende wijze te kunnen bespelen'. Hij moest gezien 'worden als de belangrijkste wegbereider naar de politieke constellatie, zoals die zich in de jaren na de oorlog heeft afgetekend'¹³¹ met kabinetten op brede basis.

Was dat beeld juist? Ongetwijfeld was Albarda een goed parlementariër. Hij beheerste de finesses van het parlementaire werk, had vele contacten binnen en buiten de politiek, hij wist waarover hij sprak en was een goed, zij het soms pathetisch spreker. Als fractievoorzitter meende hij een tussenpositie te moeten innemen en zag hij het als zijn taak uiteenlopende meningen in de fractie te verbinden.¹³² Dat was ook zijn kracht. In de kring van het partijbestuur, de Tweede-Kamerfractie of de kleine groep intellectuelen die zich in het openbare debat mengde, luisterde hij goed en liet hij de discussie op haar beloop. Hij slaagde er telkens weer in om, als de meningen zich uitkristalliseerden, met grote welsprekendheid de verschillen van inzicht te overbruggen en een beleidslijn uit te stippen.

Albarda kon bovendien met ellenlange redevoeringen partijcongressen naar zijn hand zetten. Dat kon Troelstra ook, maar toch was er een groot verschil tussen de twee. Troelstra had het tij mee gehad. In Albarda's tijd had het socialisme internationaal de stroom tegen. Troelstra had bovendien een vooraanstaande rol gespeeld in de ideologische debatten en partijtwisten in de SDAP. Albarda was als partijleider allereerst een politicus, die zich niet in het openbaar in de beginsel discussie mengde. Juist in een tijd dat niet duidelijk was welke richting het met het socialisme op moest, verzette hij zich niet tegen nieuwe ideeën. Hij had een scherp oog voor politiek talent onder de intellectuele jongeren en hij gaf hun de kans hun ideeën uit te werken in partijprogramma's en te incorporeren in de socialistische ideologie. Sommigen, zoals M. van der Goes van Naters en Wiardi Beckman, hadden hun snelle opkomst in de SDAP mede aan Albarda te danken. Zonder zijn idealisme en de socialistische beginselen uit zijn jonge jaren te verloochenen, maar ook zonder deze te verheerlijken, zoals veel van zijn generatiegenoten, paste

hij zich aan en groeide hij mee met de politieke ontwikkelingen en de veranderende inzichten. Hij werd de partijleider die de SDAP bevrijdde van de revolutionaire frase en die de partij de democratie volledig en definitief als beginsel deed aanvaarden. Geholpen door Vorrink, die de SDAP in de jaren dertig nieuw elan gaf, leidde hij haar met veel tact in een behoedzaam en zoveel mogelijk gecontroleerd proces van politieke aanpassing en ideologische vernieuwing.

Vernieuwing was voor Albarda echter geen doel op zich. In de jaren twintig kwam hij tot het standpunt dat de SDAP bereid moest zijn tot regeringsdeelname, ook al was hij daar persoonlijk niet erg belust op, omdat stelselmatige oppositie slechts teleurstelling en nederlagen kon opleveren. Aanvankelijk streefde hij naar een coalitie met de linkervleugel van de RKSP en de vrijzinnig-democraten. Daarom behoeft hij de SDAP tussen 1930 en 1933 herhaaldelijk voor radicalisering en daarmee hoogst waarschijnlijk voor repressie en hernieuwd isolement. Vanaf 1933, toen het in het regeringskamp steeds meer begon te rommelen, verreed hij al te scherpe aanvallen op de regeringspartijen, uit vrees de confessionele partijen weer in elkaars armen te drijven. Tijdens de kabinetscrisis van 1935 was hij bereid het *Plan van de Arbeid* nog vóór de publikatie ervan te lozen en zelfs van ontwapening geen struikelblok te maken, om van de SDAP een regeringspartij te kunnen maken. In 1939 liet hij het *Plan van de Arbeid* vallen en aanvaardde hij de neutraliteitspolitiek, waarover de SDAP trouwens zeer verdeeld was, om dit keer de kans op regeringsdeelname niet te missen. Dat hij in dit moeizame proces, dat na de scheuring van 1932 pas goed op gang kwam, de eenheid in de partij wist te bewaren, mag een groot kunststuk worden genoemd. Zijn politieke carrière eindigde tijdens de oorlog ver weg in Londen, zodat hij snel in de vergetelheid raakte. Direct na afloop van zijn loopbaan vingen de naoorlogse jaren van tastbare verandering aan. Op het hoogtepunt van Drees' roem besteedden de meeste dagbladen bij Albarda's overlijden nog maar weinig aandacht aan zijn leven.

Voor deze bijdrage is gebruik gemaakt van de archieven van F. van der Goes, P.J. Troelstra, F.M. Wibaut, de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers en de SDAP, die alle berusten bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Daar bevindt zich ook een archief van Albarda, dat echter klein is. Albarda liet zijn archief in de meidagen van 1940 vernietigen, zo blijkt uit een brief van 30 juni 1948 van H. Roland Holst aan Albarda ('Dat direkt na de invasie goede vrienden je archief hebben vernietigd, wist ik'; archief Albarda nr. 22). Wat rest zijn enkele documenten uit latere tijd en stukken uit de nalatenschap van zijn dochter, mevrouw M. Kaas-Albarda. De Stichting Film en Wetenschap, eveneens in Amsterdam, beschikt over enkele geluidsbanden van Albarda en de transcriptie van een interview met W. Drees. Het stuk steunt tevens op mededelingen van Albarda's kleindochter mevrouw M. Kaas en van mevrouw I. de Wilde, die vijftien brieven uit de studententijd van Albarda in haar bezit heeft.

Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan Jan Neekers, Jos Perry en Piet de Rooy, voor hun opmerkingen bij de eerste versie van dit artikel.

1. J.W. Albarda aan partijbestuur PvdA, jan. 1952; archief Albarda nr. 19.

2. NRC, 24-4-1957.

3. W. Banning, 'Bij Albarda's heengaan', in: *Socialisme en Democratie* 1957, p. 273.

4. *Nederland's patriciaat* (1) 1910, p. 1-9.

5. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 21-7-1899; archief Albarda nr. 24.

6. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 23-11-1902; archief Albarda nr. 24.

7. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 13-2-1902; archief Wibaut nr.

1.

8. G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut: mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen 1968), p. 34-36.

9. H. Lintsen, 'De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme 1900-1925', in: *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980), p. 83-84.

10. W. de Vries Wzn, 'Pekelharing, Baltus Hendrik', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, dl. 2 (Amsterdam 1985), p. 421-423.
11. Borrie a.w., 40.
12. G. Brom, *De omkeer in 't studenteleven* (Delft 1923), p. 105.
13. Th. van der Waerden, 'Het Delftse milieu', in: *Ir. J.W. Albarda: een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse* (Amsterdam 1938), p. 15; H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP: het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989), p. 48.
14. Van der Waerden a.w., p. 16.
15. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 21-7-1899; archief Albarda nr. 24.
16. Mededeling M. Kaas.
17. Brieven van B.H. Pekelharing aan J.W. Albarda; archief Albarda nr. 22.
18. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 9-1-1899; archief Albarda nr. 24.
19. Geciteerd door M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, 'De eerste brief van J.W. Albarda aan F.M. Wibaut', in: *Ir. J.W. Albarda a.w.*, p. 19.
20. F.M. Wibaut aan J.W. Albarda, 25-12-1898; archief Wibaut nr. 1.
21. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 21-7-1899; archief Albarda nr. 24.
22. Van der Waerden a.w., p. 16-17.
23. Brom a.w., p. 130.
24. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 13-1-1901, 11-8-1901 en 31-12-1901; archief Wibaut nr. 1.
25. Buiting a.w., p. 416; mededeling I. de Wilde.
26. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 17-10-1900; archief Albarda nr. 24.
27. T. van der Meer, S. van Schuppen, S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981), p. 195.
28. W. Drees, 'In memoriam J.W. Albarda', in: *Het Vrije Volk* 24-4-1957.
29. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 13-2-1902 en 3-3-1902; archief Wibaut nr. 1.

30. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 9-6-1903; archief Albarda nr. 24.
31. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, ± 20-8-1903; archief Wibaut nr. 1.
32. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 5-10-1903; archief Wibaut nr. 1.
33. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, dl 2: Groei (Amsterdam 1928), p. 317.
34. Zie voor een uitvoerige behandeling: Buiting a.w., passim.
35. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 28-2-1907; archief Wibaut nr. 14.
36. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 14-4-1905; archief Wibaut nr. 14.
37. Buiting a.w., p. 237.
38. Idem, p. 352.
39. Idem, p. 521.
40. S. Bloemgarten, *Henri Polak: sociaal democraat 1868-1943* ('s-Gravenhage 1993), p. 295-297.
41. Buiting a.w., p. 547.
42. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 24-3-1909; archief Wibaut nr. 14.
43. E. Kupers, 'Albarda en de vakbeweging', in: *Ir. J.W. Albarda a.w.*, p. 32.
44. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 3-10-1905; archief Wibaut nr. 14.
45. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 10-2-1907; archief Wibaut nr. 14.
46. P.L. Tak, *Herdrukken uit 'De Kroniek'*. Verzameld door J.W. Albarda en H.E. van Gelder. Met een inleiding van F.M. Wibaut en een bibliografie (Rotterdam 1908).
47. *Parlement en kiezer 1913/14*, p. 188-189.
48. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 3-11-1915; archief Wibaut nr. 14.
49. J.W. Albarda aan P.J. Troelstra, 10-9-1912; archief Troelstra nr. 51.
50. J.W. Albarda aan F. van der Goes, 18-12-1912; archief Van der Goes nr. 1784.
51. Van der Meer e.a. a.w., p. 164-167; B. van Dongen, *Revolu-*

tie of integratie: de Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de eerste wereldoorlog (Amsterdam 1992), p. 85-86.

52. W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed: geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*, dl. 2 (Amsterdam z.j.), p. 536.

53. Van Dongen a.w., passim.

54. M.W.F. Treub, *Oorlogstijd: herinneringen en indrukken* (Haarlem, Amsterdam 1917), p. 126.

55. C.A.M. Diepenhorst, *De sociaal-democratie in de residentie: beknopt overzicht van de ontwikkeling der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Den Haag* ('s-Gravenhage 1934), p. 82.

56. J.W. Albarda aan P.J. Troelstra, 26-8-1917; archief Troelstra nr. 51. Notulen Partijbestuur (PB) 28-7-1917; archief SDAP nr. 29.

57. M. Brinkman, "'Wij zijn geneigd den felsten strijd hierover te voeren": de Haagse sociaal-democraten, de collegevorming en de grondpolitiek 1919-1939', in: *Jaarboek Die Haghe 1989*, p. 178.

58. W. Drees, 'Albarda als gemeentebestuurder', in: *Ir. J.W. Albarda a.w.*, p. 21-24.

59. Geciteerd door Brinkman a.w., p. 179.

60. Brinkman a.w., p. 180.

61. Interview H. Daalder en R.L. Schuurman met W. Drees, 27-5-1968, band 2 EO 28, 2; Stichting Film en Wetenschap.

62. J.W. Albarda aan F. van der Goes, 14-11-1927; archief Van der Goes nr. 1784.

63. Geciteerd door Cohen a.w., p. 150.

64. Notulen Tweede-Kamerfractie 11-6-1925; archief SDAP nr. 3082.

65. Notulen Tweede-Kamerfractie 15-9-1925; archief SDAP nr. 3082.

66. *Handelingen Tweede Kamer 1928-1929*, p. 267-268.

67. *Handelingen Tweede Kamer 1925-1926*, p. 159.

68. SDAP-congres 1926, p. 15.

69. J.W. Albarda aan F. van der Goes, 14-11-1927; archief Van der Goes nr. 1784.

70. id.

71. J.W. Albarda aan P.J. Troelstra, 27-8-1924; archief Troelstra nr. 51.

72. J.W. Albarda, 'Deelneming aan de regeering', in: *De Socialistische Gids 1928*, p. 113-131.

73. *Handelingen Tweede Kamer 1925-1926*, p. 160.
74. J.W. Albarda, 'Over politiek', in: *De Socialistische Gids 1930*, p. 87 en 90.
75. *Het Volk* 27-12-1933/0.
76. Geciteerd door J.S. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid: de ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het Interbellum* (Amsterdam 1992), p. 79.
77. *Handelingen Tweede Kamer 1930-1931*, p. 574-577.
78. 'Wat nu verder?', in: *De Socialist* 28-11-1930.
79. SDAP-congres 1931, p. 60-61.
80. Idem, 73-74.
81. SDAP-congres 1930, p. 50.
82. F.M. Wibaut aan J.W. Albarda, 20-2-1929 en 22-2-1929; archief Albarda nr. 24. J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 23-8-1929; archief Wibaut nr. 40.
83. *Het Volk* 11-8-1939/A.
84. J.W. Albarda, 'Naar de maan', in: *De Sociaal-Democraat* 14-11-1931.
85. SDAP-congres 1930, p. 57-58.
86. PB 11-6-1932; archief SDAP nr. 82.
87. PB 16-4-1932; archief SDAP nr. 80.
88. P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie: de SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989), p. 67-74.
89. H. Vos, 'Groote werken tot bestrijding der werkloosheid', in *De Socialistische Gids* 1933, p. 747-757. De reactie van Albarda is te vinden in PB 11-11-1933; archief SDAP nr. 93.
90. *Handelingen Tweede Kamer 1935-1936*, p. 220-222.
91. J.W. Albarda aan F. van der Goes, 14-11-1927; archief Van der Goes nr. 1784.
92. SDAP-congres 1932, p. 12.
93. SDAP-congres 1933, p. 32-44.
94. PB 10-6-1933; archief SDAP nr. 90.
95. PB 4-11-1933; archief SDAP nr. 93.
96. J.W. Albarda aan de voorzitter van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, 19-8-1950; archief Albarda nr. 6.
97. Notulen Eerste- en Tweede-Kamerfracties 24-7-1935; archief SDAP nr. 3091.
98. PB 18-6-1934; archief SDAP nr. 97.

99. PB 2-11-1935; archief SDAP nr. 103.
100. J.S. Wijne, 'Op weg naar de Partij van de Arbeid: het beginselprogramma van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische partij', in: *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1983), p. 162-163.
101. J.W. Albarda aan H. Colijn, 8-7-1936; archief Albarda nr. 12.
102. J.W. Albarda aan W. Banning, 27-10-1936; archief Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers nr. 97.
103. J.W. Albarda aan W. Banning, 1-11-1936; archief Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers nr. 97.
104. SDAP-congres 1937, p. 107-108.
105. J.W. Albarda aan Dora de Jong [?], 3-9-1924; archief Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers nr. 24.
106. Deelnemerslijst bijeenkomst in Bentveld op 17 en 18-9-1938; archief Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers nr. 98.
107. *Het Volk* 22-9-1938/A.
108. Notulen Tweede-Kamerfractie 28-9-1938; archief SDAP nr. 3094.
109. Geluidsband C 1235; Stichting Film en Wetenschap.
110. Notulen Tweede-Kamerfractie 12-6-1939; archief SDAP nr. 3095.
111. Notulen Tweede-Kamerfractie 24-5-1939 en 12-6-1939; archief SDAP nr. 3095.
112. *Het Volk*, 3-7-1939/A.
113. J.W. Albarda, Beschouwingen naar aanleiding van de verkiezingsuitslagen van 1939, 4-7-1939; archief Albarda.
114. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, bijlage A 2, hoofdstuk IX (Waterstaat) nr. 8, p. 13.
115. *Handelingen Tweede Kamer* 1939-1940, p. 893.
116. Archief Albarda nr. 25.
117. J.W. Albarda aan de voorzitter van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945; archief Albarda nr. 6.
118. Rede J.W. Albarda voor Radio Oranje, 1-5-1941; archief Albarda nr. 6.
119. J.W. Albarda aan de voorzitter van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945; archief Albarda nr. 6.
120. Rede J.W. Albarda voor Radio Oranje, 1-5-1944; archief Albarda nr. 6.

121. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, dl. 9 Londen ('s-Gravenhage 1979), p. 1445.
122. J.W. Albarda aan P.S. Gerbrandy, 12-6-1944; archief Albarda nr. 8.
123. Memorandum J.W. Albarda aan W. Drees, 6-9-1944; archief Albarda nr. 9.
124. C. van Esterik, J. van Tijn, *Jaap Burger: een leven lang dwars. Een politieke biografie* (Amsterdam 1984), p. 82-83.
125. J.W. Albarda aan M. Kaas, 2-5-1946; archief Albarda nr. 25.
126. Verslag van de vergaderingen van het Vijf Mogendheden Studie-Comité; archief Albarda nr. 13.
127. Archief Albarda nrs. 13 en 15.
128. Archief Albarda nr. 29.
129. *Handelingen Tweede Kamer* 1956-1957, p. 842-843.
130. *de Volkskrant*, 24-4-1957.
131. *Handelingen Tweede Kamer* 1956-1957, p. 841-842.
132. *Het Volk*, 15-9-1938/A.

Inzake partijleiding en Willem Drees

Partijgenoot Drees

Op 5 juli 1904, de dag dat hij achttien jaar oud werd, gaf Willem Drees zich per brief op als lid van de SDAP. De secretaris van de Amsterdamse SDAP-afdeling IX, J.E.W. Duys, boekte hem in met ingang van 1 juli. Formeel, zo constateerde Drees later met een zekere voldoening, was hij daarom vijf dagen eerder lid van de SDAP geworden dan de statuten in die tijd toestonden.¹ Hij zou lid blijven van de SDAP en de PvdA tot zijn uittreden in mei 1971. In de tussentijd zou hij zo ongeveer elke positie in de socialistische partij bekleden die denkbaar is.²

Als gewoon partijlid was hij in Amsterdam 'administratief en door verspreidwerk' betrokken bij de verkiezingscampagne van de SDAP in 1905. Hij zou nadien zoals hij in 1972 schreef 'op verschillende manieren en op uiteenlopende niveaus deelnemen aan alle verkiezingscampagnes tot 1963'.³ Van gewoon partijlid in Amsterdam en Den Haag werd hij in 1910 vierentwintig jaar oud, bestuurslid en een jaar later voorzitter van de afdeling Den Haag van de SDAP, die kort nadien werd omgevormd in de Federatie Den Haag. Hij zou, behoudens een kort intermezzo tussen 1919 en 1921, voorzitter van de Haagse Federatie blijven tot 1931. Hij cumuleerde diverse bestuursfuncties in de Haagse socialistische beweging. Hij was 'voorzitter van het comité voor arbeidersontwikkeling toen het Instituut voor Arbeidersontwikkeling [...] nog niet bestond, van een vrouwencontactcommissie, overigens geheel uit vrouwen bestaand, voordat een vrouwenclub tot stand kwam, gedelegeerde in een commissie van advies voor de jeugdorganisatie "Kennis is macht", toen we nog van geen AJC wisten'.⁴

Drees won in 1913, nog onder het districtenkiefstelsel, een raadszetel en zou formeel Haags raadslid blijven tot de Duitse bezetter in 1941 de gemeenteraden ontbond. Tussen 1919 en 1941 was hij te-

vens lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Hij werd in 1919 als tweede SDAP'er, na en naast Albarda, tot wethouder in Den Haag gekozen. Hij bleef wethouder tot 1933, eerst van sociale zaken en van 1931 tot 1933 van financiën en openbare werken. Hij trad als wethouder af kort nadat hij in 1933 tot lid van de Tweede Kamer werd gekozen, maar hij bleef fractievoorzitter in de gemeenteraad. Hij was lijststaanvoerder voor de SDAP in Den Haag bij zowel kamer- en raadsverkiezingen als raads- en statenverkiezingen. Hij bekleedde in 1939 het voorzitterschap van de SDAP-fracties in de Haagse gemeenteraad, de Provinciale Staten van Zuid-Holland en de Tweede Kamer.

Was Drees dan typisch een van die SDAP-politici die vooral naam maakten in de gemeentepolitiek in het interbellum? Zeker, zijn politieke loopbaan heeft zich lange tijd voornamelijk in Den Haag afgespeeld en hij achtte aan het einde van zijn leven zijn periode als gemeentebestuurder wellicht het meest bevredigende deel van zijn politieke carrière. Hij werd pas op achtenveertigjarige leeftijd kamerlid. Hij was vierenvijftig jaar oud toen hij als gevolg van het optreden van Albarda als minister in het kabinet-De Geer in 1939 gekozen werd tot fractievoorzitter, en bijna negenenvijftig jaar toen hij voor het eerst minister werd. Maar indien men Drees tot dat moment vooral als lokaal politicus ziet, miskent men de mate waarin hij lang voordien al verstrengeld was geraakt met de socialistische beweging, nationaal en internationaal.

Als scholier was Drees actief getuige geweest van de verkiezingscampagnes van Troelstra in Amsterdam in 1901 en 1902. Hij maakte de spoorwegstakingen van 1903 mee en oefende zijn steno op de sprekers tijdens rumoerige vergaderingen.⁵ In 1904 had hij dagenlang op de tribunes gezeten tijdens het Amsterdamse Congres van de Socialistische Internationale, waardoor hij een levenslange bewonderende herinnering overhield aan Jean Jaurès. Van zijn stenografiehobby maakte hij zijn beroep. Hij werd stenograaf voor de Amsterdamse raad en zag er politici aan het werk als P.L. Tak en Wibaut. Hij stenografeerde ook raadsvergaderingen in Den Haag en Rotterdam en viel als stenograaf in bij de Tweede Kamer waar hij in 1907 permanent werd aangesteld als kamerstenograaf, een functie die hij tot zijn verkiezing als wethouder in Den Haag in 1919 bleef bekleden. Hij was daarom als weinig anderen spoedig 'nourri

dans le sérail' in de Nederlandse politiek, waarvan hij door een combinatie van een groot gezond verstand, een uitstekend geheugen en de beroepsmatige precisie die zijn functie eiste, een groot kenner werd. Hij was daarnaast een actief en snel lezer die zich een grondige kennis eigen maakte van de socialistische klassieken. Hij behaalde al vroeg een middelbare akte staathuishoudkunde waarvoor hij lessen had genomen bij de links-socialist Rudolf Kuyper, met wie hij nog lang nadien politiek contact zou blijven houden. Als free-lancer stenografeerde hij voorts tal van vergaderingen van geleerde genootschappen en beroepsverenigingen. Hij verwierf zich daardoor een scholing die, zo zei hij mij eens ironisch, zich wellicht nog niet zo slecht liet vergelijken met datgene wat de universiteiten vandaag de dag aan studenten in de sociale wetenschappen bijbrengen.

Al sinds 1909 was Drees tal van malen Haags afgevaardigde op landelijke congressen van de SDAP. Als voorzitter van het federatiebestuur van de SDAP in Den Haag en na 1919 als succesrijk wethouder was hij een niet onbelangrijk 'actor' in de landelijke socialistische beweging, die het gezien het uitzichtloze isolement in de landelijke politiek in belangrijke mate van de gemeentepolitiek moest hebben. Drees was aanwezig bij cruciale bijeenkomsten, waaronder de roerige vergadering in Rotterdam op 10 november 1918 waar Troelstra overtuigd raakte van de mogelijkheid van een socialistische machtsovername die hij twee dagen later in de Tweede Kamer zou aankondigen. Hij stond al sinds 1919 op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer, maar moest Albarda en IJzerman laten voorgaan ondanks de druk uit de federatie om hem een hogere plaats te geven.

Voorzitter van de SDAP?

Drees' standing binnen de SDAP was in de jaren twintig reeds dermate gestegen, dat een meerderheid van het partijbestuur hem in 1926 aanzocht (betaald) voorzitter van de partij te worden. De discussies hieromtrent in het partijbestuur, alsook de redenen waarom de benoeming uiteindelijk niet doorging, zullen uitvoerig worden weergegeven in een komende dissertatie van M. Brinkman. Zij zijn om verschillende redenen interessant. Het voorstel Drees te

benoemen kwam van W.H. Vliegen, die zelf sinds 1906 het voorzitterschap van de SDAP had bekleed. Vliegen wilde verhuizen naar Den Haag, waar hij lid van de Tweede Kamer was. Hij meende dat het tijd werd nu een full-time voorzitter te benoemen, waartoe het partijbestuur in 1924 al in beginsel besloten had. Vliegen noemde als mogelijke kandidaten, behalve Drees, J. Oudegeest (die internationaal secretaris van het IVV was en overeenkomstig de verwachtingen negatief op een polsing reageerde), J. van de Kieft en Ed. Polak die verder in de discussies echter nauwelijks een rol speelden. Een aantal leden van het partijbestuur had enige aarzelingen omtrent een kandidatuur van Drees om overigens geheel verschillende motieven. Albarda waarschuwde in een vroeg stadium dat het in 'Den Haag' uiterst moeilijk zou kunnen worden een geschikte opvolger voor Drees als wethouder te vinden, en hij berichtte het partijbestuur al spoedig dat Drees in ieder geval tot de gemeenteraadsverkiezingen van 1927 als wethouder wilde aanblijven. Enkele leden van het partijbestuur vroegen zich af of Drees al wel voldoende politiek gewicht had, in het bijzonder in de op dat moment spelende discussies rondom de voorzitter van het NVV, R. Stenhuis. Deze wilde de SDAP en het NVV omvormen in een *Labour Party* naar Britse snit, een gedachte waartegen binnen het partijbestuur sterke weerstand bestond. Enkele leden zagen daarom liever het ervaren partijbestuurslid J.H. Schaper voorzitter worden, en ook viel de naam van Henri Polak.⁶ Schaper aarzelde eerst en weigerde daarna, Polak was in eerste instantie evenmin positief gestemd.

De meerderheid van het partijbestuur besloot daarop Drees te vragen. Zij ondervond daarbij echter meer en meer tegenstand van de secretaris van de partij, C. Werkhoven, die liever geen vrijgesteld voorzitter boven zich zag en verschillende bezwaren tegen Drees opwierp. Drees, zo argumenteerde Werkhoven, mocht dan voor ingewijden een uitstekende kandidaat zijn, de partij kende hem niet voldoende. Zijn verkiezing zou daarom grotendeels afhangen van de wijze waarop zijn kandidatuur op het congres verdedigd zou worden. Werkhoven vroeg zich af of Drees wel in staat zou zijn een speech voor een talrijk publiek te houden en of hij voldoende opgewassen was tegen de leiders van het NVV. Albarda, die Drees uit langdurige samenwerking in de Haagse SDAP kende, wierp tegen 'dat Drees uitstekend in grote bijeenkomsten kan op-

treden en dat hij als voorzitter een zeer imponerende figuur was'. Drees' kandidatuur was al eerder sterk gesteund in het partijbestuur door leidende figuren als Wibaut (die Drees een 'uitstekende kracht' vond), Sannes, Kleerekoper en Suze Groeneweg. Drees liet weten in ieder geval niet vóór 1927 een functie als betaald voorzitter te willen aanvaarden, maar verklaarde zich wel bereid tot die tijd zo nodig als onbezoldigd voorzitter op te treden.

De tegenstand van Werkhoven en enkele andere partijbestuursleden hield echter aan. Ofschoon het tot een formele kandidatuur van Drees kwam, werd diens neiging uit Den Haag te vertrekken steeds geringer. In een besloten vergadering van het partijcongres bracht Werkhoven zijn verzet naar buiten. Hij onthulde dat Henri Polak 'in uiterste noodzaak' wel bereid was het voorzitterschap te aanvaarden. Andere afgevaardigden verzetten zich met hem tegen wat een van hen een 'beambte-voorzitter' genoemd had. Drees, die toch al schoorvoetend akkoord gegaan was met zijn kandidaatstelling, trok zijn kandidatuur onmiddellijk in. Henri Polak werd naar het congres geroepen en aanvaardde alsnog de functie van partijvoorzitter. In Den Haag werd Drees' besluit zijn kandidatuur in te trekken zowel binnen als buiten de SDAP met grote instemming begroet.

Was Drees door deze ontwikkelingen geen voorzitter van de SDAP geworden, hij werd in 1927 wel kandidaat gesteld als lid van het partijbestuur. De eerste keer werd hij met slechts een geringe marge aan stemmen gekozen, maar na een aantal jaren zou hij na partijleider Albarda steeds de meeste stemmen verkrijgen van alle kandidaten. Sinds 1927 was Drees derhalve een direct en regelmatig deelnemer in het beslissingscircuit op het hoogste niveau in de partijorganisatie. Hij zou als zodanig ook bij belangrijke aangelegenheden naar buiten treden, bij voorbeeld toen hij (in plaats van J. van Gelderen die daartoe als ambtenaar van Colijn geen verlof had gekregen) namens het partijbestuur in oktober 1935 het *Plan van de Arbeid* presenteerde.⁷

In 1933 wisselde Drees zijn functie als Haags wethouder in voor een benoeming tot lid van de Tweede Kamer. Hij werd daar al spoedig tweede fractiesecretaris van de SDAP, met Albarda en Vliegen een van 'de drie Wimmen' die naar het woord van mevrouw A. de Vries-Bruins te zamen in de praktijk tal van zaken

voor de fractie regelden.⁸ Drees werd in 1937 op voorstel van Albarda zonder stemming als opvolger van Vliegen benoemd tot tweede voorzitter van de fractie. Toen Albarda in 1939 toetrad tot het kabinet-De Geer werd Drees, opnieuw zonder stemming of discussie, voorzitter van de SDAP-fractie.

Partijleider in 1939?

Was Drees door zijn aanwijzing als fractievoorzitter nu ook partijleider geworden? Het begrip partijleider had geen institutionele betekenis, maar Troelstra en Albarda waren wel door velen als zodanig gezien. Bewindslieden had de SDAP tot 1939 niet gehad, zodat hoogstens de vraag kon rijzen of het zwaartepunt van de partijleiding lag binnen het parlement, of daarbuiten bij het partijbestuur en in het bijzonder bij de partijvoorzitter. Maar in 1939 was formateur De Geer tegen zijn aanvankelijke bedoeling in gezwicht voor de eis van de SDAP dat naast de door hem individueel benaderde J. van den Tempel de fractievoorzitter van de SDAP in het kabinet werd opgenomen. Drees had zelf weinig twijfel over de verhoudingen in de nieuwe situatie. 'Albarda blijft mede politiek leider,' verklaarde Drees toen hij op 4 september 1939 formeel tot fractievoorzitter werd aangewezen, 'dat vergemakkelijkt het werk voor hem.'

Nog voor de Duitse invasie in mei 1940 zou duidelijk worden dat Albarda niet voornemens was als lijststaanvoerder van de SDAP op te treden bij de reguliere verkiezingen die in 1941 zouden moeten plaatsvinden. Het partijbestuur besprak op 6 april 1940 een nota van een commissie die de kandidaatstelling voor de kamerverkiezingen van 1941 voorbereidde. Albarda schreef in een brief aan het partijbestuur dat zijns inziens M. van der Goes van Naters als lijststaanvoerder zou kunnen optreden.⁹ Het niet vermelden daarvan in de nota van de commissie moest, zo vond hij, als een omissie beschouwd worden. Niet Drees dus. Was aan hem gedacht voor een mogelijke ministerspost? Zijn naam was in 1939 in die zin buiten de SDAP al wel gevallen, en zowel Albarda als Van den Tempel had Drees gezegd dat zij hem gaarne in plaats van de ander als collega in het kabinet hadden gezien. Maar Albarda had voor het partijleiderschap ook naar anderen verwezen. De biograaf van H.B. Wiardi Beckman, Joh. S. Wijne, heeft bij voorbeeld betoogd dat Albarda

deze bewust als 'kroonprins' zocht te scholen via benoemingen in belangrijke partijcommissies en het lidmaatschap van de Eerste Kamer: 'De kans was daarom erg groot dat Wiardi Beckman na de oorlog de leider van de SDAP was geworden en vervolgens van de Partij van de Arbeid. Maar hij kwam niet terug uit het concentratiekamp Dachau, en Drees werd dus eigenlijk Wiardi Beckmans "plaatsvervanger".'¹⁰ Zo iets blijft weinig meer dan speculatie.¹¹

Politiek leider in bezettingstijd

Werd Drees op 4 september 1939 fractievoorzitter van een partij die nog maar net tot deelname in een regering was uitgenodigd, bijna zes jaar later zou hij te zamen met W. Schermerhorn geroepen worden het eerste kabinet in bevrijd Nederland te vormen. Drees heeft van de politieke ontwikkelingen in de bezettingstijd en van zijn rol daarin uitvoerig verslag gedaan, zowel in verhoren van de Parlementaire Enquêtecommissie,¹² als in een drietal artikelen in deel 2 van het verzamelwerk *Onderdrukking en verzet*,¹³ die hij vervolgens nog tijdens zijn premierschap uitwerkte in het boek *Van mei tot mei* (Assen 1958). Deze publikaties handelen vooral over drie thema's: 1. de lotgevallen van de SDAP en aanverwante organisaties tijdens de bezetting, 2. het beraad tussen de politieke partijen in de eerste maanden na de Duitse inval en de oprichting van de Nederlandse Unie, en 3. het gecompliceerd illegaal beraad tussen vertegenwoordigers van vooroorlogse partijen en de belangrijkste verzetsgroepen die in steeds intensievere contacten met de Londense regering tot samenwerking kwamen.¹⁴

1. *De SDAP*. Drees was behalve fractievoorzitter sinds 1939 ook vice-voorzitter van de SDAP. Hij kwam daardoor met Vorrink en andere leden van het partijbestuur vrijwel direct na de Duitse inval in 1940 te staan voor tal van vragen over het al dan niet doorwerken van de partij en daaraan verwante politieke en maatschappelijke organisaties. Optimistisch daarover was hij niet: niet voor niets had hij, als zovelen, vergeefs getracht in mei 1940 via IJmuiden Engeland te bereiken. Maar het kwam niet direct tot de arrestaties die uitgesproken tegenstanders van het nationaal-socialisme hadden verwacht, noch tot een direct verbod van de SDAP of daaraan ver-

wante organisaties.¹⁵ Integendeel, zowel van Duitse als van Nederlands-ambtelijke zijde kwamen geluiden dat de Duitse bezetter had toegezegd veel van de Nederlandse rechtsorde te willen respecteren. De partijkrant *Het Volk* bleef verschijnen. Zij kwam echter al direct in moeilijkheden aangezien tal van abonnees uit angst of uit ergernis over de snel aangepaste inhoud hun abonnement beëindigden. De Vara bleef uitzenden. Sommige partijgewesten gingen zelfstandig tot ontbinding over, maar het partijbureau bleef open. Het partijbestuur kwam enkele malen bijeen en er werd op 14 juli 1940 ook een partijraad gehouden waarin Drees sprak over de door de partij aan te nemen houding.

Twee dagen na deze partijraad op 16 juli 1940 werd echter het NVV onder het commissariaat van de NSB'er H.J. Woudenberg gesteld, en vier dagen later werd Rost van Tonningen *Kommissar für die marxistischen Parteien*. Tegen deze benoeming protesteerde de voorzitter van de SDAP, Koos Vorrink, in een fel gesprek met Rost op 23 juli 1940 waarvan het verslag onmiddellijk in vele exemplaren het land werd ingestuurd. Het parool van Drees en andere partijbestuurders was ondubbelzinnig: 'laten leeglopen' van de partij, aftreden en uittreden, stopzetten van contributiebetalingen, en dergelijke. Drees en Vorrink namen fel stelling tegen leidinggevende figuren in verwante organisaties als de Vara, het Instituut voor Arbeidersontwikkeling of de Arbeiderssportbonden, die ten onrechte meenden hun werk ook onder de nieuwe verhoudingen te moeten voortzetten.

Gedurende de gehele bezettingstijd zou het bestuur van de SDAP illegaal bijeenkomen. Maar al spoedig tekende zich daarbinnen een duidelijk meningsverschil af. De partijvoorzitter Vorrink wilde dat de SDAP-organisatie dienstbaar zou worden aan het verzet. De partijsecretaris C. Woudenberg achtte dit ondenkbaar, aangezien de samenstelling van het kader via adresbestanden en ledenlijsten van vertegenwoordigende lichamen stellig ook aan de Duitse bezetter bekend was. De meerderheid van het partijbestuur steunde Woudenberg in dit conflict. Bestaande partijcontacten konden wel dienen als bronnen van 'geestelijk verzet'. Het was daarnaast zaak de terugkeer van de SDAP en daaraan verwante organisaties al in bezettingstijd voor te bereiden. Verzet was een kwestie van individuele keuzen, niet te verwarren met het illegaal voortbestaan van partijcontacten.

Voordat het zover kwam werd Drees in oktober 1940 als een van de vele zogenaamde 'Indische gijzelaars' geïnterneerd in het kamp Buchenwald. Hij werd daaruit, op grond van een levenslange maagkwaal die voor maagkanker werd aangezien, na een jaar ontslagen. Behoudens een hernieuwde internering in een gijzelaarskamp in Noord-Brabant in 1942 waaruit hij dank zij dezelfde onjuiste medische indicatie na een week weer werd vrijgelaten, bleef Drees na oktober 1941 gedurende de bezettingstijd op vrije voeten. Hij bleef dit ook toen als gevolg van verraad van Anton van der Waals de voorzitter van de SDAP, Vorrink, en tal van leiders uit andere politieke partijen in april 1943 naar concentratiekampen werden weggevoerd.

Drees' organisatorische rol binnen de (illegale) SDAP werd hierdoor meer uitgesproken. Als waarnemend voorzitter van de partij onderhield hij tal van partijcontacten (onder meer door spreekbeurten in huiskamerbijeenkomsten en artikelen in de illegale pers) en presideerde hij vergaderingen van het illegaal partijbestuur. Naarmate de bevrijding naderde, namen Drees en anderen de voorbereiding van de terugkeer van de SDAP en haar nevenorganisaties (waaronder de als *Het Vrije Volk* te herrijzen partijkrant) steeds intensiever ter hand. Dit proces verliep niet zonder wijvingen. Niet ieder vroeger lid van de SDAP was gelijkelijk geporteerd voor de terugkeer van de vooroorlogse partijorganisatie die, zo meenden sommigen, een hinderpaal voor een gewenste vernieuwing van het partijstelsel zou kunnen zijn. En ook onder degenen die wel een terugkeer van de SDAP wensten, bestond substantieel meningsverschil, waarbij sommigen pleitten voor een expliciet-linkse koers en anderen juist voor veranderingen in de richting van wat nadien een Doorbraakpartij zou worden genoemd.¹⁶ Drees nam in dit debat stelling in verschillende illegale manifesten. Hij steunde de oprichting van enkele nieuwe illegale bladen zoals *Paraat* en *Vrije Gedachten* die in tegenstelling tot bij voorbeeld *Het Parool* uitgingen van de wenselijkheid het erfgoed van de SDAP te behouden.¹⁷ Hij was, zo zou blijken, niet ongenegen tot verandering, maar wenste wel uit te gaan van een eigen organisatorische en maatschappelijke basis en van zekerheid omtrent rechtsherstel.

2. *Samenwerking of politieke concentratie?* Door de bezetting viel het parlementaire werk van Drees weg, al kwam het seniorenconvent van de Tweede Kamer nog een enkele keer bijeen. De vraag rees in hoeverre het toch wenselijk kon zijn zich al dan niet gezamenlijk tot de Nederlandse bevolking te richten. In juni en juli 1940 voerden de fractievoorzitters en partijvoorzitters van de voornaamste politieke partijen daartoe overleg. Zij wisten dat zij daarbij manoeuvreerden tussen Scylla en Charybdis: de geringe speelruimte die de Duitse bezetter hun liet enerzijds, en het gevaar dat een dergelijk concentratiestreven zou kunnen worden uitgelegd als eerste schreden op weg naar de vorming van een nieuwe regering, nu koningin en ministers naar Londen waren uitgeweken anderzijds. Ook anderen ontwikkelden intussen, in bewuste concurrentie met de NSB en rechts-autoritaire bewegingen als het Nationaal Front van Arnold Meijer, initiatieven voor een nieuwe nationale beweging die een oriëntatiepunt zou kunnen zijn in de politieke verwarring van de bezetting. Op voorstel van politici uit de Rooms-Katholieke Staatspartij ontstond politiek overleg tussen een groep politieke nieuwkomers uit de kringen rondom De Nieuwe Gemeenschap en leiders van de vooroorlogse politieke partijen. Dit leidde tot een beginsel-overeenkomst die moest leiden tot een bundeling van krachten in een Nationaal Comité dat naar buiten zou komen met een gezamenlijk uit te geven manifest. Enkele nieuwkomers, de jonge Groningse commissaris J. Linthorst Homan en J.E. de Quay, hadden contact gehad met het Rijkscommissariaat. Dat vereiste, zo stelden zij, dat de tekst van het uit te geven manifest aan de *Generalkommissar* F. Schmidt werd voorgelegd. Deze maakte nogal wat bezwaren tegen de aanwezigheid van de 'marxist' Drees in het te vormen bestuur, en eiste schrapping van de voorgenomen vermelding in het concept van een eensgezinde hoop op een wedergeboorte van Nederland 'in vrijheid en onafhankelijkheid en in trouw aan het Huis van Oranje'. Hiertoe waren de leiders van de vooroorlogse partijen niet, Linthorst Homan en De Quay wel bereid. Na nog enige tussenvoorstellen besloot een driemanschap bestaande uit Linthorst Homan, De Quay en L. Einthoven zonder medewerking van de leiders van de partijen op te treden als 'Nederlandse Unie'.

Drees zou naderhand op grond van zijn stenografische aantekeningen en door hem bewaarde concepten een nauwkeurige recon-

structie geven van het gevoerde beraad. Alle latere publikaties, zoals die van L. de Jong, zijn daarop in hoofdzaak gebaseerd. De aan het licht getreden tegenstellingen zouden nog lang invloed hebben, al zouden spoedig tal van leden van de Nederlandse Unie een onverbloemd nationale gezindheid aan de dag leggen. Drees heeft zich, behalve in zijn genoemde geschriften, zelden publiek over de Unie en haar leiders geuit. Maar het moet hem ongetwijfeld vreemd te moede geweest zijn dat koningin Wilhelmina juist De Quay zou gaan zien als dapper vaderlander en gewenst politiek vernieuwer, en hem in april 1945 benoemde tot minister van Oorlog in het nieuwe Londense kabinet dat in februari 1945 op haar aandringen gevormd was. Drees' opvattingen daaromtrent hebben een rol gespeeld in de beslissing De Quay niet voor een post in het kabinet-Schermerhorn/Drees uit te nodigen. Het liet hem niet neutraal, te zien dat uitgerekend De Quay naar voren werd geschoven als minister-president van het eerste parlementaire kabinet zonder socialisten in 1959. En ook was het mogelijk een element in zijn besluit in november 1965, na lang zwijgen een interview toe te staan waarin hij zich uitsprak ten gunste van goedkeuring van het huwelijk van de kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg.¹⁸ Hij deed dit pas nadat een brief in de publiciteit was geraakt van de toenmalige PvdA-fractievoorzitter, G.M. Nederhorst. Deze brief, die in veelvoud verstuurd was naar critici van dit huwelijk, bevatte impliciet-laatlunkende opmerkingen over Luns en De Quay als mogelijke 'presidenten' in een republiek, maar liet zich ook kritisch uit over het optreden van prinses Beatrix. Drees achtte het niet te verteren dat Nederhorst wel toegaf aan het politiek verlangen van de KVP dat hij zijn excuses aan Luns en De Quay zou aanbieden, maar het onnodig achtte publiek afstand te nemen van zijn opmerkingen over de kroonprinses.

3. *Vaderlands Comité, de Contact Commissie van de Illegaliteit en het College van Vertrouwensmannen.* Politici van de voornaamste vooroorlogse partijen bleven tijdens de bezetting min of meer geregeld samenkomen in bijeenkomsten die de naam Politiek Convent gingen dragen. In overleg tussen dat convent en andere 'nationale' groepen ontstonden nieuwe commissies gericht op het Nederland van na de bevrijding. Zowel de organisatorische vorm als de perso-

nen wisselden nogal sterk, als gevolg van interneringen en arrestaties waardoor ook Drees vijf maanden na de Duitse inval wegviel. Hij had in Buchenwald tal van persoonlijke en politieke contacten met medegijzelaars en stond ook later in schriftelijk contact met verschillende hunner die niet als hij vrijgelaten werden, doch uit Buchenwald overgebracht waren naar Haaren of Sint-Michielsgestel. Hij nam echter niet deel aan wat Madelon de Keizer zou noemen het 'elite-beraad in oorlogstijd', het intensief overleg onder leiding van Banning, Schermerhorn en anderen in de Brabantse gijzelaarskampen waaruit zich de Nederlandse Volksbeweging zou ontwikkelen.¹⁹

Na zijn terugkeer uit Buchenwald in oktober 1941 werd Drees wel weer betrokken bij het politiek beraad in het Politiek Convent en vergelijkbare fora, aanvankelijk zonder daarin sterk op de voorgrond te treden. Dit kan hem gevrijwaard hebben van de arrestaties die op 1 april 1943 door het verraad van Anton van der Waals plaatsvonden, waardoor leidende deelnemers als Koos Vorrink en Jan Schouten in Duitse concentratiekampen belandden. Drees dook voor geruime tijd onder bij zijn zuster en moeder in Amsterdam. Van hieruit ontwikkelde hij na korte tijd met enkele anderen nieuwe initiatieven tot een politiek overleg dat spoedig de naam Vaderlands Comité zou dragen. Dit comité legde zich meer en meer toe op het opstellen van adviezen over na de bevrijding te treffen maatregelen, adviezen die dank zij betere verbindingen de regering in Londen konden bereiken. Van Londense zijde werd terzelfder tijd, mede met het oog op een eensgezind optreden bij een invasie en een komende bevrijding, aangedrongen op een duidelijker coördinatie van de verschillende illegale groeperingen. Na tal van praktische problemen en politieke conflicten kwam uiteindelijk de zogenaamde Contact Commissie van de Illegaliteit tot stand. Deze telde vijf leden: drie leden die elk een bepaalde sector van de illegaliteit vertegenwoordigden (respectievelijk bekend als de Linker Sectie, de Midden Sectie en de Rechter Sectie), één lid van de zogenaamde Ordedienst (die zichzelf als kern zag van een strijdmacht die de orde diende te bewaren op het moment van de bevrijding) en één lid namens het Vaderlands Comité, Drees, die onder het pseudoniem Pieterse als voorzitter optrad. Drees' positie in het hart van de coördinatie van het verzet was niet bij allen onomstreden. Zelf bestreed

hij zijns inziens te directe naoorlogse politieke aanspraken van het verzet met het oog op de bevrijding, waarover overigens ook binnen de illegaliteit en de Contact Commissie zeer verschillend gedacht werd.

Een en ander spitste zich toe toen de regering overging tot de instelling van een College van Vertrouwensmannen dat namens haar maatregelen zou voorbereiden voor en ten uitvoer leggen in de overgangstijd van de bevrijding. Drees was een van de leden. Ofschoon ook dit college velen uit het verzet in zijn midden telde, had het anders dan de Contact Commissie geen direct mandaat van specifieke verzetsgroepen. Kort voor de bevrijding zouden scherpe tegenstellingen ontstaan tussen Vertrouwensmannen en illegale groepen, toen de Vertrouwensmannen geheim overleg aangingen met Seyss-Inquart ter voorkoming van dreigende inundaties, over het binnenbrengen van voedsel voor de hongerende bevolking en over modaliteiten van een mogelijke capitulatie. Spanningen als deze, gevoegd bij blijvend meningsverschil ook binnen en tussen illegale groepen over de politieke rol die het verzet na de bevrijding zou moeten spelen, zouden aanhouden. Een van de weinige malen dat ik Drees echt boos heb gezien, was in een interview dat ik in 1955 met hem had: hij viel uit tegen wat hij het streven van sommige verzetsgroepen naar 'een voorlopige dictatuur' noemde, waarin het onder uitstel van verkiezingen vroegere partijen na de bevrijding niet zou worden toegestaan terug te keren.²⁰

SDAP'er, kabinetsformateur en minister

In mei 1945 belastte koningin Wilhelmina Drees te zamen met W. Schermerhorn met de kabinetsformatie. Op Drees' voorstel werd Schermerhorn minister-president: Drees was van oordeel dat de bewogen Schermerhorn meer tot de bevolking zou spreken dan hijzelf. Tegen de talrijke representatieve taken van een minister-president zag hij op en hij was liever minister van Sociale Zaken. Drees werd wel ondervoorzitter van de ministerraad en het kabinet zou bekend blijven staan als het kabinet-Schermerhorn/Drees. Maar in de discussies over de vernieuwing van het partijstelsel zouden Schermerhorn en Drees vooreerst verschillende posities blijven innemen. Schermerhorn was na de bevrijding naar buiten getreden

als de voorzitter van de Nederlandse Volksbeweging, Drees hield zich daar verre van. Ondanks zijn ministerschap bleef hij intens betrokken bij de sinds 7 mei 1945 weer actieve SDAP. In het beraad tussen NVB en SDAP vonden Schermerhorn en Drees elkaar terug in tegenover elkaar zittende delegaties. Drees hield daarbij vast aan een aantal voor hem wezenlijke zaken voor het geval de SDAP zichzelf zou opheffen en zou opgaan in een nieuw te vormen bredere volkspartij die de naam Partij van de Arbeid zou gaan dragen: de noodzaak bij alle wenselijke maatschappelijke verbreding de traditionele arbeiders niet te verliezen, het behoud van socialistische opvattingen en symbolen, de verbondenheid met de internationale socialistische beweging. Drees vreesde, zo had hij Geyl eerder geschreven, dat 'men bezig [is] de SDAP uiteen te trekken [...]. Wat men misschien bereikt is, dat men [bedoeld is: de NVB die naar sommiger wens zelf als nieuwe partij zou optreden, H.D.] een groep intellectuelen weghaalt [...]. Het gevolg kan zijn [...] dat de partij proletarischer en extremistischer wordt en dat de tegenstellingen in ons volk verscherpt worden.'²¹ Drees geloofde niet in de duurzaamheid van veler luid beleden vernieuwingsgeloof en achtte de roep om een nieuw 'personalistisch socialisme' rijkelijk vaag. Hij achtte een terugkeer niet alleen van de ARP, maar ook van een katholieke eenheidspartij waarschijnlijk. Indien zelfs de leiders van de confessionele vakbeweging tot niet meer bereid bleken te zijn dan tot samenwerking tussen afzonderlijk blijvende vakcentrales, zouden deze dan wel bereid zijn op te gaan in een en dezelfde politieke partij?²² W. Thomassen, organisatorisch drijver bij uitstek bij de totstandkoming van de Partij van de Arbeid, geeft het volgende beeld van de rol van Drees speelde.

'[Drees] remde en corrigeerde herhaaldelijk in die periode en een stuwer was hij niet. Toch was zijn beleidvolle inbreng van beslissend belang voor het vasthouden van het contact met de achterban. Toen hij op 9 februari [1946, H.D.] op de oprichtingsvergadering sprak en een flink stuk pathos wist op te brengen, dacht menig insider: hoe hebben wij hem over de streep moeten trekken. En nu dit! Maar wat hij meebracht aan wijsheid en kennis was teerspijs voor werken onder moeilijke omstandigheden.'²³

Hoe belangrijk de rol van Drees als minister en als actief politicus in SDAP en PvdA in 1945-1946 ook was, formeel partijleider was hij

ook toen niet. De term paste al niet op de politieke verhoudingen binnen de herrezen SDAP. Natuurlijk, Drees was de in 1939 gekozen fractievoorzitter en vice-voorzitter van de SDAP en had daarom zekere titels, vooral toen bleek dat Albarda niet in de leiding van de partij zou terugkeren. Zijn doorslaggevende rol, zowel organisatorisch als publicistisch, bij de voorbereiding van het herstel van de SDAP in 1945 had zijn positie verder versterkt. Maar nadat Drees direct na 1945 nog korte tijd als waarnemend voorzitter van het partijbestuur optrad, keerde Vorrink spoedig en zichtbaar als voorzitter terug. Drees' benoeming als minister betekende voorts dat op termijn een nieuwe fractievoorzitter zou gaan optreden: Van der Goes van Naters had zich al tijdens de bezettingstijd die rol toegeëigend.²⁴ In de verslagen van bijeenkomsten van de SDAP in 1945 en 1946 wordt Drees alleen genoemd als 'lid van het partijbestuur'. Wel hield hij op 6 september 1945 een maatgevende 'inleiding over de politieke toestand'. Hij vertegenwoordigde ook, zoals al vermeld, met Vorrink en anderen de SDAP in het door de Nederlandse Volksbeweging geëntameerde beraad met de andere partijen, en werd lid van het bestuur van de nieuwe Partij van de Arbeid. Bij de verkiezingen van 1946 was Drees lijstaanvoerder voor de PvdA in Den Haag en Leiden, doch het lijstaanvoerderschap in de nieuwe partij werd bewust tussen een groot aantal personen verdeeld: naast Drees waren dat Burger, Van der Goes van Naters, Joekes, Liefstijck, Mansholt, Schermerhorn, Vorrink en Vos. Wel was er een campagnelied met de volgende woorden: 'Laat mij maar gaan. Ik weet hoe ik moet stemmen. Ik denk bij alles wat ik hoor en lees: slechts arbeid is de bron van alle welvaart. Ik houd mij dus bij Schermerhorn en Drees!'

Politieke verhoudingen aan de top van de PvdA: Drees, Vorrink en Van der Goes van Naters

De verkiezingen van 1946 brachten zoals bekend een voor de nieuwe PvdA teleurstellend resultaat; zelfs de realistische Drees had nog lang op een beter resultaat gehoopt. Met negenentwintig zetels verkreeg de PvdA twee zetels minder dan de partijen die in haar waren samengegaan, vóór 1940 in de Tweede Kamer hadden bezet. De KVP werd met tweëëndertig zetels de grootste partij. Duidelijk

werd dat een aantal ministers uit het kabinet-Schermerhorn/Drees, van wie velen tot de PvdA waren toegetreden, niet of althans niet op dezelfde post zou terugkeren als minister, al kwam het tot een kabinet 'op smalle basis' van KVP en PvdA. Onder hen die niet terugkeerden was Schermerhorn, wiens 'personalistisch' premierschap tot nogal wat politieke controverses aanleiding had gegeven. Onder de wel terugkerende ministers waren de drie oud-SDAP'ers Drees, Mansholt, en Vos, maar deze laatste moest het in Economische Zaken omgedoopte ministerie van Handel en Nijverheid prijsgeven voor het ministerie van Verkeer en Waterstaat. Van de andere ministers uit het kabinet-Schermerhorn/Drees die toegetreden waren tot de Partij van de Arbeid, bleef alleen Liefstinck als minister van Financiën over. Drees was opnieuw vice-premier. Zijn rol en gezag als de eerste onder de socialistische ministers nam in gewicht toe. Dat gold evenzeer in het land, vooral nadat hij in 1947 de Wet Noodvoorziening Ouden van Dagen tot stand wist te brengen. Maar formeel partijleider was Drees ook toen niet. Bosmans spreekt terecht van een 'troika: partij, kamerleden, bewindslie-den'.²⁵ Dat houdt een functionele onderscheiding in die gesymboliseerd werd in het trio Vorrink, Van der Goes van Naters, Drees. Als bij elke functionele spreiding van verantwoordelijkheden waren de relaties in de genoemde driehoek niet vrij van mogelijke spanningen. In dit concrete geval werden deze nog versterkt door twee factoren: de nogal specifieke opvattingen inzake partijleiding aan de kant van Vorrink enerzijds, persoonlijk moeilijke verhoudingen tussen Vorrink en Van der Goes anderzijds.

Vorrink had al vóór 1940 vooral als leider van de AJC blijk gegeven van uitgesproken leidersneigingen en -capaciteiten. Werden deze binnen de SDAP nog getemperd door statutaire beperkingen en het politiek gewicht van andere leidende figuren, in de bezettingstijd vielen deze belemmeringen weg. Het falen van tal van oudere strijdmakkers enerzijds en de nieuwe 'nationale' verzetsrol die Vorrink spoedig zocht te vervullen anderzijds verlegden de grenzen. Vorrinks wens om met mandaat van de Londense regering in bezet Nederland en in de overgang naar de bevrijding een sleutelrol in te nemen, werd door zijn arrestatie in april 1943 en de daarop volgende twee jaren in concentratiekampen tenietgedaan. De vrij gebleven, meer prudente Drees zou die sleutelrol wel vervullen. Toen

Vorrink uit het concentratiekamp terugkeerde, was het kabinet al gevormd. Hij werd benoemd in een niet duidelijk gedefinieerde positie van Regeringscommissaris die in het eerste jaar van de bevrijding in politieke kringen nogal wat stof deed opwaaien. Dit verzwakte per saldo zijn algemeen-politieke positie.

Door zijn internationale werk had Vorrink al vóór 1940 kennis gemaakt met de politieke verhoudingen in Scandinavië, waar een socialistische premier tevens pleegt op te treden als fractievoorzitter en als partijvoorzitter.²⁶ Een dergelijke concentratie, zo zag hij, had grote politieke voordelen omdat een partij daardoor strategisch als eenheid kon optreden. Vorrink bepleitte daarom hervormingen in deze richting. Al in de eerste vergadering van het bestuur van de nieuwgevormde Partij van de Arbeid op 16 februari 1946 stelde hij voor Schermerhorn in het partijpresidium op te nemen, een gedachte die door de meerderheid van het partijbestuur, waaronder Schermerhorn zelf en Drees, werd afgewezen. Later in 1946 bevestigde Vorrink de wenselijkheid dat de partij 'een klare, duidelijke, suggestieve politiek' zou voeren. Dit, zo stelde hij, was alleen mogelijk indien zo nauw mogelijk contact, informatie en overleg bestond tussen ministers, partijbestuur, fractie en partijpers. In dat kader stelde hij voor dat de zetel van de partij verplaatst zou worden van Amsterdam naar Den Haag. Zo kon zich in Den Haag een 'werkcentrum' ontwikkelen waar alle betrokkenen elkaar in geëördineerde samenwerking zouden ontmoeten.

Vorrinks strevingen in deze richting ontmoetten verzet van velen. De partijsecretaris, C. Woudenberg, voelde niets voor een verhuizing van het partijapparaat naar Den Haag, zeker niet indien het doel daarvan was een 'verstrengeling van regering en partij'. De partij zou zich juist 'op gepaste wijze' van de regering moeten distantiëren en haar vrijheid en onafhankelijkheid behouden. De gedachte sprak Van der Goes van Naters evenmin aan. Al zag hij voordelen in een verhuizing van het partijapparaat naar Den Haag, dat mocht geen aanslag betekenen op de politieke positie van de fractie en die van hemzelf als fractievoorzitter. Er was al het probleem dat Vorrink zowel partijvoorzitter als lid van de Tweede-Kamerfractie was. De persoonlijke verhoudingen tussen Van der Goes en Vorrink werden bovendien slecht, zozeer dat Van der Goes in zijn eerder betrokken dan betrouwbare memoires zou spreken van een vulgaire 'strijd om de leiding'.²⁷

Thomassen, een van de secretarissen van de PvdA, deed in maart 1947 een poging tot bemiddeling: hij vroeg Vorrink en Van der Goes eens rustig te praten. Van der Goes reageerde positief, maar stelde meteen dat tactische beslissingen over politieke vragen bij de fractie behoorden te liggen. Contact met de ministers hierover was, zo schreef hij Thomassen, een zaak van de fractievoorzitter en niet van de partijvoorzitter. Vorrink reageerde in eerste instantie niet. Thomassen stuurde vervolgens een tweede brief. De partij, zo schreef hij nu, moest om de fractievoorzitter heen staan; voor de buitenwereld moest duidelijk zijn dat 'het leidinggevend team' een 'solidair geheel' vormde met Van der Goes aan het hoofd. Nu reageerde Vorrink wel. Hij achtte een en ander 'volstrekt onaanvaardbaar', zo schreef hij Thomassen op 16 maart 1947. Voor een grote partij als de PvdA was het van fundamenteel belang dat zij beschikte over een 'suggestieve figuur' die het streven van de beweging als het ware zou personifiëren. Zo'n algemeen leiderschap kon alleen het resultaat zijn van een gegroeid en veroverd prestige. Hij betwijfelde of de fractievoorzitter tevens de 'leidsman van de partij' moest zijn. Drees en Schermerhorn kwamen daarvoor eerder in aanmerking en, zo voegde hij in een moeilijk mis te verstane passage daaraan toe, 'is het bij voorbaat uitgesloten dat een voorzitter van de partij krachtens bepaalde kwaliteiten in overweging zou worden genomen?'

Korte tijd later schreef Vorrink een brief aan Drees, waarin hij klaagde over de afstand die bestond tussen ministers en partij: 'Onze Ministers in het kabinet, de fractie, de partijleiding en onze pers, zij gooien elkaar niet voldoende het balletje toe.'²⁸ De ministers kwamen nooit eens uit zichzelf naar de fractie of het bestuur. Juist voor de PvdA als regeringspartij was 'teamgeest' nodig. De partij kende niet de positie van het 'geproclameerde partijleiderschap', maar, zo zei Vorrink, 'voor de gehele sector van onze regeringsverantwoordelijkheid, voor de grote lijn van ons staatkundig beleid, ben jij het in feite. Met ons volle vertrouwen in je wijsheid en je afgewogen oordeel en je grote kennis op zo menig gebied.' Maar dan diende Drees er wel voor te zorgen dat 'wij, die op verantwoordelijke posten naast je staan' de gelegenheid krijgen mee te denken; 'laat ons niet in de mist varen met alle risico's daaraan verbonden', aldus Vorrink.

Vorrink zou dergelijke klachten ook later herhalen. In antwoord op een brief van Drees met gelukwensen voor zijn zestigste verjaardag in juni 1951 schreef Vorrink dat hij dikwijls behoefte had gehad aan meer contact: 'Als ik het heb gezocht, ben je mij altijd op de meest welwillende wijze tegemoet gekomen. [...] [Maar] ik zou het hebben gewaardeerd, als je mij vaker van jou uit bij je geroepen had om gezamenlijk te overleggen hoe we aan een bepaalde situatie het hoofd moeten bieden.'²⁹

En enige maanden later zou hij in een fellere brief aan Drees schrijven: 'Er gaat van jullie, ondanks de telkens weer van onze kant ondernomen pogingen om hierin veranderingen te brengen, tegenover de Partij generlei leiding uit. Wanneer jullie meent als Ministers daartoe ook niet geroepen te zijn, dan wordt het, geloof ik, tijd dat dit ronduit wordt uitgesproken en dat wij deze kwestie dan tot op de bodem uitvechten.'³⁰

Klachten dus van Van der Goes van Naters en Vorrink beiden, in eerste instantie over elkaar, maar ook over Drees en de andere partijgenoten-ministers. Brinkman vond in zijn archiefonderzoek geen stukken waaruit blijkt dat Drees in de conflicten tussen Van der Goes en Vorrink intervenieerde of bemiddelde. Eén mogelijke verklaring daarvoor was, mag men aannemen, Drees' kenmerkend verlangen persoonlijke factoren zoveel mogelijk buiten de besluitvorming te houden. Hij had, zo heeft hij bij herhaling uitgesproken en ook aan de hand van correspondentie uit deze jaren aangetoond, zowel met Vorrink als Van der Goes persoonlijk goede verhoudingen. Maar tegelijk hechtte hij sterk aan een juiste toedeling van verantwoordelijkheden. Zijn opvattingen over de gewenste verhoudingen aan de top van de partij verschilden fundamenteel van die van Vorrink. Zocht Vorrink naar concentratie van de leiding, Drees wenste een duidelijke functionele scheiding. De positie van een minister was in zijn ogen geheel verschillend van die van een fractievoorzitter of een partijvoorzitter. Kabinetten in Nederland hadden onvermijdelijk 'een gemengde samenstelling', een term waaraan hij de voorkeur gaf boven de traditionele term van coalitie-kabinetten, 'omdat die naam doet denken aan een nauwere samenhang tussen de partijen, uit welke midden leden in het kabinet zitting hebben, dan in werkelijkheid aanwezig was'.³¹ In zijn ogen moesten ministers 'kunnen komen tot een gezamenlijk beleid, dat

zij allereerst voor zich zelf kunnen verantwoorden, waarbij zij het contact met en het vertrouwen van de eigen beweging niet mogen verliezen en waarbij zij tevens rekening moeten houden met de inzichten van anderen en, indien mogelijk, de steun van een zeer gevarieerde kamermeerderheid behouden. Het is soms een eierdans en ten slotte gaan er dan ook wel eens eieren stuk.³²

Bij een dergelijke eierdans hielpen sterke bindingen van ministers met hun fracties niet, aldus Drees. Was niet Weimar-Duitsland te gronde gegaan omdat de ministers door te grote horigheid aan hun fracties niet tot effectieve besluitvorming in staat waren? Drees' opvattingen weken derhalve aanzienlijk af van Vorrinks 'Scandinavisch' of ook wel 'Oostenrijks' model. Niet een concentratie en verstrengeling van macht waren wenselijk, maar het handhaven van een zuiver onderscheid in verantwoordelijkheden tussen ministers, fracties in het parlement en de partijorganisatie. Het kwam de politieke besluitvorming ten goede, zo zei Drees in een vaak geciteerde beeldspraak, dat 'de geluiden van het Tournooiveld slechts gedempt [doordringen] tot de Trêveszaal'.³³ Waren ministers gedwongen een zekere afstand tot hun fracties te houden, tegelijk behielden fracties een noodzakelijke speelruimte: 'Het ligt op de weg van de partijen in de Kamers om ten volle uiting te geven aan eigen inzichten, strijd te voeren ook voor verder gaande doeleinden dan waarvan verwezenlijking van het gemengde kabinet te verwachten is. Daarin ligt een volkomen gerechtvaardigd element van propaganda, gericht op de toekomst.'³⁴

Al moest men hopen op instemming van de fracties met de hoofdlijnen van het regeringsbeleid, toch was een zekere afstand van het kabinet van nut: het liet fracties vrij waar nodig kritiek te oefenen en een eigen gezicht te tonen, al hoefde dat niet altijd een 'zuur gezicht' te zijn. Fractievergaderingen woonde Drees nooit bij, behalve in tijden van kabinetsformaties (wanneer hij veelal, zeker wanneer het erom ging kabinetten te vormen na verkiezingen, ook formeel lid van de fractie was). Ook aandringen op grotere mededeelzaamheid wees hij af. Toen Van der Goes nog eens schriftelijk bij hem op meer informatie en overleg aandrong, reageerde Drees uitgesproken negatief, mede op grond van praktische redenen: 'Vertrouwelijk overleg met de fractie is slechts in beperkte mate mogelijk. Zij is nu eenmaal lek. Nooit is mij de verlangde ophelde-

ring gegeven wie indertijd in *Het Parool* de namen van vermoedelijk aan te zoeken ministers heeft laten publiceren onmiddellijk nadat ik deze in de fractie op voorwaarde van volstrekte geheimhouding had genoemd [...]. Meer persoonlijk contact is natuurlijk mogelijk en ik heb daartegen niet het minste bezwaar, al word ik, doordat ik overbezet ben, vaak weerhouden het te zoeken. Maar van rechtstreekse betekenis voor behandeling in de fractie zou het dikwijls niet kunnen zijn, omdat ik daar nu eenmaal niet op geheimhouding kan rekenen.³⁵

Ten aanzien van contacten met de partij was de houding van Drees minder afwijzend. Niet zelden woonde hij vergaderingen van het partijbestuur bij, al sprak hij daar weinig. Afgesproken was dat zijn interventies niet genotuleerd zouden worden. Hij sprak niet vaak op partijcongressen, al 'dompelde' hij zich af en toe met veel succes onder in de vertrouwde partijsfeer. De wens politieke afstand te bewaren hield niet in dat Drees zich niet bewust was van het belang van het behoud van de steun van fractie of partij.³⁶ Vooral de besluitvorming over de Indonesië-politiek liet zien hoeveel moeite Drees zich gaf de diverse politieke gremia van de PvdA te winnen voor zijn opvatting dat het funest zou zijn indien de PvdA zou moeten terugkeren naar de oppositie. Hij wees op de grote gevaren, zowel voor het beleid ten aanzien van Indonesië als voor de besluitvorming omtrent herstel en wederopbouw, indien rechtse kabinetten aan het bewind zouden komen. Daarbij wist hij zich steeds verzekerd van de volstrekte steun van Vorrink, terwijl ook Van der Goes niet wezenlijk anders oordeelde of handelde.

Een of meer lijstaanvoeders?

Gescheiden verantwoordelijkheden zoals Drees die wilde verloren hun gewicht in het zicht van nieuwe verkiezingen. Deze betekenen immers het einde van een kabinet, terwijl het brandpunt van de besluitvorming komt te liggen bij processen van kandidaatstelling en electorale strategie. Bij de verkiezingen van 1948 rees voor het eerst de vraag of het wenselijk was het stelsel van gespreide lijstaanvoeders dat in 1946 gebezigd was te vervangen door een systeem met één landelijke lijstaanvoerder: Drees.³⁷ Het dagelijks bestuur van de PvdA voelde hiervoor, met uitzondering van J.H. Scheps.

Het wist een meerderheid van het partijbestuur hiervoor te winnen ondanks verzet van J. de Kadt, die Drees 'het symbool van de passieve, en Schermerhorn van de actieve kant van onze politiek' noemde, en F.J. Goedhart, die Drees te zeer de 'typisch voorzichtige, bezadigde en gouvernementele figuur' vond en daarom naast Drees anderen, onder wie een 'visionaire figuur als Schermerhorn' wenste. Het voorstel van het partijbestuur haalde het niet in de partijraad. Maar wel werd besloten Drees lijstaanvoerder te maken in acht van de achttien kieskringen (vier kieskringen in Zuid-Holland en vier kieskringen in Limburg, Brabant en Zeeland) en het lijstaanvoerderschap voor de overige tien kieskringen te spreiden over zeven anderen. De uitslag van de verkiezingen was teleurstellend. Sommigen wezen erop dat het verlies aan stemmen voor de PvdA procentueel geringer was in de kieskringen waar Drees de lijst aanvoerde dan in de overige delen van het land.

Was Drees' bijzondere positie in vergelijking met andere leidende partijgenoten op deze wijze reeds duidelijk gemarkeerd, zij zou spoedig nog meer gewicht krijgen toen hij in 1948, ondanks het opgelopen verlies aan stemmen en zetels, als minister-president terugkeerde aan het hoofd van een nieuw kabinet op bredere basis. Een tijd lang had de leiding van de onderhandelingen voor de PvdA nog gelegen in handen van Van der Goes van Naters, die sterk bleef koersen op handhaven van een parlementair twee-partijkabinet. Maar al snel zou blijken dat de ontwikkelingen gingen naar de formatie van een extraparlamenteair kabinet waarbij in de onderhandelingen de rol van Drees en andere zittende ministers toenam ten koste van de directe zeggenschap van de fractie of andere partijorganen. Als minister-president won Drees aan politieke zichtbaarheid. Maar zijn positie dwong hem tegelijkertijd, meer dan in de kabinetten-Schermerhorn en -Beel het geval was, zich zo bovenpartijdig mogelijk op te stellen.³⁸

Tijdens het kabinet-Drees/Van Schaik viel Van der Goes van Naters als fractievoorzitter.³⁹ De achtergrond daarvan was onlust over zijn optreden binnen de fractie, maar de aanleiding vormden uitspraken van Van der Goes in een interview, waarin hij tegenover een Indonesische journalist had laten uitkomen dat Nieuw-Guinea hem wel een kabinetscrisis waard was. Van der Goes werd als fractievoorzitter opgevolgd door Donker. Drees heeft uitgesproken

dat de politieke verhoudingen binnen de top van de Partij van de Arbeid in de relatief korte tijd van Donkers fractievoorzitterschap (deze was ziek op het tijdstip van zijn verkiezing en hij werd minister in 1952) de meest harmonische waren van zijn lange periode als minister of minister-president.⁴⁰

In het zicht van de verkiezingen van 1952 rees opnieuw de vraag of de PvdA deze al dan niet met één lijststaande zou ingaan. In het proces van besluitvorming waren de rollen nu omgekeerd. Binnen het partijbestuur waren nog slechts weinigen voorstander van een eenhoofdig lijststaanderschap, maar nu kwam binnen de partij naar het woord van Thomassen 'als een grondzee' het verlangen naar voren Drees alsnog als nr. 1 te plaatsen op alle PvdA-lijsten. Ondanks verzet van Vorrink en anderen werd aldus besloten. Brinkman, op wiens reconstructie van de ontwikkelingen zoals gezegd het voorgaande is gebaseerd,⁴¹ schrijft de veranderde houding van het partijbestuur eraan toe dat Vorrink intussen hevig teleurgesteld was in Drees. Hij voert daarbij als getuige J.M. den Uyl aan, volgens wie Vorrink in 1952 tot de overtuiging gekomen was dat Drees niet iemand was die mensen kon bezielen en binden. Vorrink, aldus Den Uyl, achtte Drees "een boekhouder, zonder fantasie, dynamiek en leiderschap", kortom iemand die alles miste wat een politiek leider kenmerkte en die dus ongeschikt was om de partij in de verkiezingen als enige aan te voeren'.⁴² Het is een aan Vorrink toegeschreven beeld over Drees dat eerder de politieke frustraties van Den Uyl na zijn eigen mislukkingen van 1977 en 1981-1982 lijkt te weerspiegelen dan Drees' feitelijke politieke standing en invloed in 1952. Met Drees als lijststaande werd de PvdA in 1952 voor het eerst in stemmental de grootste partij in Nederland.

Drees en Burger

In 1952 volgde Burger Donker als fractievoorzitter op, en hij zou dat tien jaar blijven. De relaties tussen Drees en Burger zijn minder door latere controverses gekenmerkt dan die tussen Drees en Van der Goes van Naters. Bovendien was na de verkiezing van Evert Vermeer tot partijvoorzitter de 'troika' minder belast dan het geval was door de slechte verhoudingen tussen Vorrink en Van der Goes. Wel zou blijken dat de verhouding tussen fractie en ministers ook na

1952 niet vrij was van spanningen. Inzicht daarin is vooral te vinden in boeiende reconstructies over opeenvolgende kabinetsformaties als geboden door Anneke Visser in haar dissertatie *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*, alsook in het sappige, maar slordige boek van Chr. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars*.⁴³ In dit laatste boek geeft Burger een beeldende schets van het soort contacten dat hij als fractievoorzitter met Drees onderhield: 'Als ik daar binnen kwam, dan schrok ik altijd van zijn bureau; dat was altijd schoon. Dan dacht ik even aan de troep op het mijne. [Zittend tegenover Drees somt Burger uitvoerig het aantal punten op van zijn lange lijst.] Drees z'n reactie zal ik nooit vergeten; hij zegt: "ja, en dan vergeten ze nog" en dan kwamen er nog een stuk of vier, vijf dingen bij die de fractie nog vergeten was. "Maar," zei Drees, "ze zien over het hoofd dat er tegenover staat," en dan kwam hij met nog veel meer punten dan ik zelf al bedacht had. En tegen de schijnbare oplossing had hij nog eens vijfentwintig terzake doende argumenten waarom dat niet kon. En daar werd ik dan het bos mee ingestuurd.'⁴⁴

Burger, vaak gekenmerkt als 'politiek dier' bij uitstek, had een goed oog voor Drees' electorale kwaliteiten: hij had Drees al in 1952 verzocht toch vooral als enige lijsttrekker beschikbaar te blijven, toen het partijbestuur nog in meerderheid in andere richting dacht. Hij was in 1956 dezelfde mening toegedaan, en probeerde zelfs in 1959 Drees nog te overreden opnieuw het lijsttrekkerschap te aanvaarden. Maar hij aarzelde niet ook de fractie ertoe te bewegen een conflict met het kabinet aan te gaan. Dat bleek door zijn optreden rondom het in 1954 uitgevaardigde mandement, toen Drees meende dat hij niet als 'eminent hoofd' van een gemengd kabinet publiekelijk stelling kon nemen (maar wel tot duidelijke ergernis van de KVP het woord voerde op een speciaal belegde protestbijeenkomst van de PvdA in den lande). Het bleek opnieuw toen de PvdA het op een kabinetscrisis liet aankomen door in 1955 het wetsontwerp voor een huurwet van minister H.B.J. Witte te verwerpen. En het zou culminereren in Burgers beslissende interventies in het najaar van 1958, toen hij in reactie op het niet langer respecteren door de confessionele partijen van afspraken gemaakt in de formatie van 1956 over de grondpolitiek, op de Fakkeldragersdag van 22

november 1958 zijn beroemde 'eisjes van Burger' stelde: zeven punten van regeringsbeleid die het kabinet diende door te voeren, wilde de PvdA-fractie het kabinet nog blijven steunen. Ofschoon Burger met deze eisen formeel binnen het kader van eerder gemaakte afspraken bleef, maakten toon en tactiek duidelijk dat de val van het laatste kabinet-Drees, en daarmee het einde van de rooms-rode samenwerking op korte termijn zou volgen.

Over de exacte modaliteiten van de gebeurtenissen in november en december 1958 blijft onenigheid bestaan die mede betrekking heeft op de door Drees ingenomen houding. Zeker is dat hij zich verzettede tegen Burgers voornemen op de Fakkeldragersdag uit te spreken dat 'over de ontstane situatie vanzelfsprekend contact heeft plaats gehad met de pg. ministers'. Wel kon gezegd worden dat de situatie met de ministers was besproken, maar daarvan kon niet de suggestie uitgaan dat dezen zich hadden gebonden hetzij aan de punten zelf, hetzij aan specifieke termijnen waarbinnen deze moesten worden beslist. Vast staat ook dat Drees het uiteindelijke breukpunt (de vraag of de Kamer in zou stemmen met belastingvoorstellen van de minister van Financiën H.J. Hofstra, die een verlenging van de geldigheidsduur voor enkele tijdelijke belastingen van twee jaar had gevraagd, doch door aanvaarding van een amendement-Lucas slechts een verlenging van één jaar verkreeg) achteraf als onvoldoende belangrijk beschouwde. Maar even zeker is dat Drees besloot met Hofstra mee te gaan toen deze wilde aftreden. Hij was, zo had hij al in de Eerste Kamer verklaard, niet bereid de positie in te nemen van een J. Ramsay MacDonald die ter wille van verondersteld landsbelang in 1931 met zijn partij gebroken had.⁴⁵

Er is wel gespeculeerd over de vraag hoe de politieke verhoudingen zich zouden hebben ontwikkeld, indien Drees zich actiever zou hebben verzet, zowel tegen het drijven van Burger als tegen de stijfhoofdigheid van Hofstra. Door niemand minder dan Zijlstra is uitgesproken dat bij een soepeler opstelling van Hofstra (voor wiens standpunt hij overigens veel begrip had) en de hem volgende PvdA-ministers het kabinet-Drees op een later tijdstip nieuwe verkiezingen had kunnen ingaan waarbij het verlost zou zijn van het negatief imago van de impopulaire bestedingsbeperking en zich zou kunnen koesteren in de mede daardoor verkregen mogelijkheden van snelle economische groei. Was Drees bereid gevonden in een

dergelijke, sterk veranderde situatie nogmaals de lijst van de pvdA aan te voeren, dan zou, aldus Zijlstra, de pvdA een grote verkiezingsoverwinning tegemoet zijn gegaan. De politiek van de jaren zestig en zeventig zou in dat geval niet zijn komen te staan in het teken van een toegenomen politieke polarisatie en de relatieve machteloosheid van de pvdA.⁴⁶ Het is een interessante speculatie. De geschiedenis verliep anders.

Zeker is dat Drees lang vóór 1958 van plan is geweest zich uit de actieve politiek terug te trekken. De bewijzen daarvoor zijn onder meer te vinden in dagboek aantekeningen die Drees als minister-president maakte tussen 1954 en 1956. Zijn voornemen was de actieve politiek te verlaten in 1956, wanneer hij zeventig jaar oud zou zijn. Dit perspectief lokte te meer aangezien een benoeming tot vice-president van de Raad van State in het vooruitzicht lag. Maar tegelijk laten deze dagboek aantekeningen een toenemende druk vanuit de partij zien zich toch, nog eenmaal, in 1956, beschikbaar te stellen voor het lijstaanvoederschap.

Een van de eerste malen dat Drees hiervan gewag maakt is in een aantekening over een gesprek met Meijer Sluysen op 14 december 1954: 'Hij meent dat de Partij er groot bezwaar tegen zou maken als ik mij dan niet beschikbaar zou stellen. Gesproken over de tegenstelling Burger-Donker; over het feit dat Burger, bij alle goede eigenschappen, tekortschiet in tact; en over de moeilijke kwestie wie eigenlijk de leiding van de Partij in overwegende mate heeft. Hij zegt dat hij tot nu toe alleen over Mansholt heeft horen spreken als mogelijke opvolger van mij in mijn algemene positie.'⁴⁷

Drees liet zich uiteindelijk overreden. Naast de aanvaarding van de Noodvoorziening Ouden van Dagen in 1947, heeft Drees zijn aanwijzing als lijstaanvoerder op een partijraadsvergadering van 5 november 1955, nadat hij meer dan tien jaar minister was geweest en ruim zeven jaar minister-president, het mooiste moment van zijn politieke leven genoemd.⁴⁸

De verkiezingen van 1956 brachten de pvdA een tot dan toe ongekende verkiezingswinst. Veel van de vreugde daarover zou echter verdwijnen in de daarop volgende moeizame formatieonderhandelingen, die zich voor Drees afspeelden in een periode waarin tegelijkertijd ongekende problemen rezen rondom het Huis van Oranje. Het uiteindelijk gevormde kabinet, zijn laatste, stond voor

grote opgaven in een sfeer van slechter wordende verhoudingen tussen de partijen. Drees zou uiteindelijk in de onvermijdelijkheid van een kabinetscrisis gaan geloven: hij was, zo zei hij later, 'niet moe', hij was 'het moe'.⁴⁹

Nog een ander punt verdient aandacht. Burger heeft bij verscheidene gelegenheden uitgesproken dat een van Drees' zwakheden zou zijn geweest dat deze er niet in slagen kon kabinetten te formeren. Van der Goes van Naters en hijzelf hebben daartegenover hun eigen rol bij opeenvolgende kabinetformaties sterk geaccentueerd.⁵⁰ Van der Goes heeft tegelijk aanstoot genomen aan de omstandigheid dat Drees een politieke 'actor' bleef ook in perioden waarin hij formeel niet namens de partij optrad. Drees heeft daartegenover gesteld dat hij nimmer als minister-president tot een kabinet is toegetreden 'met een programma buiten [hem] om vastgesteld'.⁵¹ Hoe ook de opeenvolgende formatiepogingen verliepen, zowel Drees' positie als zittend minister als die van lijstaanvoerder van de Partij van de Arbeid, gaf hem steeds weer mogelijkheden zich te doen gelden, nog afgezien van de wens van politici van vele partijen om zijn oordeel en advies in te winnen.

Partijbestuurder voor het leven

Na zijn aftreden als minister-president werd Drees alom gehuldigd, door de Partij van de Arbeid voorop. De partij bood hem en zijn vrouw een reis naar Israël aan en benoemde hem in november 1959 tot partijbestuurder voor het leven. Drees beschouwde dat laatste allerm minst als alleen een eerbetuiging. Hij woonde sinds 1959 vrijwel steeds de vergaderingen van het partijbestuur bij en had een actief aandeel in politieke discussies. Befaamd zijn, achteraf, zijn uitvoerige debatten met Den Uyl naar aanleiding van de onder diens leiding opgestelde rapporten *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963). Was Den Uyl mede onder invloed van het werk van Galbraith sterk voorstander van de gedachte dat alleen uitbreiding van de overheidsuitgaven kon voorkomen dat te midden van private welvaart publieke armoede zou ontstaan, Drees bleef, getrouw aan zijn sobere aard en zijn overtuiging dat socialisten des te zuiniger moesten zijn naarmate zij door overdrachtsuitgaven sociale rechtvaardigheid wilden bevorderen, een fel tegenstander van het te ge-

makkelijk opvoeren van overheidsbestedingen. Een ander terrein waarop hij zich actief weerde was dat van de zijns inziens te gemakkelijke pleidooien voor staatkundige hervormingen, als onder meer gehouden door de commissie Parlementaire democratie, onder voorzitterschap van Burger.⁵² Ook kwam Drees binnen het partijbestuur in botsing met de partijvoorzitter Tans, toen hij zich, zoals al eerder vermeld, publiekelijk distantieerde van fractievoorzitter Nederhorst ter zake van het huwelijk van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg.

Toenemende doofheid maakte het Drees echter steeds moeilijker vergaderingen bij te wonen en daarin effectief op te treden. Kort na zijn tachtigste verjaardag, in oktober 1966, schreef hij aan de partijsecretaris E. Meester dat hij zich uit de vergaderingen van het partijbestuur wilde terugtrekken. Meester vroeg hem goed te vinden dat zijn besluit hiertoe pas na de verkiezingen van 1967 zou worden bekendgemaakt, waarmee Drees instemde. Terwijl Drees' mogelijkheden zich actief uit te spreken binnen de partijleiding afnamen, nam zijn neiging toe zich meer te mengen in het publieke debat. Tot die tijd hadden zijn geschriften zich meestal beperkt, ofwel tot het vastleggen van historische ontwikkelingen, als in *Van mei tot mei* (1958), *Een jaar Buchenwald* (1961) en *Zestig jaar levenservaring* (1962), dan wel tot uiteenzettingen over zijn politiek-bestuurlijke ervaringen als in *De vorming van het regeringsbeleid* (1965) of over het blijvend belang van socialistische klassieken zoals in *Marx en Lassalle* (1967). Sinds het midden van de jaren zestig echter verhief hij zijn stem over tal van brandende kwesties, in zo verschillende media als het ledenblad van de Partij van de Arbeid *Opinie*, *Economisch-Statistische Berichten*, *Vrij Nederland*, *Het Parool*, het *Hollands Maandblad* en *Accent*. Tegelijk bleek hij zich ook verhoudingsgewijs gemakkelijk te bewegen in een toenemend aantal televisieuitzendingen. Een aantal van Drees' geschriften en redevoeringen werd later gebundeld in boeken als *Drees. Neerslag van een werkzaam leven* (1972) en *Drees 90* (1976).

Drees verzette zich in toenemende mate publiekelijk tegen nieuwe ontwikkelingen binnen de Partij van de Arbeid. Hij bestreed als een van de eersten geschriften van Nieuw Links als *Tien over rood*, en bleef zich keren tegen wat hij beschouwde als lichtzinnige staatkundige hervormingen, zoals die nu door d'66 werden gepropa-

Op 5 juli 1961 vierde W. Drees zijn vijfenzeventigste verjaardag. Fotograaf Dick Coersen bracht het echtpaar Drees een bezoek en maakte deze foto tijdens de 'ochtendkoffie'. (Archief Arbeiderspers/Rotterdams Dagblad, Rotterdam.)

geerd. Hij nam stelling tegen hen die politieke vernieuwing verwachtten van een politiek van polarisatie en keerde zich tegen experimenten met zogenaamde PAK-lijsten (gezamenlijke lijsten van progressieve groeperingen, veelal zonder veel reglementen tot stand gekomen) en de vorming van een progressieve volkspartij. Juist waar hij door tal van vezels verbonden was met de beweging, groeide zijn verontwaardiging over de wijze waarop sommige oudgedienden en tal van nieuwkomers omgingen met procedures van besluitvorming en het traditioneel gedachtengoed van de partij. Zijn opvattingen daaromtrent werden versterkt doordat tal van partijgenoten contact met hem zochten om hun grieven en verontwaardiging tot uiting te brengen. Toen hem bleek dat het partijbestuur niet van zins of bij machte was hiertegen op te treden, nam zijn verbolgenheid verder toe. Uitte hij zich enerzijds in tal van geschriften, anderzijds begon hij te overwegen uit de partij te treden. Al in 1969 vertrouwde hij mij toe dat hij gaarne de partij uit zou gaan, ware het niet dat hij dat niet in stilte, als eenvoudig burger, kon doen. De wetenschap dat hij door zijn uittreden vele trouwe partijgenoten zou teleurstellen, weerhield hem evenzeer.

Het befaamde Haagse Congres van de Partij van de Arbeid van 1969 zou aanleiding worden tot nieuwe verbittering. De wijze waarop Nieuw Links na dreigementen alsnog een groot aantal partijbestuurders verkozen wist te krijgen, bekroond met de fameuze beredans van André van der Louw, schokte hem diep. En niet hem alleen. Belangrijke partijgenoten, onder wie na enige dagen ook J.M. den Uyl, zochten contact met Drees en vroegen zijn morele steun voor een demarche gericht op het bijeenroepen van een nieuw partijcongres. Drees gaf aan dat verzoek gehoor door zich in een interview publiekelijk voor een nieuw congres uit te spreken. Hij moest ervaren dat het partijbestuur, met Vondeling als nieuwe voorzitter, Van der Louw als vice-voorzitter en Den Uyl qualitate qua als fractievoorzitter, na afloop van zijn eerste vergadering een persbericht deed uitgaan waarin werd meegedeeld dat alle vertrouwen bestond in een goed samenwerken in nieuwe verhoudingen en waarin publiekelijk afstand werd genomen van onjuiste opvattingen en verwachtingen ter zake van enkele oudere partijgenoten. Het was duidelijk dat daarbij in het bijzonder op Drees werd geëist. Dat Den Uyl het na dit communiqué onnodig vond op-

nieuw contact met hem op te nemen, griede Drees zo mogelijk nog meer dan de inhoud van het persbericht zelf.

Uittreden uit de Partij van de Arbeid

Wat Drees voelde als 'bederf' zette zich binnen de Partij van de Arbeid verder door. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1970 besloot hij, voor het eerst, niet langer op de PvdA te stemmen. Hij deed dit nog wel bij de verkiezingen voor de Haagse gemeenteraad, waar vertrouwde partijgenoten opnieuw gekandideerd waren. Maar tegelijk zag hij hoe in tal van andere gemeenten zittende wethouders en raadsleden in hoogst twijfelachtige besluitvormingsprocessen werden vervangen. Wie in die dagen bij hem kwam, kreeg een litanie te horen over ontwikkelingen in Hilversum, Groningen, Apeldoorn, Eindhoven en tal van andere plaatsen. Zijn verbittering richtte zich daarbij zowel tegen processen van kandidaatstelling binnen partijafdelingen, als tegen de koers die nieuwgekozen fracties (al of niet in de vorm van PAK-groeperingen) volgden bij de verkiezing van colleges van B en W, waarbij veelal in naam van de democratie exclusief-linkse programcolleges in plaats gesteld werden van meer op evenredigheid gebaseerde in colleges met andersdenkenden.

Tegen Nieuw Links vormde zich binnen de Partij van de Arbeid een groepering Democratisch Appèl, waarbinnen onder anderen Drees' zoon Jan actief werd. Verzet, met name in Eindhoven, maar ook in een groeiend aantal andere gemeenten, alsmede van enkele leden van de Tweede-Kamerfractie die zich als groep-Goedhart van de Partij van de Arbeid afscheidde, leidde spoedig daarna tot de vorming van een nieuwe politieke partij, Ds '70. Drees' andere zoon Wim verklaarde zich bereid als lijststaanvoerder van de nieuwe partij op te treden. Kort voordat dit algemeen bekend werd, schreef Van der Goes van Naters vader Drees een brief met het verzoek Wim jr. ervan te weerhouden voor een andere politieke groepering dan de PvdA als lijststaanvoerder op te treden. Dat zou zijns inziens 'onbehoorlijk' zijn omdat het speculeerde op de verwarring, die per se zou ontstaan bij 'Kiest Drees'-leuzen.⁵³ Drees antwoordde dat hij er begrip voor had dat Van der Goes liever gezien zou hebben dat zijn zoon geen kandidatuur zou aanvaarden, maar niet voor de manier

waarop deze daarover schreef. Beide zonen brachten offers door hun inspanningen voor de nieuwe partij. 'Ik heb alles niet aange-moedigd,' aldus Drees, 'maar ook niet ontraden. Zij doen wat zij hun plicht achten. Zij weten ook dat wij niet wezenlijk verschillend denken over de verhoudingen in en het beleid van de partij, al heb ik, vanwege de lange binding in het verleden, nog niet kunnen besluiten de partij te verlaten.'⁵⁴ Op 13 januari 1971 ontmoette ik Den Uyl die in Leiden de promotie bijwoonde van zijn oud-medewerker J. Kooiman, wiens promotor ik was. Hij kwam naar mij toe tijdens de receptie. Hij wist, zo zei hij, dat ik nog weleens bij de oude Drees thuis kwam. Hij vroeg mij of ik verwachtte dat Drees nog vóór de verkiezingen van 1971 uit de Partij van de Arbeid zou treden, en zich publiekelijk ten gunste van DS'70 zou uitspreken. Hij vreesde daardoor een verlies van ten minste vijf zetels voor de Partij van de Arbeid. Ik antwoordde hem dat ik zulks niet verwachtte, mits men Drees met rust liet. Den Uyl liet zich vervolgens ontvallen dat naar zijn mening Drees het niet verkroppen kon dat hij niet langer de leiding had in de Partij van de Arbeid. Drees' politieke ambitie, zo zei hij, kende geen grenzen. Meijer Sluysen had eens gezegd dat je maar naar Drees' ogen hoefde te zien om dat te weten: 'Drees heeft moordenaarsogen!' Ik hief daarop diep verontwaardigd mijn handen omhoog en sloeg daarbij met de mouwen van mijn toga Den Uyl de sigaar uit de mond. Diverse partijgenoten schreven of bezochten Drees, met het dringend verzoek de partij waarvan hij zo lang lid geweest was, niet te verlaten. Gemaakte afspraken dat Drees noch door de PvdA noch door DS'70 in de verkiezingsstrijd zou worden gemengd, werden niet nagekomen. DS'70 zou bij de verkiezingen van 28 april 1971 acht zetels behalen, de PvdA, met twee zetels winst, negenendertig zetels.

Niet lang na de verkiezingen zei Drees de PvdA formeel vaarwel, niet zonder licht aandringen van de zijde van de partijleiding die niet gaarne nogmaals een verkiezing wilde ingaan onder Drees' schaduw. Drees omschreef de redenen van zijn uittreden in een brief van 24 mei 1971 die zijn gevoelens en opvattingen kernachtig samenvatte.⁵⁵

Aan het Partijbestuur van de PvdA

Gedurende de verkiezingscampagne is, tegen mijn wens en waarschuwingen in, mijn verhouding tot de PvdA in discussie gebracht. Nu de verkiezingen achter de rug zijn, heeft een bespreking plaats gehad tussen Den Uyl en mij over mijn bezwaren. Daarbij heb ik o.a. ter sprake gebracht:

De partij en Nieuw Links, mede in verband met sinds kort tot stand gekomen internationale contacten inzake 'links Europa'.

Het opgaan van de partij in PAK-accorden met één lijst in een aantal provincies en gemeenten, zodat de partij op bepaalde gebieden haar identiteit prijs gaf. In dit verband nog in het bijzonder de open PAK-regelingen, waarbij het niet ging om afspraken tussen partijen, maar voor gemeentelijke zaken om een nieuwe partij, zoals uitdrukkelijk gesteld is.

In enige belangrijke gemeenten hebben tegenstellingen t.a.v. deze kwestie ertoe geleid, dat noch de PvdA noch het PAK in het dagelijks bestuur vertegenwoordigd is.

De in dezelfde lijn liggende gedachte aan het opgaan in een vooruitstrevende volkspartij, naar D'66 stelt, zonder 'isme.'

De afwijzing door de progressieve concentratie van elk overleg na de verkiezingen met partijen, waarmee niet vóór de verkiezingen een accord is bereikt. Overleg ook na de verkiezingen is niet alleen in ons land, maar ook in andere West-Europese landen normale praktijk voor socialistische partijen geweest. Het zou thans de mogelijkheid hebben kunnen geven vanuit een sterke onderhandelingspositie te komen tot de vorming van een voor de concentratie aanvaardbare regering op parlementaire basis.

De verlangens der progressieve concentratie t.a.v. de overheidsuitgaven.

De besprekingen hebben in goede geest plaatsgehad. Zij hebben echter geen verandering kunnen brengen in mijn kijk op de situatie.

Hoe zwaar het mij ook valt de partij te verlaten, die mij in zo ruime mate haar vertrouwen heeft geschonken, die ik gedurende zo vele jaren naar mijn beste vermogen heb trachten te dienen en waarvan ik ook nu de grote betekenis niet misken, ik kan de partij op de weg die zij is ingeslagen niet in oprechtheid blijven volgen.

W. Drees

Het lijkt weinig twijfel dat voor Drees zijn in volle overtuiging gezette stap een traumatische was. Liet het PvdA-bestuur een correct gesteld commentaar op zijn uittreden uitgaan, anderen reageerden uitgesproken vijandig. In een *Vrij Nederland*-interview met I. Cornelissen, gehouden luttele weken na Drees' uittreden, sprak Van der Goes over Drees als 'een stiekum ventje'.⁵⁶ Hij verklaarde zich 'diep geschokt door zijn houding tegenover de Beweging, die hem als 't ware uit de stenografie heeft gehaald en tenslotte op de hoogste post van Nederland heeft gebracht'.⁵⁷ De opmerking was niet origineel, zij was al eerder gemaakt door de cabaretier Jaap van der Merwe in een 'satirisch commentaar' voor de Vara-microfoon op 9 juni 1971. Het regende ingezonden stukken in *Het Vrije Volk*, zowel toen voor het eerst het gerucht van Drees' mogelijk uittreden de ronde deed als in de weken na zijn formele afscheid. Drees was een 'verrader', iemand die zich onkwetsbaar trachtte te maken met het 'aureool partijheilige', een 'Petrus-figuur', iemand die was opgeklimmen over de schouders van de arbeiders en op hun kosten dan toch maar zijn kinderen had laten studeren.⁵⁸ Juist waar opmerkingen als deze kwamen uit de kring van de beweging waarmee hij zich zo verbonden had gevoeld, troffen zij hard. Drees' vrouw leed daaronder diep in haar laatste jaren. Drees zelf zou tot op het laatst van zijn leven, toen zowel zijn ogen als zijn oren het vrijwel begeven hadden, maar zijn geest even helder was als tevoren, in zijn ziel gekwetst in gedachten met Van der Goes blijven polemiseren.

Drees werd geen lid van ds '70. Hij overwoog korte tijd om zich te melden als lid van een socialistische partij in het buitenland, naar het voorbeeld van Alfred Mozer die lid werd van de Noorse Socialistische Partij. Hij liet dat voornemen varen, maar bleef zich ook zonder een formeel partijlidmaatschap ten nauwste verbonden voelen met de socialistische beweging. Pogingen hem te doen terugkeren tot de PvdA op het laatst van zijn leven leidden niet tot resultaat.

Drees als partijleider

De term partijleider heeft Drees, meen ik, nimmer voor zichzelf gebezigd. Hij achtte die, getuige zijn opmerking in 1939 dat Albar da partijleider zou blijven toen hij hem opvolgde als voorzitter van

de Tweede-Kamerfractie van de SDAP, niet identiek met de positie van fractievoorzitter. Hij miskende geenszins het belang van het partijvoorzitterschap, maar zou zich, ware hij verkozen tot voorzitter van de SDAP in 1926, ongetwijfeld evenmin als partijleider hebben beschouwd. Vorrink mocht na de bezetting al of niet naar Scandinavisch of Oostenrijks model nieuw gewicht voor het partijvoorzitterschap zoeken, ook hij zou de grenzen moeten erkennen die zowel de positie van de fractievoorzitter, als die van partijgenoten-ministers hem stelde. Drees' positie won aan kracht tijdens de bezetting toen hij na zijn vrijlating uit Buchenwald als een van de weinigen uit de partijleiding actief kon blijven, ijverde voor het herstel van de SDAP, en tegelijk in contact met andere politieke partijen en de toppen van de illegaliteit steeds grotere invloed verwierf. Hij werd met Schermerhorn kabinetsformateur in 1945 en ondervoorzitter van de ministerraad zowel in het toen gevormde kabinet als in het daarop volgende kabinet-Beel. Hij was vervolgens meer dan tien jaar minister-president. Maar in 1945 stond nog geenszins vast dat Drees zou uitgroeien tot de weinig omstreden leider van de Partij van de Arbeid. Elders heb ik de politieke situatie na de bezetting als volgt gedeut: 'Drees' positie en rol bij de vorming van de Partij van de Arbeid [waren] geenszins alleen-bepalend. De Nederlandse Volksbeweging (NVB) en W. Schermerhorn, W. Banning, K. Vorrink, W. Thomassen en G.E. van Walsum – om slechts enkelen te noemen – telden evenzeer en streefden enthousiaster en bewuster naar nieuwe verhoudingen. Behalve Drees waren H. Vos en S.L. Mansholt ministers uit de SDAP, en zij richtten hun kompas geenszins alleen op Drees. Andere prominente ministers, niet SDAP'ers, zoals P. Lieftinck, of J.H.A. Logemann, of G. van der Leeuw, traden op eigen titel tot het kabinet en de nieuwe PvdA toe.¹⁵⁹

Drees' invloed zou het op den duur van alle genoemden winnen door een dubbel gegeven. Hij vertegenwoordigde enerzijds bij uitstek de tradities van de oude socialistische arbeidersbeweging die te velen in een enthousiasme voor vernieuwing niet kenden of gering-schatten. Maar anderzijds was hij in de zekerheid van zijn eigen positie bij uitstek bereid en in staat samen te werken met vertegenwoordigers van andere politieke stromingen wier eigenheid hij zich bewust bleef en voluit respecteerde. Ten onrechte schrijft D.F.J.

Bosscher in het recente gedenkboek over *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*: 'Bleef iemand als Vorrink altijd primair de oud-SDAP'er, Drees steeg boven de scheidslijnen tussen politieke bloedgroepen en partijen uit en verwierf moeiteloos het gezag van de staatsman.'⁶⁰ Het was eerder Drees dan Vorrink die de oud-SDAP'er bleef, en Drees zou uitgroeien tot staatsman, niet zozeer door boven politieke groepen binnen en buiten de PvdA uit te stijgen, maar bovenal als 'constructeur van de samenwerking'⁶¹ in een nog altijd sterk verzuild tijdperk. Drees kon daarom tegelijk een bindende kracht zijn in een 'gemengd' kabinet en zelf voor eigen beginselen blijven staan. Het verklaart mede waarom hij bleef vasthouden aan duidelijk gescheiden verantwoordelijkheden van ministers, fractie en partij buiten het parlement. Ministers, en zeker een minister-president, waren gehouden te spreken als deel van een 'team dat onder Nederlandse staatsrechtelijke verhoudingen geacht wordt als een eenheid' op te treden.⁶² Maar dat maakte het, zo betoogde hij steeds weer, des te belangrijker dat fractie en partij uiting bleven geven aan eigen beginselen en opvattingen.

Voor Drees was er daarom geen tegenspraak tussen het feit dat hij gedurende de lange jaren van zijn ministerschap bij uitstek zou moeten treden in compromissen, en toch kon blijven geloven in onversneden socialistische opvattingen die hij een leven lang verdedigd had en zou blijven verdedigen ook na 1958. Bezieet men zijn afscheidsbrief aan de PvdA van 1971 in dit licht, dan treft de consistentie in zijn opvattingen. Deze brachten hem zowel in 1945 als na 1966 in tegenstelling tot hen die, zo meende hij, de eigen tradities luchthartig wilden inwisselen voor een onbestemde 'progressieve' combinatie die al polariserende een eigen meerderheid zou moeten verwerven. Daartegenover stelde hij trouw aan de eigenheid van de beweging (nationaal en internationaal), de noodzaak en wenselijkheid van open samenwerking met andersdenkenden, en de eerbiediging van zorgvuldige procedures.

Drees heeft, zo schreef hij in 1968, bij zijn weten 'nooit op enigerlei manier de hand gehad in de benoeming of het aftreden van een fractievoorzitter' en hetzelfde geldt voor de keuze van partijvoorzitters.⁶³ Hij was wel tal van jaren de eerste onder de socialistische ministers en werd uiteindelijk de onomstreden en electoraal meest succesvolle lijstaanvoerder die SDAP en PvdA tot die tijd gehad had-

den. Partijgenoten en kiezers vonden in hem eenvoud en betrouwbaarheid. Nog lang na zijn dood bleef hij in opinieonderzoekingen de meest bewonderde Nederlander.

Na het einde van de jaren zestig zou een kloof ontstaan tussen het oordeel over Drees van nieuwe activisten binnen de PvdA enerzijds en zowel burgers als politieke waarnemers buiten de PvdA anderzijds. Voor de laatsten steeg Drees' reputatie postuum tot hoogten die hem tijdens zijn actieve optreden in de Nederlandse politiek geenszins alom deelachtig waren. Voor de eersten daarentegen symboliseerde Drees hoogstens een overwonnen tijdperk van naoorlogs herstel en conformisme waarvan 'links' terecht en gelukkig afstand kon nemen. Niet voordat binnen de PvdA in de jaren tachtig door politieke teleurstelling en machteloosheid een 'nieuw realisme' zou groeien, kwam de erfenis van Drees aan een herwaardering toe.

Noten

Dit opstel had niet geschreven kunnen worden zonder het uitgebreide onderzoek dat M. Brinkman heeft verricht naar het optreden van Drees binnen SDAP en PvdA. De resultaten van dit onderzoek zijn voor een deel neergelegd in enige reeds verschenen publikaties waarnaar in de noten hieronder wordt verwezen. Uitvoeriger gegevens en analyses zullen worden gepubliceerd in het proefschrift dat Brinkman in voorbereiding heeft.

Gaarne dank ik drs. J.H. Gaemers voor hulp bij de voorbereiding van dit opstel.

1. W. Drees, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962), p. 32.
2. Zie hiervoor M. Brinkman, 'Drees als partijpoliticus', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1988* (Groningen 1989), p. 59-72; voorts uitgebreider over Drees' optreden in de Haagse gemeentepolitiek, Brinkman, "'Wij zijn geneigd den felsten strijd hierover te voeren". De Haagse sociaal-democraten, de collegevorming en de grondpolitiek 1919-1939', in: *Jaarboek Die Haghe 1989*, p. 175-213.
3. Drees. *Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews, en brieven uit de jaren 1902-1972 van dr.*

W. Drees, voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer (Assen 1972), p. 9.

4. A.w., p. 14.

5. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 24.

6. Zie ook S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-Democraat 1868-1954* (Den Haag 1993), p. 575-576.

7. Zie onder meer Drees. *Neerslag van een werkzaam leven*, p. 68-70.

8. Deze bewust-negatief getoonzette aanduiding werd gebezigd door M. van der Goes van Naters in een interview met Igor Cornelissen in *Vrij Nederland* van 12 juni 1971: 'De fractie werd toen beheerst', aldus Van der Goes, 'door de drie Wimmen: Albarda, Drees en Vliegen. We hadden toen een tang in de fractie, mevrouw De Vries-Bruins, wel een intelligente tang, en die zei: *alles wordt gedaan door de drie W's*. Zo zeiden ze het zelf ook: Oh, dat bekijken we wel even, of: dat beslissen we straks wel. Drees was toen eigenlijk al, al speelde hij niet zo'n rol op de voorgrond, de *éminence grise* aan het worden.'; in dezelfde zin M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980), p. 100.

9. Notulen Partijbestuur van de SDAP, 6 april 1940, archief SDAP.

10. Zie Joh. S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman. Patriciër en sociaal-democraat* (Amsterdam 1987), p. 11 e.v., p. 60 e.v.

11. Zie voor een ietwat vergelijkbare, doch meer feitelijke *passus* H. Daalder, 'Drees. Van lokaal tot nationaal politicus', in: H. Daalder en N. Cramer, red., *Willem Drees* (Houten 1988), p. 20: 'Drees had al in 1939 een bij uitstek leidende en bindende plaats binnen de SDAP. Drees' rol in contacten binnen de socialistische kring werden belangrijker, naarmate anderen wegvielen: zij die al in 1940 een eind aan hun leven hadden gemaakt, zoals J. van Gelderen, E. Boekman en W.A. Bongers; zij die door verraad en arrestatie in het concentratiekamp terecht kwamen, zoals Vorrink die dat uiteindelijk wel, en Wiardi Beckman die dat niet zou overleven. Tegelijk vervaagde ook de invloed van de socialistische ministers in Londen: J.W. Albarda en J. van den Tempel.'

12. Zie *Verslagen Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1959*, deel 7C, p. 126-140 (7 september 1949) en 5C, p. 472-476 (10 maart 1950).

13. Zie J.J. van Bolhuis e.a., red., *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, deel 2 (Arnhem/Amsterdam z.j.), p. 24-42, 76-98, 102-125.

14. De hierna volgende korte schets van de politieke ontwikkelingen tijdens de bezettingstijd is aan Drees' verschillende publikaties ontleend. Aangezien deze ontwikkelingen tevens uitvoerig beschreven zijn in de verschillende delen van L. de Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, alsook in Madelon de Keizers *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam 1991), is afgezien van voetnoten ter verantwoording.

15. Zie hiervoor uitgebreid H.A. van Wijnen, *Willem Drees. Democraat* (Weesp 1984).

16. Zie hiervoor onder meer 'Verslag van de werkzaamheden van de leiding der SDAP in de periode van 15 mei 1940 tot 5 mei 1945', in: *Beschrijvingsbrief 46e Congres van de SDAP te houden op 6, 7 en 8 februari 1946*, passim; Drees, *Van mei tot mei*, p. 214-218; H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955); J.H. Scheps, 'Van arbeiderspartij tot volkspartij', in: J. Bank en S. Temming, red., *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn 1981), p. 59-87; De Keizer, *Het Parool 1940-1945*, p. 422-421. Een zeer belangrijke bron is ook de uitvoerige correspondentie tijdens de bezetting gevoerd tussen Drees en de in Sint-Michielsgestel geïnterneerde M. van der Goes van Naters aanwezig in het archief-Drees, waarvan onder meer uitgebreid gebruik is gemaakt door Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979), p. 47-79.

17. Een aantal van deze illegale geschriften werd na de bevrijding als brochure opnieuw uitgegeven en in grote oplage verspreid; zie W. Drees, *Op de kentering. Het democratisch socialisme en de toekomst* (Amsterdam 1945).

18. De tekst van dit interview is herdrukt in *Drees 90. Geschriften en gesprekken* (Bussum 1976), p. 181-183.

19. Zie De Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*; Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).

20. Verslag van onderhoud H. Daalder met W. Drees, 30 november 1955.

21. Geciteerd naar Bank, a.w., p. 112. Zie voor Drees' aarzelingen ook diens rede tijdens de eerste naoorlogse conferentie van de SDAP in *Verslag van de Partijconferentie van de SDAP* (Amsterdam, 5-6 september 1945), p. 60-85.

22. Bank, a.w., p. 105.

23. W. Thomassen, 'Hier: de Partij van de Arbeid', in: Bank en Temming, red., a.w., p. 111-112; in dezelfde zin H. Wiedijk en W. Thomassen, *In vuur en vlam! Wim Thomassen. Geïnspireerd organisator van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1992), p. 175, waar blijkt dat de in het citaat genoemde 'insider' Koos Vorrink was.

24. Van der Goes van Naters, a.w., p. 128.

25. J. Bosmans, 'Drees en Romme', in: Daalder en Cramer, red., a.w., p. 96.

26. Het volgende is geheel gebaseerd op het onderzoek van M. Brinkman, als weergegeven in diens belangrijke overzicht in 'Drees en de Partij van de Arbeid. De betrekkingen van Drees als minister en minister-president met de partijorganen van de PvdA (1946-1958)', in: Daalder en Cramer, red., a.w., p. 57-94, in het bijzonder p. 64 e.v.

27. Van der Goes van Naters, a.w., p. 143.

28. Brief J.J. Vorrink aan W. Drees, 13 april 1947, archief-Drees.

29. Brief J.J. Vorrink aan W. Drees, 19 juni 1951, archief-Drees.

30. Brief J.J. Vorrink aan W. Drees, 19 oktober 1951, archief-Drees.

31. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 300.

32. A.w., p. 298.

33. O.m. aangehaald: a.w., p. 299.

34. A.w., p. 299.

35. Brief W. Drees aan M. van der Goes van Naters, 19 maart 1949, archief-Drees.

36. Uit R.J.J. Stevens, L.J. Giebels en P.F. Maas, red., *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formateurs* (Nijmegen/Den Haag 1994), blijkt op tal van plaatsen dat bij voorbeeld Beel steeds weer aanstoot nam aan het verlangen van sommige of alle PvdA-ministers zich in conflictueuze situaties met hun fractie te verstaan.

37. Zie hiervoor uitgebreid Brinkman, 'Drees en de Partij van de Arbeid', p. 82-85.

38. Zie hierover bij voorbeeld Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 298 e.v.

39. Zie onder meer Van der Goes van Naters, a.w., p. 146-155, en Chr. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984), p. 105-107.

40. Interview H. Daalder en R.L. Schuursma met W. Drees, 25 september 1968.

41. Brinkman, 'Drees en de Partij van de Arbeid', p. 85-88.

42. Brinkman, a.w., p. 86. Brinkman hield zijn interview met Den Uyl op 28 november 1986.

43. Voor meningen *post datum* van een aantal betrokkenen over de verhouding tussen Drees en de pvdA-fractie, zie voorts J. Jansen van Galen en H. Vuijsje, *100 jaar Drees. Wethouder van Nederland* (Houten 1986), p. 148-154.

44. Van Esterik en Van Tijn, a.w., p. 132-133.

45. *Handelingen Eerste Kamer*, 3 december 1958; zie ook *Handelingen Tweede Kamer*, 11 december 1958.

46. Gesprek H. Daalder met J. Zijlstra, 5 juni 1992.

47. Uitgewerkte stenografische dagboekantekening van 14 december 1954, archief-Drees. Na een ministerraadsvergadering van 2 februari 1955 zegt Drees aan Mansholt dat hij waarnemend partijvoorzitter Vos meegedeeld heeft in 1956 geen kamerkandidatuur te willen aanvaarden. Het gerucht daarvan is doorgedrongen in de kolommen van *Vrij Nederland*, dat het in die omstandigheid waarschijnlijk acht dat Mansholt in aanmerking zou komen als lijstaanvoerder – reden waarom de KVP-fractie hem op voorhand via een interpellatie over de melkprijs impopulair trachtte te maken.

48. Zie interview G. Puchinger met W. Drees, in: *Drees 90*, p. 89. Op de dag zelf noteerde Drees: 'Partijraad in Amsterdam in Kras, waar van alle kanten een dringend beroep op mij werd gedaan om mij weer beschikbaar te stellen als lijstaanvoerder. Ik heb dat tenslotte gedaan. Het was aandoenlijk met welke hartelijkheid en met welke geestdrift dat werd begroet.' Uitgewerkte stenografische dagboekantekening, 5 november 1955, archief-Drees.

49. Jansen van Galen en Vuijsje, a.w., p. 180.

50. Zie bij voorbeeld M. van der Goes van Naters, 'Duynstee en de werkelijkheid', in: *Socialisme en Democratie*, 24 (1967), p. 805-831; Van Esterik en Van Tijn, a.w., p. 134.

51. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 292.
52. *Het Nederlandse parlementaire stelsel*. Rapport van de commissie Parlementaire democratie van de Partij van de Arbeid (Amsterdam 1965). Zie voor de reactie van Drees: W. Drees, 'Een ander kiesstelsel? Niet zo!', in: *Socialisme en Democratie*, april 1966, p. 273-281.
53. Brief M. van der Goes van Naters aan W. Drees, 3 januari 1971, archief-Drees.
54. Brief W. Drees aan M. van der Goes van Naters, 7 januari 1971, archief-Drees.
55. De correspondentie tussen Drees en het partijbestuur is afgedrukt in *Drees. Neerslag van een werkzaam leven*, p. 260-263.
56. Zie interviews I. Cornelissen met Van der Goes van Naters, *Vrij Nederland*, 12 en 19 juni 1971. De opmerking over Drees als 'een stiekum ventje' volgde direct op de passage eerder vermeld in noot 8. Drees antwoordde Van der Goes met een pagina kanttekingen in *Vrij Nederland* van 3 juli 1971. Daarop volgden nog een reactie van Van der Goes en een antwoord van Drees in *Vrij Nederland* van 17 juli 1971.
57. M. van der Goes van Naters, *Vrij Nederland*, 17 juli 1971.
58. Citaten uit ingezonden brieven in *Het Vrije Volk* van 28 januari 1971, 29 januari 1971, 5 februari 1971, 4 juni 1971.
59. Daalder, 'Drees. Van lokaal tot nationaal politicus', p. 22.
60. D.F.J. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994), p. 198.
61. Zie eerder voor deze typering H. Daalder, 'Constructeur van de samenwerking: dr. Willem Drees (1886) – Nederlands politicus', in: *Onze jaren '45-'70*, deel 34 (23-29 september 1972), p. 1085.
62. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 298.
63. W. Drees, 'Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis', in: *Socialisme en Democratie*, 25 (1968), p. 146. Hij was wel aanwezig in een vergadering van het partijbestuur op 27 november 1954, waarbij nadat hij de vergadering verlaten had met acht tegen zeven stemmen besloten werd E. Vermeer en niet C. Kleijwegt voor te dragen als kandidaat-voorzitter. Maar hij tekende in zijn stenografische dagboek bij die dag aan dat hij 'als Minister niet lid was van het partijbestuur, dus niet zou hebben meegeestemd', al hadden 'Ministers [...] gelegenheid [...] in het Partijbestuur een adviserende stem uit te brengen'.

Joop den Uyl: die tijd keert nooit weerom

Donderdagmiddag 16 december 1992. In de gang van het nieuwe gebouw van de Tweede Kamer, tussen het Statenrestaurant en de Troelstraal, verwijderd Wim Kok langzaam, bijna eerbiedig het doek van het bronzen borstbeeld van Joop den Uyl. Een meer dan honderdkoppig publiek applaudisseert enthousiast. Fotografen verdringen elkaar om het moment vast te leggen en dan ineens is daar dat subtiele gebaar: de PvdA-leider aait het bronzen afgietsel over de bol. Een onbetekenend voorval? Een grapje voor de fotograaf? Of gaf Kok gehoor aan een impuls die besloten lag in een overrompelend gevoel van vertedering?

Kok is er de man niet naar met zijn gevoelens te koop te lopen en je kunt hem al evenmin betrappen op het jongleren met goedkope, op effect gerichte, sentimentele gebaren en gevoelens. We mogen daarom veilig aannemen dat de PvdA-leider met deze aai over de bol van zijn voorganger uiting gaf aan een authentiek, warm gevoel van sympathie.

Nochtans verbaast dit gebaar wanneer we de aandacht uitsluitend richten op het beeld zelf. De Overijsselse kunstenaar Theo Schreurs lijkt zijn uiterste best te hebben gedaan alles wat Den Uyl gedurende zijn leven aan vechtlust en onverzettelikheden aan de dag heeft gelegd in deze kop te verenigen. Het hoofd bolt als een gebalde vuist uit de romp; met zijn kloeke rondingen lijkt het borstbeeld warempel een beetje op de al even onverzettelijke kop van Churchill, zoals die in het collectieve geheugen heeft postgevat. Kortom, eerder vertegenwoordigt het borstbeeld een Den Uyl om ontzag voor te hebben, ja zelfs een beetje beducht voor te zijn, dan een die vertedert.

Met dit contrast ligt de vraag op tafel: was Kok soms niet met ontzag vervuld toen hij zich geconfronteerd zag met het beeld? Werd hij misschien overmeesterd door een gevoel van vergeefsheid van de strijd die Den Uyl bij zijn leven met zoveel vuur en inzet

gevoerd heeft en gold de aai over diens bol als een excuus? Zo van: Joop je hebt je best gedaan. Jij kunt er ook niets aan doen dat het nu zo'n puinhoop is in de PvdA? Of was er toch sprake van die zeldzame samenloop van gevoelens waarin respect voor iemands strijd en diens inzet als het ware om voorrang strijden met genegenheid voor de persoon zelf, met zijn karakteristieke hebbelikheden en onhebbelikheden?

De vraag krijgt een extra lading als we bedenken dat Den Uyl bij zijn leven zowel gehaat als geliefd was. Zoals hij grote groepen in de samenleving tegen zich in het harnas joeg, bij hen gevoelens opriep van weezin, ja zelfs van regelrechte afkeer, droegen minstens zulke grote groepen hem op handen. Voor hen was hij bij uitstek het symbool van hun strijd en ook toen al riep Den Uyl daarmee genegenheid op. Het overkwam Den Uyl nogal eens dat bouwvallers de troffel neerlegden om hem vanaf de steiger spontaan toe te roepen met een gescandeerd: 'Jopie! Jopie!' Zo spontaan lieten zijn directe medewerkers zich niet over hem uit, maar ook in hun als scherts bedoelde bijnaam voor Den Uyl klonk genegenheid door: 'Uilebal.'

Dan is er nog iets. Inmiddels zeven jaar na zijn overlijden blijkt Den Uyl nog altijd sterke gevoelens op te roepen, zoals bleek op een bijeenkomst op 1 mei 1993 toen het omvangrijke privé-archief van Den Uyl werd overgedragen aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Onder de vele aanwezige politici, medestrijders van weleer en vrienden van de PvdA-leider heerste zo iets als een Den Uyl-euforie. Dat waren nog eens tijden! Daarmee vergeleken is het vandaag de dag armoe troef, aldus de teneur van een toespraak van de hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, Joop van Tijn, die met zijn kenschets trefzeker het gevoel weergaf van heel wat aanwezigen. In zijn blad van diezelfde week kunnen we uitvoerig nalezen met welk een bewondering en genegenheid hij als eerste had mogen rondneuzen in Den Uyls archief, alsof hij verslag deed van de ontdekking van een grafkelder van een Egyptische farao.

Maar evenzogoed bleef bij anderen een levendig gevoel van wrevel aanwezig over de era-Den Uyl. Zo hield An Salomonson in 1993 een tirade over de verloedering van Suriname: wat een paradijs onder de tropenzon had kunnen zijn ging ten onder omdat Den Uyl deze Nederlandse kolonie kil en ondoordacht had afgeschreven,

alsof hij de Surinamers de onafhankelijkheid bij wijze van spreken had opgedrongen.¹ Het moge een uitschieter zijn, en historisch gezien zelfs een aperte onjuistheid, een soortgelijke wrevel manifesteert zich vaak zodra Den Uyl ter sprake komt. In de politieke retoriek bestaat de neiging om veel, zo niet alle kwalen, met terugwerkende kracht toe te schrijven aan de era-Den Uyl, dan wel deze bewogen jaren af te schilderen als afschrikwekkend voorbeeld hoe het vooral niet moet, en wordt wat meewarig gesproken hoe het toch mogelijk is dat de PvdA zo lang aan deze erfenis heeft kunnen vasthouden. Recentelijk maakte NRC-columnist Heldring de balans op en zijn oordeel was vernietigend: Den Uyl (die hij overigens bewonderde vanwege zijn eruditie) heeft het land in het algemeen en de sociaal-democratie in het bijzonder meer kwaad dan goed gedaan.²

Sociaal-democraten zullen het ongetwijfeld vurig oneens zijn met deze kritiek, maar iets van de uiteindelijke vergeefsheid van Den Uyls gevecht is bespeurbaar in hun vertedering voor de man. Die ambivalentie wil ik tot leidraad nemen voor deze schets over Den Uyl, al was het maar omdat het vroegere zich nu eenmaal onontwaarbaar vermengt met het tegenwoordige. Om met Adorno te spreken: 'het zou dwaas en sentimenteel zijn het vroegere zuiver te willen houden van de vloed van het vuil van het heden'.³ Wat dat laatste betreft heeft de PvdA weinig reden tot klagen: de vloed die deze partij aan vuil over zich heen heeft gekregen, is zo groot dat een schets van Den Uyls leiderschap bijna zinloos is zonder de vraag onder ogen te zien of zijn erfenis daar wellicht wat mee te maken heeft.

Een erfflater van de beschaving?

Hoe grote historische persoonlijkheden te beoordelen? In *Herinneringen aan Joop den Uyl* knoopt Ed. van Thijn aan bij een karakteristiek van de historici Jan en Annie Romein.⁴ Werden zij door hun tijd gemaakt? Of drukten zij daar hun stempel op? Het antwoord van de Romeins: allen zijn door hun tijd gemaakt, maar de allergrootsten, die het diepst in hun tijd zijn doorgedrongen (en de tijd in hen) voegen daaraan iets wezenlijks toe in de vorm van 'eeuwigheidswaarden'. Dat zijn erflaters van de beschaving. Van Thijn aarzelt

niet Den Uyl zo'n erflater te noemen. Zijn conclusie: Den Uyl voelde als geen ander de tijd aan waarin hij leefde en heeft er zijn persoonlijke stempel op gedrukt. Die tijd komt nooit meer terug. Maar de waarden die hij heeft toegevoegd, waarden van socialisme en democratie, zullen eeuwig bij ons blijven.

Misschien heeft Van Thijn gelijk, misschien ook niet. Het is in ieder geval aantrekkelijk van dezelfde karakteristiek gebruik te maken om Den Uyls politieke leiderschap te beoordelen dat hij gedurende meer dan twintig jaar heeft uitgeoefend. Praktisch geformuleerd: beantwoordde Den Uyl aan het hooggestemde beeld dat Van Thijn van hem heeft, of was hij vooral een politiek leider die handig gebruik wist te maken van de omstandigheden om zichzelf en zijn partij overeind te houden? Iemand die kans zag zijn scheepje drijvende te houden in de maalstroom van de tijd? Het klinkt minimalistisch, maar men vergisse zich niet: ook het drijvende houden is een hele kunst. De grote tegenstrever van Den Uyl, Van Agt, vergeleek zijn kabinet (1977-1981) ooit met een rubbervlotje op de woelige baren. Hij beschouwde het al als een hele verdienste de boel redelijk droog te houden en dat was het ook, als men bedenkt dat het kabinet over een krappe meerderheid (77 zetels) beschikte en de grootste partij, het CDA, bovendien nog sterk verdeeld was.

Joop den Uyl trad in 1967 aan als politiek leider van de PvdA. Dat was op een tijdstip waarin vanzelfsprekendheden genadeloos op de tocht kwamen te staan, ook binnen de PvdA. De kort na de oorlog met zoveel elan opgerichte Partij van de Arbeid, die beoogde een brede sociale beweging te bundelen, een doorbraak te bewerkstelligen, had weliswaar een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de opbouw van Nederland, maar was naar het oordeel van velen toch te veel blijven hangen in het keurslijf van verzuild Nederland, verstart tot een traditionele arbeiderspartij, een wat zelfgenoegzame rode familie. Den Uyl had het estafettestokje nog niet overgenomen of de partij raakte in een heftige stroomversnelling: Nieuw Links verscheen luidruchtig op het toneel, een deel van de rechtervleugel haakte af en richtte een nieuwe partij op, Ds '70, en de PvdA zelf ontpopte zich gaandeweg als een actiep partij, een platform voor tal van hervormingsbewegingen.

Deze PvdA opereerde weer in een al even turbulente politieke constellatie. In enkele trefwoorden: de verzuilde samenleving

kraakte in haar voegen. Kiezers raakten op drift en lieten de oude vertrouwde partijen bij bosjes in de steek. D'66 maakte zijn succesvolle entree in de Nederlandse politiek, maar ook de Boerenpartij. En ondertussen raakte de christen-democratie zwaar in de verdrukking. De rooms-rode samenwerking, de politieke ruggegraat van de naoorlogse jaren, verkeerde in haar tegendeel. Men verklaarde of, liever gezegd, maakte elkaar tot vijand en hoe dan ook achtte 'links' de tijd rijp om een tweedeling te forceren: links tegen rechts, progressief tegen conservatief. Kortom, het leek nauwelijks overdreven toen de bekende *Volkskrant*-journalist Henry Faas zich aan het schrijven zette van een heuse necrologie van het Nederlandse partijwezen.⁵

Het spreekt vanzelf dat zulke stormachtige ontwikkelingen bijzondere eisen stellen aan het leiderschap. Om te beginnen is daar de vraag, hoe in eigen huis de boel bij elkaar te houden? Hoe samenhang te brengen in het bonte amalgaam dat de PvdA tot platform had gekozen? Belangrijker vraag nog, hoe zoveel wensen en hoog gespannen verwachtingen van een partij met succes in de praktijk te brengen? Hard oppositievoeren is één ding, maar de eigen wensen tot gelding brengen is weer heel iets anders. Bovendien, hoe de nieuwe wensen in te passen in het gedachtengoed van de sociaal-democratie? Wat is economisch gesproken haalbaar en wat niet? Voor een econoom en ideologisch denker als Den Uyl waren het zeker niet de geringste vragen. En voor zover Den Uyl zulks zelf al niet zou bedenken, vraagstukken als de omvang van het financieringstekort, de omvang ook van de collectieve sector, in relatie tot belastingdruk en economische groei bepalen wel de financiële mogelijkheden.

Aldus dient Den Uyls politiek leiderschap te worden getoetst aan ten minste drie aspecten: het leiderschap van de partij, het leiderschap van het land (waartoe ik ook zijn rol als oppositieleider reken) en het leiderschap inzake het sociaal-democratische gedachtengoed. Kenmerkend voor een politiek leider van een grote partij is dat hij op alle drie genoemde vlakken een overtuigende rol moet kunnen spelen. Wie op één van deze terreinen al te opzichtig steken laat vallen, valt vroeg of laat door de mand. Ik zal de toetsing toespitsen op de kritieke momenten uit Den Uyls geschiedenis. Vaak zijn dat momenten waarop het afhangt van het inzicht, de wijsheid van de

leider. Het zijn ook bij uitstek de momenten waarover men zich tot op de huidige dag het hoofd breekt: had Den Uyl, had de partij of de fractie toen en toen niet beter zus of zo kunnen doen?

Voor Den Uyl en de PvdA waren die momenten: de opkomst van Nieuw Links in de jaren zestig, resulterend in de polarisatiekoers; het kabinet-Den Uyl; de traumatische kabinetsformatie van 1977; het kortstondige regeringsavontuur in het tweede kabinet-Van Agt en de overwinningsnederlaag van 1986. Als kristallisatiepunten zijn die niet de slechtst gekozen momenten, al hebben tussendoor vele andere kwesties gespeeld.

Onvermijdelijk heeft zo'n exercitie het karakter van nakaarten. Toch kan zij verhelderend zijn voor de vraag naar het leiderschap van Den Uyl. Heeft hij wezenlijk iets toegevoegd en zo ja, wat dan wel en waarom wordt daar thans vaak zo kritisch over geoordeeld? Waarom lijkt Den Uyl hetzelfde lot beschoren te zijn als zijn grote tegenvoeter tijdens het interbellum, Colijn, wiens crisisbeleid tot op de huidige dag omstreden is gebleven?

Nieuw Links: lastige jongens

Wat zal de in 1967 aangetreden leider van de PvdA hebben gedacht over de gelijktijdige opkomst van Nieuw Links in zijn partij? Den Uyl was toen bijna vijftig en het zal hem vermoedelijk zijn vergaan als zovele Nederlanders die de crisisjaren en de oorlog nog hebben meegemaakt en die zich met hart en ziel hebben ingezet voor de wederopbouw van Nederland. Zij zagen zich geconfronteerd met een naoorlogse generatie die zich bijna achteloos ontfermde over de nieuwe verworvenheden waarvoor de oudere generatie bij wijze van spreken krom had gelegen.

Om enigszins te kunnen peilen hoe Den Uyl daar tegenaan keek dient men te beseffen dat de op 19 augustus 1919 te Hilversum geboren Johannes Marten den Uyl, zoon van een gereformeerde mandemaker en een boerendochter, er toen, in 1967, al een hele carrière op had zitten. In kort bestek: hij had economie gestudeerd aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1936-1943), was actief lid van de gereformeerde studentenvereniging SSR geweest, had zich beziggehouden met literatuur (Ter Braak en Du Perron), filosofie en theologie (Barth) en was al spoedig van zijn gereformeerde

AR-milieu vervreemd. In de politiek vond hij via de uitgever Geert van Oorschot onderdak bij het socialisme. In religieus opzicht werd Den Uyl agnost. In 1944 trouwde hij met Liesbeth van Vessem; uit hun huwelijk zouden zeven kinderen geboren worden.

Den Uyl was gedurende de oorlog (1943-1945) ambtenaar op het ministerie van Economische Zaken. In zijn vrije tijd was hij actief in de politieke illegaliteit via de groep rond Van Oorschot, die het blad *De Baanbreker* uitgaf. Na de oorlog werd hij journalist, eerst bij *Het Parool* en later bij *Vrij Nederland*. In 1949 werd hij directeur van de Wiardi Beckman Stichting (wbs), het wetenschappelijk bureau van de pvdA, een functie die hij later zou combineren met het raadslidmaatschap van Amsterdam en het lidmaatschap van de Tweede Kamer. In 1962 werd hij wethouder in de hoofdstad en in 1965 minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals.

Deze Den Uyl had uitgesproken opvattingen over de rol van de pvdA. In enkele kernbegrippen: hij wilde zich inzetten voor de onderkant van de samenleving, maar de ideeën van Marx met zijn klassentegenstelling, de onafwendbaarheid van een revolutie, had Den Uyl al lang laten varen. Daarvoor was hij te veel een bewonderaar van Jacques de Kadt, met wiens boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (dat zich ook laat lezen als een afwijzing van het marxisme) hij uitstekend de winter van 1944 was doorgekomen.⁶ Maar vooral ook was hij een moderne, keynesiaanse econoom, die zich zeer wel realiseerde dat staatseigendom van de produktiemiddelen, of socialisatie, niet de oplossing is van de problemen. Den Uyl geloofde, anders dan vaak wordt verondersteld, in het bedrijfsleven, in een gezonde werking van de markt, in het concurrentiebeginsel. Wel was hij er (in het voetspoor van de Amerikaanse econoom Galbraith) van overtuigd dat het aandeel van de markt te groot was. De overheid zou veel meer voorzieningen kunnen treffen, vooral om de onderkant van de samenleving meer kansen te geven. De overheid mocht wat hem betreft ook met een gerust hart ingrijpen in het maatschappelijk proces. Den Uyl was wat je noemt een plan-econoom.

Als directeur van de wbs was hij volop betrokken bij de studies die de partij naar dit soort vraagstukken maakte. Den Uyl leverde een belangrijke bijdrage aan het rapport *De weg naar vrijheid* uit het begin van de jaren vijftig, waarin al veel teruggevonden kan wor-

den van het latere fameuze rapport van de wbs *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963), waarvan het eerste deel, *De besteding van de groei van het nationaal inkomen*, geheel in zijn geest is samengesteld en kan worden beschouwd als de hoeksteen van zijn latere politiek. Overigens waren de in dit rapport verkondigde noties zeker niet alleen door hem bedacht. Het stuk was een coproductie van vele geesten. Zoals gewoonlijk had Den Uyl zich door zijn medewerkers laten informeren en inspireren en was hij met hen een uitgebreide discussie aangegaan.⁷

In dit rapport is geen spoor te vinden van de aloude socialisatieplannen van de pvdA, geen spoor ook van enig heimwee naar de oude klassenstrijd. *Om de kwaliteit van het bestaan* was bij uitstek anti-ideologisch. Wie de samenleving van de late jaren vijftig analyseerde in termen van klassenstrijd en revolutie was van plan, aldus Den Uyl, een horloge met een voorhamer te repareren. Veel verstandiger was het voor socialisten om door middel van voortgaande hervormingen van de structuur te streven naar spreiding van macht, kennis en inkomen. Daartoe kon en diende ook veel meer geld te worden besteed aan publieke voorzieningen, die sterk waren achtergebleven bij de groei van de particuliere welvaart.⁸

Zoals de historicus Van Rossem het rapport samenvat: door de nieuwe welvaart, de nieuwe media en de expansie van het onderwijs wilden veel meer mensen deel hebben aan zaken die tevoren slechts voor een kleine elite waren weggelegd. Dat vereiste volgens Den Uyl een aanzienlijke uitbreiding van de gemeenschapsvoorzieningen. Alleen daardoor kon een harmonische maatschappelijke ontwikkeling worden verzekerd. De groei moest aanhouden, maar het jaarlijks economisch accres moest gericht worden besteed in de publieke sector. De aandacht diende verlegd te worden van de productie naar de bestedingen, van de producent naar de consument. Wel waarschuwde Den Uyl, en dat is opmerkelijk, tegen uitwassen van de consumptiecultuur. Het ging hem er niet zozeer om dat de individuele burger meer te besteden kreeg, als wel dat de publieke sector als geheel beter uit de voeten kon. Verpleeghulp diende voorrang te krijgen boven de beschikbaarheid van een elektrische tandenborstel.⁹

Volgens Van Rossem heeft het politieke rumoer van de late jaren zestig weinig of niets toegevoegd aan de sociaal-economische op-

vattingen van Den Uyl. *Om de kwaliteit van het bestaan* vormde zelfs nog het fundament van het latere kabinet-Den Uyl. De tragiek was echter dat hij politiek pas aan de slag kon toen het tij voor het gewenste beleid begon te verlopen. Het rapport ging over de besteding van de groei van het nationaal inkomen. Die stagneerde in 1974. Bovendien manifesteerde zich in de late jaren zeventig een groeiende weerzin tegen de toegenomen interventie van de overheid in het maatschappelijk leven, terwijl Den Uyl in de grote economische problemen van de jaren zeventig juist een reden te meer zag voor sturing en ordening; voor de vermaatschappelijking van het productieapparaat. Hij was daarin volkomen consistent, maar de tijdgeest had hij niet mee, aldus Van Rossem.

Daarnaast was Den Uyl vooral een praktisch politicus met een open oog voor de politieke krachtsverhoudingen. Deze Den Uyl zal het daarom als een schok, zo niet als een vorm van verraad hebben beschouwd dat een nieuwe, opstandige generatie aan deze inzet nauwelijks boodschap leek te hebben. Een welvaartsverbetering voor iedereen leek voor hen een vanzelfsprekendheid. Hun protest richtte zich vooral tegen de regenten, de manier waarop elites de dienst uitmaakten, inclusief die van de pvdA. Het kostte de pvdA-ministers in het kabinet-Cals, dat zich geconfronteerd zag met antimonarchale oprispingen als gevolg van het huwelijk van Beatrix en Claus, een kabinet ook dat zich gedwongen zag onsympathieke belastingmaatregelen te treffen, de grootste moeite begrip te wekken voor hun beleid. Meer dan eens zag Den Uyl zich als minister en partijbestuurder genoodzaakt aan te dringen op een gematigder toon van het partijbestuur. Dat lukte maar zeer ten dele: het scheelde uiteindelijk maar weinig of niet de fractievoorzitter van de kVP, Schmelzer, maar de pvdA zelf zou het kabinet hebben opgeblazen, aldus Doeko Bosscher.¹⁰

Deze crisisachtige sfeer in de pvdA, die toen lang niet door iedereen werd opgemerkt, werpt niet alleen een ander licht op de nacht van Schmelzer (alsof de kVP de enige partij was die bezwaren koesterde tegen het kabinet), het zegt ook iets over de omstandigheden waaronder Den Uyl in 1967, kort na de val van het kabinet, aantrad als partijleider. Enerzijds moest hij de gemoederen in zijn partij wat zien te temperen, maar anderzijds werd er van hem een keiharde oppositie verwacht tegen het nieuw aangetreden centrum-rechtse

kabinet-De Jong. Het lukte hem wonderwel, ook al omdat hij als minister redelijk 'onverdacht' was gebleven. Vondeling werd veel-
eer beschouwd als de kwaaië pier.

Bovendien had Den Uyl het politieke tij mee. Zijn donderpreek-
jes tijdens de algemene beschouwingen waren toen al beroemd of,
zo men wil, berucht en tot zijn tevredenheid mocht Den Uyl vast-
stellen dat hij resultaten boekte als oppositieleider. Met vertraging
werden veel voorstellen van de oppositie overgenomen. Het kabi-
net besteedde bovendien veel aandacht aan de voorbereiding van
een grondige reactie op de aanvallen van de oppositie. De KVP
brokkelde bij iedere verkiezing af, evenals de CHU. 'Rechts' bleef
echter redelijk sterk, onder meer omdat de VVD groeide en nogal
wat stemmen werden uitgebracht op de Boerenpartij en later DS '70.
Met steun van deze laatste partij zag centrum-rechts zelfs kans aan
de macht te blijven met het kabinet-Biesheuvel.

De dagdromerij van 'links' dat de tijd rijp was voor een linkse
machtsovername was daarom niet echt realistisch. In 1971 maakte
de politicoloog Hans Daalder de balans voor links al vroeg op en die
pakte uit in de vorm van een ernstige waarschuwing aan het adres
van Den Uyl om zich vooral niet rijker te rekenen dan hij was. Het
zou hachelijk zijn om met behulp van een harde polarisatiestrategie
een politieke tweedeling te willen forceren in de Nederlandse poli-
tiek. Progressief tegenover conservatief, links tegen rechts.¹¹ Toch
was dat precies wat Nieuw Links wilde: weliswaar niet door een
revolutie te beginnen, maar toch op zijn minst door weloverwogen
te mikken op een overname van de macht en liefst zonder conces-
sies.

Wie dit alles goed tot zich laat doordringen kan tot geen andere
conclusie komen dan dat Nieuw Links een lelijke streep was door
Den Uyls rekening. Het boekje *Tien over rood* (1966) waarmee
Nieuw Links zichzelf bij monde van onder anderen Han Lammers,
Hans van den Doel, Hans Kombrink, André van der Louw, Arie
van der Zwan, Arie van der Hek en Kees Kolthof presenteerde,
bood voor hem bovendien weinig aanknopingspunten voor een or-
delijk debat, of desnoods een polemiek. Het bevatte geen doordacht
programma, laat staan dat er een intellectuele lijn in te bespeuren
was. Het hing als los zand aan elkaar. Maar één ding sprak er wel
uit: alles moest anders. Met dat doel voor ogen was een mijnenveld

gelegd. Nederland moest uittreden uit de Navo. De Palestijnse kwestie moest positiever worden beoordeeld, wat ogenschijnlijk ten koste ging van de toen nog onaantastbare positie van Israël. Het Koninklijk Huis werd stevig op de korrel genomen. De erkenning van de DDR prijkte hoog op de agenda en er zou een door de overheid gedicteerde inkomenspolitiek moeten komen, wat indruiste tegen de wensen van de vakbeweging (vrije loononderhandelingen). En als strategie werd de totale oorlog, de polarisatie, gepropageerd tegen conservatief Nederland.

De eerste schermutselingen verliepen in een grimmige sfeer. Augustus 1967 zei een grommende Den Uyl in een vergadering van het partijbestuur dat een tolerant optreden tegen deze club 'impliceert dat we ons neerleggen bij het kapotmaken van onze partij'.¹² Later sprak hij zelfs van een 'ontplofsituatie'. Maar een paar jaar later, zo blijkt uit de notulen van het partijbestuur, heeft Den Uyl toch wat meer vertrouwen gekregen in deze jongens en zijn ze er naar zijn mening juist niet op uit de partij kapot te maken.

In die tussentijd hebben er gesprekken plaatsgevonden waarin Den Uyl de club 'getest' heeft en die hebben de PvdA-leider volgens Han Lammers tot de conclusie gebracht 'dat hij ons wel aankon, dat hij dit wel weer te boven zou komen, dat hij het varkentje wel kon wassen – op welke geordende of ongeordende manier dan ook. Vergeet niet dat we toen ook niet vonden dat je het op Den Uyl gemunt moest hebben; op een enkeling na misschien, maar in elk geval kwam dat in het begin niet geprononceerd naar voren'.¹³

Dat neemt niet weg dat de klap toch nog oorverdovend zou zijn. Het PvdA-congres van 1969 nam een anti-KVP-resolutie aan en op voorstel van de volslagen onbekende Friese afdeling Doniawerstal een motie waarin op een nog scherpere oppositie werd aangedrongen. Daarmee was de polarisatie als strategie een feit geworden. Den Uyl was handig genoeg om de resolutie naar zich toe te praten, hij beschouwde het zelfs als een steun in zijn rug, maar liet toch doorschemeren er een eigen draai aan te zullen geven. Het overwegend Nieuw-Linksgezinde partijbestuur verscherpte daarom het 'dualisme' tussen partij en fractie om Den Uyl onder druk te houden. Voor de PvdA-leider was daarmee de maat vol. Hij wilde het partijbestuur voor het blok zetten en desnoods een breuk op de koop toe nemen. Het bleek echter niet nodig. Het partijbestuur

draaide bij. Deze 'mistaxatie' werd Den Uyl echter nog lang kwalijk genomen. De partij zinspeelde op de mogelijkheid de populaire vakbondsleider Kloos tot lijsttrekker te bombarderen. Toen dat niet lukte probeerde het partijbestuur Den Uyl op te zadelen met vele andere koplopers. Uiteindelijk werd het toch één lijsttrekker, maar Den Uyl kwam wel samen op de verkiezingsaffiche met André van der Louw. In de wandeling werden zij spottend 'Lenin en Stalin' genoemd vanwege de combinatie van een kaal hoofd en een snor.

De confrontatie met Nieuw Links was dus niet zonder gevolgen gebleven. Het partijbestuur koesterde wantrouwen jegens Den Uyl. De partij had bovendien een polarisatiestrategie omarmd, waar Den Uyl niet echt voorstander van was. Verbaal omarmde hij de strategie, onder het motto: baat het niet, het schaadt ook niet. Komt tijd komt raad. Het is 'een zaak van tactiek en strategie', zoals Den Uyl de polarisatie enigszins vergoelijkend verdedigde. Maar ondertussen zat er ook weinig anders op: in de heetgebakerde sfeer van die dagen zou het eenvoudig onmogelijk zijn geweest een andere koers te forceren. Het zou niet gelukt zijn en het was in de ogen van Den Uyl ook niet echt nodig. Links had het tij mee.

En inderdaad, het politieke centrum verkeerde in een staat van ontredde. Het bleek mogelijk met grof polariserend geschut de totstandkoming van het overwegend linkse kabinet-Den Uyl te forceren. Zelfs Biesheuvel, die hiervoor moest wijken, bleek over deze polariserende daad geen wrok te koesteren jegens het duo Burger en Den Uyl dat hem deze streek had geleverd. Tegenover de beschrijver van de machtsstrijd tussen PvdA en CDA, Joop van Rijswijk, liet hij zich ontvallen: 'Ik neem Den Uyl niets kwalijk. Hij maakte slechts dankbaar gebruik van de ruimte die mijn vrienden van KVP en ARP hem geboden hadden.'¹⁴

De overheersende gedachte in die dagen was dat Nederland een progressief beleid nodig had. De ARP afficheerde zich als evangelisch radicale partij. De KVP zette al evenzeer haar kaarten op een centrum-linkse koers. Er was een progressieve 'groep Americain' actief, waarvan Ruud Lubbers ook nog een blauwe maandag lid geweest is. Hoewel met deze progressieve koers de oprichting van de PPR niet kon worden voorkomen, bleef de strategie van de KVP erop gericht links zoveel mogelijk de wind uit de zeilen te nemen.

Het progressieve denken moest tevreden worden gesteld. Vandaar dat Veringa in 1971 tot lijsttrekker werd gekozen in plaats van de zoveel populairder premier De Jong, die van de ene op de andere dag aan de kant werd gezet.

Christen-democraten probeerden weliswaar tot intensievere samenwerking te komen, maar deze machtsformatie mocht vooral niet uitmonden in een Duitse CDU. De naam alleen al gold als schrikbeeld, zo blijkt uit de geschiedenis van de totstandkoming van het CDA. Een hergroepering was nodig om tot machtsbundeling komen, maar tegelijkertijd wenste men het eigen erfgoed op progressieve wijze gestalte te geven. De open progressieve partij van KVP-voorzitter Dick de Zeeuw bleef weliswaar kansloos, maar per saldo mocht het nieuwe CDA daarvan ook weer niet al te ver afwijken.¹⁵

Onder deze omstandigheden was het geen slechte taxatie van Den Uyl dat de polarisatiestrategie geschikt was om de christen-democratie onder druk te houden. Toen het kabinet-Den Uyl uiteindelijk tot stand was gekomen, met Jaap Burger in de rol van de bekende olifant in de porseleinkast, en Den Uyl zijn regeringsverklaring had afgelegd, overdreef de nieuwe premier nauwelijks toen hij in de notulen van het partijbestuur liet optekenen dat de polarisatiestrategie 'vruchten had afgeworpen'. Zijn regeringsverklaring had 'polariserend gewerkt; links heeft zich erin herkend, terwijl rechts zich is gaan afzetten', constateerde hij tot zijn tevredenheid.¹⁶ Was de Den Uyl van de smalle marges toch een polariseerder geworden?

Die tijd keert nooit weerom

Geen kabinet waar sinds de Tweede Wereldoorlog zoveel over te doen is geweest, dat ook zozeer tot de verbeelding heeft gesproken, als het kabinet-Den Uyl. Geboren uit een patstelling, waarin christen-democraten zich voor het eerst genoodzaakt zagen het initiatief over te laten aan 'links', presenteerde het zich als het meest linkse kabinet aller tijden en in de beeldvorming veroorloofde het zich een beleid waarvan achteraf vaak gezegd wordt dat het eigenlijk niet door de beugel kon. Het rijtje 'euveldaden' is bekend: het kabinet zou de basis hebben gelegd voor een explosieve groei van de over-

heidsuitgaven; het zou de inkomens te sterk hebben genivelleerd, meer in ieder geval dan goed is om de arbeidsmarkt naar behoren te laten functioneren; het zou onmogelijke hervormingen hebben nagestreefd en het zou in het algemeen de polarisatie nodeloos op de spits hebben gedreven.

Links zou zich kortom hebben gediskwalificeerd. Het zou daarom een weldaad voor het land zijn geweest dat 'rechts' zich na dit avontuur weer over het schip van staat had ontfermd. Slechts na lang nadenken lijkt het meer behoudende deel van de natie in staat zich één positief punt te herinneren van dit roemruchte kabinet: de Lockheed-affaire. Grote klasse, zoals Den Uyl de monarchie in die bange dagen heeft gered van de ondergang. Op dat punt heeft de 'linkse drammer' zich ten minste een echte staatsman betoond. En daarmee is het verhaal voor velen zo ongeveer wel bekeken.

Grotere vertekening van de werkelijkheid is nauwelijks denkbaar. Daarmee doet men onrecht aan de inzet en de kwaliteiten van het leiderschap van Den Uyl. Men vergeet dat hij in die dagen een redelijk hoge vertrouwensscore boekte, niet alleen bij links, maar ook bij een deel van het CDA-publiek. Zijn score was in ieder geval hoger dan die van zijn opvolger Van Agt, maar minder hoog dan van Lubbers, die door de jaren heen op een zeer breed vertrouwen mocht rekenen. Hoe dan ook, Den Uyl werd na afloop van de rit met tien zetels winst beloond en die kreeg hij echt niet alleen omdat hij uitsluitend voor Sint Nicolaas had gespeeld. Vlak voor de verkiezingen had het kabinet een 1-procents (bezuinigings)operatie op stapel gezet waarover zijn partij slecht te spreken was. Bovendien had Den Uyl in een VPRO-interview met de benen op tafel hardop nagedacht over de onvermijdelijke versobering van de verzorgingsstaat.

Belangrijker is de constatering dat het kabinet niet buitensporig uit de toon viel in vergelijking met regeringen in de ons omringende landen. In Duitsland, in Engeland, in Frankrijk, onder linkse kabinetten of onder rechtse kabinetten, overall was het beeld hetzelfde: een nog steeds uitdijende collectieve sector. Het zat kennelijk in de lucht. Ook over een van de meest omstreden onderwerpen, de inkomensnivellering, past relativisering: de voorgaande kabinetten-De Jong en -Biesheuvel hebben meer genivelleerd dan Den Uyl. Het kabinet-Den Uyl sloot bovendien zijn termijn af met een financieringstekort van zegge vier procent.

Buitensporigheden lagen ook niet in de aard van Den Uyl. In zijn befaamde opstel *De smalle marge van democratische politiek* schreef hij al in 1970: 'De eerste eis die de meeste burgers aan een partij, aan een regering stellen, is dat zij hun werk en hun inkomen niet in gevaar zullen brengen. In de ogen en oren van sommige radicale hervormers zijn dit stellig bijzonder platvloerse zaken maar een strategie die mikt op maatschappijhervorming kan er naar mijn mening niet omheen. Men kan dit ook anders uitdrukken en zeggen dat vernieuwers pas aanvaard worden als ze bewezen hebben ook het bestaande behoorlijk te kunnen onderhouden. Daarom is een goed bestuurder een enorme propagandist voor zijn partij en een slecht bestuurder wordt ook als hervormer niet geloofd.'¹⁷

Den Uyl was geen Drees die bij wijze van spreken ieder dubbeltje omdraaide voor hij het uitgaf. Drees zag er zelfs geen been in een te dure bureaulamp eigenhandig in te ruilen en daarvoor in de plaats een goedkopere te kopen.¹⁸ Den Uyl was in economisch opzicht een keynesiaan, die heilig geloofde in de stimulerende werking van de overheidsuitgaven. Samen met Duisenberg (toch geen lichtzinnig man) durfde Den Uyl daarom grote risico's te nemen. Er werd direct al in het eerste regeringsjaar een expansieve begroting ingediend, die Duisenberg met enige trots presenteerde als een huzarenstukje.

Het kon ook omdat Den Uyl er tegelijkertijd voor zorgde dat de begroting sluitend bleef. Zoals de econoom Pen zegt: 'Het respectabele van Den Uyl is dat hij altijd oog bleef houden voor de randvoorwaarden. De belastingen moesten omhoog, maar de particuliere sector moest goed blijven draaien. Dus moest er genoeg winst gemaakt worden en daarom mocht de druk van de collectieve lasten niet te hoog worden. In de jaren zestig speelde dat niet zo erg, want de expansie zorgde voor genoeg winst. Wel was er de dreiging van loonexplosies, en Den Uyl zag daar wel degelijk een gevaar in. Als deze kostenverhogingen niet afgewenteld worden in de prijzen ontstaat er een druk op de marktsector die tot verlies van banen kan leiden. Daarom gaan sterke loonstijgingen slecht samen met de verzorgingsstaat. Hier heb je zo'n randvoorwaarde die niet door iedere socialist werd onderkend, maar door Den Uyl wel.'¹⁹

Het commentaar van de secretaris-generaal van Economische Zaken, Rutten, is zuiniger, maar ook hij is per saldo positief: 'Af-

gemeten aan de normen van die tijd is in de jaren 1974-1975 (oliecrisis) niet het minst geslaagde, stimulerende conjunctuurbeleid uit de vaderlandse geschiedenis gevoerd. [...] Achteraf is een minpunt dat dit beleid gepaard is gegaan met een forse duurzame verhoging van het financieringstekort van het Rijk. Dit illustreert dat conjunctuurbeleid in de praktijk om politieke redenen asymmetrische vorm dreigt te krijgen. In perioden van teruggang wordt extra uitgegeven, maar in bloeiperioden wordt dat niet ongedaan gemaakt, zodat per saldo het overheidstekort stijgt. Het niveau van het financieringstekort van de overheid bleef overigens tijdens het kabinet-Den Uyl binnen de grenzen die daaraan mede door Zijlstra in de jaren zestig waren gesteld.²⁰

Dat financieringstekort liep pas uit de hand onder het kabinet-Van Agt. Als voor de hand liggende verklaring wordt vaak aangevoerd dat Den Uyl de basis heeft gelegd voor deze explosie, maar ook daarmee dreigt een vertekening van de werkelijkheid. Duisenberg had reeds met zijn 1-procentnorm een voor die tijd behoorlijke beperking van de groei van de overheidsuitgaven geïntroduceerd. Hij verdedigde dit beleid als een linkse norm, maar in eigen kring werd de minister van Financiën erom verketterd. Belangrijker is de constatering dat ook Van Agt geen kans zag met zijn bezuinigingsplan Bestek '81 voldoende tegengas te geven. Niet voor niets trad Andriessen in 1980 af als minister van Financiën. 'Rechts' blijkt als het erop aankomt al evenzeer problemen te hebben met bezuinigen als 'links'.

Wat je wel zou kunnen zeggen is dat Den Uyl onvoldoende consequenties heeft getrokken uit zijn eigen visie. Om met Pen te spreken: 'Het was "geniaal" hoe Den Uyl een forse uitbreiding van de gemeenschapsvoorzieningen in uitstekende economische banen wist te leiden en wel met een beleid dat er tegelijkertijd op was gericht de lonen in de hand te houden.' Maar toen dit na de oliecrisis niet meer lukte ('die tijd komt nooit weerom', zei Den Uyl toen) had het sluitstuk én volgens Pen én volgens Rutten toch moeten zijn: forsere beleidsombuigingen. Dat heeft Den Uyl niet gedaan. Maar ook Van Agt zag er later geen kans toe en dat komt weer omdat we hier te maken hebben met een duivels dilemma dat tot op de huidige dag een rol speelt.

In grote trekken komt het erop neer dat, als het om de verdeling

van de ruimte gaat, werkgevers en werknemers het betrekkelijk snel eens worden dat hun een flink deel van de koek toekomt. Ambtenaren staan vervolgens sterk genoeg om af te kunnen dwingen dat zij het bedrijfsleven moeten volgen, zodat de overheid wel gedwongen is om de uitkeringen bij te plussen. Tegen dit mechanisme helpt geen loonmaatregel, want die wordt toch ontdoken; ofschoon Den Uyl er vele nam, tot ongenoegen van de vakbeweging. Iedereen kijkt naar iedereen en iedereen geeft de ander de schuld: de overheid de werkgevers die de rug niet durven rechten tegen looneisen en de vakbeweging die te hoge eisen stelt, waarop de sociale partners weer tegen de overheid zeggen: de lastendruk kan best omlaag (werkgevers), of pak de hogere inkomens maar aan, op defensie kan ook best bezuinigd worden (vakbeweging). Er is altijd elders wel wat te halen, maar zelden ten koste van de portemonnee van werkgevers en/of werknemers. In dit spel bracht Den Uyl het er niet veel slechter of beter af dan vele kabinetten voor en na hem.

De econoom Den Uyl kan derhalve gerust zijn. Hij heeft zijn best gedaan. Wat heeft hij er niet afgerekend met de cijfers van het CPB. De zorgvuldigheid, vaak ook de toberigheid waarmee hij te werk ging. De cijfers moesten kloppen, de eindjes aan elkaar geknoopt. Den Uyl was het tegendeel van de *big spender* waar Wiegel hem vaak voor hield. Het tegendeel ook van zijn opvolger Van Agt, die van de cijfertjes niets moest hebben. Van Agt werd er gek van. Hij ging daarom liever een eindje fietsen wanneer de heren van het Planbureau zich weer eens aandienden.

Maar als je Den Uyl niet kunt veroordelen op basis van de cijfers, waaraan dankt hij dan wel zijn slechte imago bij behoudend Nederland? Van Agt wist al: politiek is een kwestie van optiek en retoriek. Wat zich wellicht gewroken heeft is Den Uyls opmerkelijke neiging de smalle marges verbaal op te rekken. Dat had hij nodig om een overwegend sceptische achterban gerust te stellen. Om te laten zien dat zijn kabinet wel degelijk vaste koers had gezet naar een nieuwe tijdshorizon, die Den Uyl belegde met prachtige termen als toetsing van investeringsbeslissingen aan de behoeften van de gemeenschap, of vermaatschappelijking van de economie. Echt overtuigen deed hij daarmee de radicale denkers niet. Voor de militante Industriebond N V V van Arie Groenevelt bleef Den Uyl een 'zondige reformist', zoals hij zelf ook wel in de gaten had.²¹

Maar ondernemend Nederland ging er van op de achterste benen staan. Zijn befaamde Nijmeegse rede in 1974 sloeg in als een bom. Onder de titel *Socialisme en vrije ondernemingswijze produktie* liet hij er geen enkele twijfel over bestaan dat deze twee begrippen op gespannen voet staan met elkaar. Hij sprak als zijn overtuiging uit dat 'de produktie uiteindelijk niet bepaald behoort te worden door vraag en aanbod, zoals ze op de markt tot gelding komen, maar door als tegenstelling geziene, democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen'²². Ik hoor werkgeversvoorzitter Chris van Veen nog zeggen: 'We moeten zeker terug naar de schop.' Ook volgens Rutten hield Den Uyl 'omineuze' speeches waarin de markteconomie werd gebagatelliseerd. De anti-Den-Uylstemming in ondernemend Nederland culmineerde in 1976 in het schrijven van een brandbrief van negen topondernemers, die als advertentie in de kranten verscheen.

Nochtans valt niet in ernst vol te houden dat Den Uyl zich met deze verhalen ver had verwijderd van de toenmalige politieke consensus. Voor het voeren van een progressieve politiek bleef onverminderd een breed draagvlak in stand. De ARP'er Aantjes hield in 1975 een bewogen 'Bergrede', waarmee hij het CDA in oprichting zowel tegen de haren instreek als veel enthousiasme (voornamelijk in de media) verwekte. Ook de latere fractievoorzitter Lubbers (daarin gesteund door een meerderheid van zijn fractie) nam nauwelijks afstand van de beleidsdaden van het kabinet-Den Uyl. Dat gebeurde pas veel later, na het avontuur van het tweede kabinet-Van Agt, toen de economische nood tot de lippen was gestegen. Toen moest het roer wel om.

In ieder geval gedurende zijn premierschap mocht Den Uyl er blind op varen dat KVP en ARP er weinig of niets voor voelden met de VVD in zee te gaan. Integendeel, om allerlei redenen kwam hun dat zelfs slecht uit. Dat gold voor de zich in meerderheid als radicaal ontpoppende ARP, maar ook iemand als Frans Andriessen wilde een progressief beleid een redelijke kans gunnen. De val van het kabinet-Cals had niet alleen diepe wonden geslagen in de PvdA – moord met voorbedachten rade, zei Vondeling –, ook de KVP was beducht voor een ruk naar rechts, waarmee men dacht nieuwe ellende over zich af te zullen roepen.

Ondanks deze brede, globale steun was het toch een hele toer om een vijf-partijenkabinet bij elkaar te houden. Want voor het bereiken van consensus op specifieke onderdelen is met zoveel partijen heel wat kunst- en vliegwerk nodig. Het oordeel van de historicus Bosmans over de prestaties van Den Uyl op dit punt is bijzonder positief: 'Den Uyl ontpopt zich in die hoedanigheid als een leider die het vermogen bezit in vrijwel uitzichtloze situaties de uitersten bij elkaar te brengen zonder te vervallen in een vlakke compromissenpolitiek. Het is voor een groot deel aan hem te danken dat de regering alle moeilijke klippen lange tijd heeft weten te omzeilen. Er is geen beleidsterrein, of hij beweegt zich er met het grootste gemak en met de grootste deskundigheid op. Met standvastigheid en geduld – de vergaderingen van de ministerraad duren vaak buitensporig lang en het overleg tussen de regering en de fracties is intens – overtuigt hij niet zelden de dwarsliggers van de redelijkheid van de argumenten van hun tegenstrevers. De progressieven vermaant hij zich niet te overhaasten en de confessionelen de gelegenheid te geven te wennen aan een situatie, waarin zij eigenlijk voor het eerst sinds 1918 genoeg moeten nemen met de tweede viool. Polarisatie is goed vanuit de oppositiebanken, maar nu moet met tact en overleg op het juiste moment pressie worden uitgeoefend. Den Uyl heeft het voortdurend over de smalle marges van de democratie: de maatschappij moet weliswaar structureel veranderen, maar het systeem duldt geen verandering in een kort bestek.'²³

Bosmans' waarneming stemt overeen met de mijne. Kabinetvergaderingen liepen vaak uit in nachtelijke sessies. Deze of gene minister was soms de wanhoop nabij. Legio verhalen deden daarover de ronde. Maar het lukte toch altijd weer eruit te komen, meestal in een goede sfeer. Die bleef ook in de Tweede Kamer gehandhaafd, ofschoon de vonken er vaak van afvlogen. Kort na afloop van het avontuur blijken de PvdA-ministers dan ook geen aanleiding te hebben zich over KVP of ARP te beklagen. Enkele citaten. Schaefer: 'de problemen met de CDA-partner zijn me meegevallen.' Meijer: 'Er is nooit massale tegenstand geweest van het CDA tegen het beleid.' Stemerding: 'Met de coalitiepartners en met de Kamer hebben we, hoe gek dat ook klinkt, nooit een centje pijn gehad.'

Klein: 'Over mijn werk was grote overeenstemming.' Zelfs Van Kemenade, die toch zwaar onder vuur was komen te liggen, spreekt waarderend over de bevriende fractie.²⁴

Ed. van Thijn, die deze interviews van commentaar voorzag, was verbluft. Wat knorrig maakte hij de balans op. Zo kon het toch eigenlijk niet. Die PvdA-ministers hadden het verkiezingsprogramma 'Keerpunt' kennelijk niet serieus genoeg genomen. Als de PvdA daarom nog eens regeringsverantwoordelijkheid draagt 'behoort die verantwoordelijkheid in laatste instantie door alle (!) partijgeledingen gedeeld te worden', meende de oud-fractievoorzitter en hij onderstreepte nog eens het grote belang van de in 1977 geformuleerde meerderheidsstrategie, waarin tot uitdrukking wordt gebracht dat de PvdA met een minderheidspositie in een coalitiekabinet een politiek van maatschappijhervorming bij voorbaat kan vergeten. 'Onze bewindslieden zouden dan met gebonden handen een hopeloze strijd moeten aanbinden met de drie bolwerken van de behoudzucht.' Van Thijn leverde met dit commentaar treffend het bewijs dat Den Uyl met zijn ministers kennelijk redelijk het midden had aangehouden.

Zeker, het kabinet ging vaak rollend over straat, maar dat hoorde ook bij de nieuwe cultuur die met Den Uyl haar entree had gedaan. Biesheuvel was de eerste premier die op een persconferentie het woordgebruik 'excellentie' afschafte, maar onder Den Uyl werd het pas realiteit. Persconferenties met Den Uyl mondden vaak uit in debatten. De ploeg ministers trok bovendien bijna kameraadschappelijk op met journalisten. Ten tijde van het kabinet-De Jong hadden journalisten en (oppositionele) politici al menig uurtje met elkaar in de kroeg doorgebracht, vaak tot diep in de nacht. Logisch dat die losse omgang bleef, toen de ploeg tot regeringsverantwoordelijkheid werd geroepen. Hoe vaak werd Den Uyl niet pingpongend in Nieuwspoort aangetroffen?²⁵

Deze open sfeer hoorde ook bij Den Uyl: hij geloofde heilig in het democratisch proces, in debat, in polemiek. Den Uyl was intens met de politiek bezig en prikkelde mensen in zijn omgeving graag tot tegenspraak. Dat 'gerollebol over straat' waar oppositieleider Wiegel altijd zo smalend over deed (de term had hij overigens van CPN-leider Marcus Bakker overgenomen), hoorde bij de toenmalige cultuur en omgangsvormen.

Dat neemt niet weg dat in de manier waarop Den Uyl het premierschap uitoefende zich ook enkele minpunten openbaarden. Den Uyl treuzelde vaak. Die houding kwam natuurlijk voor een groot gedeelte voort uit de complexe samenstelling van zijn kabinet. Maar toch, deze houding lag ook besloten in zijn aard. Hoe vaak hij ook uitdaagde, het debat en de polemieken opzocht, het kostte hem altijd weer moeite zelf de knoop door te moeten hakken. Soms lukte hem dat wonderwel, zoals in de Lockheed-affaire, toen hij vanaf de eerste minuut krachtig leiding gaf. Soms ook niet, zoals tijdens de vele gijzelingsacties waar zijn kabinet onder gebukt ging. Op zulke momenten bleek zijn vice-premier Van Agt over meer daadkracht te beschikken dan Den Uyl.

Zijn relatie met zijn vice-premier was problematisch en ook dat kan als een minpunt worden beschouwd. Intern heeft Den Uyl daarover weinig anders losgelaten dan dat hij 'eenvoudig niet met de man kon opschieten'. Voorstellen om een lunchafspraak te maken met de vice-premier brachten hem meestal tot de verzuchting: 'Ik zou niet weten hoe ik de tijd met hem zou moeten volpraten.' Den Uyl was er ook de man niet naar om gezellig een hapje te eten. Voedsel tot zich nemen beschouwde hij bijna als een noodzakelijk kwaad. Hij had zelf vaak niet in de gaten wat hij at. Hij beschouwde het als tijd verdoen.

Daar staat tegenover dat Van Agt zich in de ministerraad vaak onheus gedroeg. In de jubileumbundel van Algemene Zaken doet Middelburg, secretaris van de ministerraad, daar een boekje over open: 'Den Uyl had gewoon pech. Als vice-premier was Van Agt minder geslaagd [...] Zijn optreden tijdens het kabinet-Den Uyl was in ieder geval beneden peil. Hoe vaak ik die man niet bellen moest om te informeren waar ie bleef. Den Uyl ergerde zich aan de man. Dat kon niet missen. Want behalve zijn gedrag was ook zijn inbreng beneden de maat.'²⁶ Daarmee vergeleken is Den Uyls terughoudendheid enigszins verklaarbaar en is zijn commentaar over zijn latere rivaal altijd buitengewoon mild geweest.

Kern van de zaak is dat Den Uyl de minister van Justitie niet plaatsen kon. Hamvraag voor hem in zijn relaties was: 'Wat drijft iemand, wat beweegt iemand?' Den Uyl kon vaak hele bespiegelingen houden over iemands politieke gedragingen, diens beoogde electorale voordeel, positie in de fractie, posities in het politieke

krachtenveld, persoonlijke ambities, strategische betekenis. Om in het geval Van Agt steevast de handen ten hemel te heffen: 'Geen idee wat hem drijft!' Het versterkte ongetwijfeld zijn idee dat praten met deze collega tijd verdoen was. Maar anderzijds, kan een premier het zich met goed fatsoen wel veroorloven de eerste man van zijn coalitiepartner als een quantité négligeable te beschouwen? Zoals we later zullen zien, zou hem dat nog lelijk opbreken.

Als een minpunt kan voorts zijn legendarische drammerigheid beschouwd worden. In de ministerraad had Den Uyl de gewoonte zelf alvast een voorschot te nemen op de conclusie, om de discussie te bespoedigen. Het gevolg was evenwel dat vergaderingen daarvoor extra lang duurden, omdat Den Uyl veelal met geen paard van zijn standpunt af te brengen was. Daar staat tegenover dat Den Uyl niet in de comfortabele positie verkeerde om net zoals Lubbers problemen uit de ministerraad te tillen en in petit comité, in het Torentje, af te doen. In een vijf-partijkabinet zou een dergelijke methode groot wantrouwen hebben gewekt. Den Uyl was wel genoodzaakt veel zaken in de plenaire ministerraad af te handelen. Bovendien geloofde hij in het democratisch proces: met een stevig debat, met prikkelende stellingen, door tegenspraak uit te lokken, moeten volwassen mensen toch in staat worden geacht samen knopen door te hakken.

Een minpunt was ook de bijna structurele achterdocht die Den Uyl aan de dag legde zodra hij zaken moest doen met katholieken. Met ARP'ers had hij minder moeite, ofschoon hij het met hen vaak gloeiend oneens was. Hun drijfveren begreep hij, zoals hij ook begrip had voor hun manier van debatteren. Maar je kon er vergif op innemen dat zodra een KVP'er een concessie deed, Den Uyl daar altijd wat achter zocht, een addertje onder het gras vermoedde en net zo lang bleef roeren tot een KVP'er iedere lust verging. Het werkte averechts compromissen uit te leggen als klinkende sociaal-democratische overwinningen. Den Uyl had bovendien moeite met een gewoon menselijk gebaar. In de bundel ter gelegenheid van Den Uyls vijftenzestigste verjaardag schrijft Van Agt hoe Den Uyl reageerde op een volumineuze bos bloemen die hij van de fractievoorzitter van de KVP, Andriessen, had gekregen ter gelegenheid van het éénjarig bestaan van het kabinet-Den Uyl. De bos van overwegend rode, gevat in een krans van witte bloemen prijkte midden

op de tafel van de vergaderzaal van de ministerraad. Van Agt: 'Joop deed alsof hij het present niet zag, ofschoon het hem bijna het uitzicht op zijn overburen benam. Sommigen van ons hielden het erop dat de voorzitter zozeer in beslag werd genomen door kopzorgen over de geagendeerde dossiers dat zijn blikveld was vernauwd. Anderen meenden daarentegen dat Joop – een politicus weze voortdurend op zijn hoede – een dubbele bodem in de bloemengroet vermoedde. Zelf heb ik zijn gedrag heel anders geduid. Als hij met hartelijkheid wordt bejegend, weet Joop daar geen raad mee.'²⁷

Het kabinet struikelde ten slotte in het zicht van de haven op de grondpolitiek. Het zou te ver voeren hier uitvoerig op deze kwestie in te gaan; het is ook niet nodig, al was het maar omdat achteraf niemand meer begrijpt waar het wezenlijk over ging. De praktische betekenis van de voorstellen was bovendien gering. Grondwaarde plus of verkeerswaarde minus, in de maatschappelijke werkelijkheid was die tegenstelling nagenoeg overbrugd. Belangrijk was vooral dat de kwestie voor beide partijen een hoge symboolwaarde had. Je kon er politiek ruzie over maken, ideologische stokpaardjes mee ten tonele voeren.²⁸ Dat uitgerekend dit voorstel werd aangegrepen om de zaak op te blazen bewijst alleen maar dat de rek eruit was. Het ontbrak partijen aan de moed om in deze kwestie een eind te maken aan een loopgravenoorlog.

Misschien zou je ook kunnen zeggen dat deze vermoedheid mede was ingegeven door de eeuwige strijd over de maatschappijherformingen. Dat waren vaak taaie gevechten om de millimeters terwijl de praktische betekenis niet meteen in het oog sprong. Ook die vergeefsheid kun je als een minpunt beschouwen. Hoe vaak minister Boersma niet tot in de kleine uurtjes een ongelovig publiek in Nieuwspoorst moest uitleggen dat de VAD, de vermogensaanwasdeling (die later geen kleren aan bleek te hebben), vooral gezien moest worden als een principiële doorbraak. Hoe vaak ook niet moest Groenevelt herhalen dat de nieuwe wet op de ondernemingsraden weinig om het lijf had en hij er weinig voor voelde een kilo verantwoordelijkheid te dragen in ruil voor een onsje werkelijke medezeggenschap? In de visie van de vakbeweging en van links Nederland ging het vanzelfsprekend om de investeringsbeslissingen. Maar juist op dat terrein boekte Lubbers maar geringe vorderingen. Selectiviteit mocht niet van Brussel en toen ging de wet

nergens over. Werkgevers pleegden bovendien bijna obstructie tegen de WIR, om later, toen Lubbers de wet afschafte, opnieuw oorlog te maken. Het kan soms raar gaan in de geschiedenis.

De vraag laat zich ook anders stellen: waar kwam toch die hardnekkigheid vandaan elkaar op de millimeters te willen bestrijden? Of in termen van Den Uyl geredeneerd, de hardnekkigheid om de marges tot het uiterste op te rekken? En dat terwijl het kabinet voor het oog van de natie de buit toch redelijk binnen had: het minimum-inkomen was opgetrokken, de sociale zekerheid meer dan veilig gesteld. Er was een aanzet gegeven tot verdere inkomensnivellerings. Oliecrisis en gijzelingsdrama's waren overleefd. En de monarchie gered. Den Uyl was kortom in veel geslaagd. Zou de brede massa van de kiezers het hem daarom echt kwalijk nemen dat niet alle hervormingen doorgevoerd konden worden? Ik geloof er niets van.

Het is mooi gezegd van Den Uyl, toetsing van de produktie, van investeringen aan behoeften van de gemeenschap. Maar hoe zo iets vaags operationeel te maken? De kiezer zou er best begrip voor hebben dat Den Uyl de democratisering van het bedrijfsleven nog wat op zich zou laten wachten. Voor deze hervormingen kreeg hij geen massa's op de been, laat staan dat de vakbeweging daarvoor serieus stakingen zou willen organiseren. In die tijd rondde ik een doctoraalscriptie af waarin ik geprobeerd heb aan te tonen dat als het erop aankomt de vakbeweging haar immateriële wensen maar wat graag inruilt voor materiële. De vakbeweging dus als liberale marktpartij.²⁹

Ik heb sterk de indruk dat Den Uyl het zelf ook wel welletjes vond. Hij had er een open oog voor dat je de spankracht van de samenleving niet kunt overtrekken. Dat de crisis hem op dat moment niet zo slecht uitkwam, had ook veel te maken met de strubelingen in zijn eigen partij. De partij had het gepresteerd tijdens de laatste algemene beschouwingen, en met steun van fractievoorzitter Van Thijn, de polarisatiestrategie in een nieuw jasje te steken, en wel in de vorm van het lanceren van de meerderheidsstrategie. De PvdA zou alleen gaan regeren wanneer zij in een kabinet over een meerderheidspositie zou kunnen beschikken.

Het signaal was duidelijk: het kabinet-Den Uyl dat al zoveel overhoop had gehaald, dat de spankracht van de samenleving bij

wijze van spreken al tot het uiterste had beproefd, was nog maar een bescheiden tussenstapje naar wat 'links' werkelijk voor ogen stond. Den Uyl mocht zich vooral niet verbeelden iets bijzonders te hebben gepresteerd en christen-democraten mochten vooral niet denken genoeg soepelheid aan de dag te hebben gelegd. Zij zouden dieper door het stof moeten. Ik zal nooit vergeten hoe juist deze nota van het partijbestuur als een bom insloeg. Den Uyl stond letterlijk voor aap, hoewel hij wel degelijk van de gang van zaken op de hoogte was. Hij durfde zich van dit nieuwste staaltje strategie van de partij niet openlijk te distantiëren (en kennelijk had hij er in het partijbestuur ook al het zwijgen toegedaan), maar in zijn hart hoorde je hem brommen.³⁰

Nieuwe verkiezingen, nieuw mandaat en nieuwe start zouden nieuwe mogelijkheden kunnen bieden om te laten zien dat hij, Den Uyl, ten minste kon rekenen op steun van de kiezers en wie weet zou hij daarmee die lastige linkse jongens ervan kunnen overtuigen dat een normaler, meer op consensus gerichte politiek ook zeer wel lonend was. Den Uyl had ook goed getaxeerd dat de partijpolitieke constellatie op dat moment royale kansen bood voor zo'n nieuwe start. Deze crisis zou hem de wapens niet uit handen behoeven te slaan. Het pakte echter averechts uit. Den Uyl boekte een geweldige verkiezingsoverwinning, kreeg het mandaat ('kies de minister-president') waar hij op gehoopt had en dat de christen-democratie hem ook best wilde gunnen, maar in zekere zin werd zijn succes ook zijn ondergang. Het stijfde de partij alleen maar in de overtuiging dat dit keer het onderste uit de kan gehaald moest worden. Van het befaamde deksel op de neus bleek niemand ooit te hebben gehoord. Heeft derhalve de partij Den Uyl de das omgedaan, of dienen we de mislukte kabinetsformatie van 1977 toch ook aan Den Uyl zelf toe te schrijven?

Een traumatische kabinetsformatie

Zoals de slag bij Waterloo militaire strategen nog altijd bezighoudt, zo biedt de slopende en voor de pvdA en Joop den Uyl zo desastreus verlopen kabinetsformatie van 1977 tot op de huidige dag interessante aanknopingspunten voor enkele boeiende, politiek strategische exercities, met als inzet de intrigerende vraag: had Den

Uyl anders dan Napoleon zichzelf dit Waterloo kunnen besparen?

Christen-democraten zijn geneigd de vraag volmondig met ja te beantwoorden, al was het maar omdat daarmee tevens de schuld-vraag beantwoord is wie voor het mislukken van de kabinetsformatie verantwoordelijk moet worden gehouden. De fractievoorzitter van het CDA, Willem Aantjes, peperde het Den Uyl meteen al grondig in bij de eerste de beste gelegenheid die zich voordeed en wel tijdens het debat naar aanleiding van de regeringsverklaring van het kabinet-Van Agt. Hier achter de regeringstafel had Den Uyl kunnen zitten en Van Dam en Duisenberg en Pronk, aldus Aantjes. Maar ook later, op een wat bezonnener moment, aarzelde een strategisch denker als Schmelzer niet de mislukking aan Den Uyl zelf toe te schrijven. Den Uyl heeft een machtsvacuüm laten ontstaan en hij moet daarom niet verbaasd zijn dat anderen daarvan gebruik hebben gemaakt, aldus Schmelzer.³¹

Vanzelfsprekend hebben sociaal-democraten een andere kijk op de zaak. In hun optiek zaten ze opgescheept met een onmogelijke onderhandelaar in de persoon van Van Agt, die ze er bovendien van verdachten van meet af aan te hebben aangestuurd op een coalitie met de vvd. Voor zover men al bereid was en is de hand in eigen boezem te steken, bestaat tot op de huidige dag de neiging de schuldvraag af te schuiven op de partijraad van dinsdag 25 oktober 1977, die het onderhandelingsresultaat van de formatie verwierp. De indiener van de motie van afkeuring was Piet Reckman, die sindsdien als de kwaaië pier gold die de totstandkoming van het tweede kabinet-Den Uyl had verhinderd. Voor we daarom aan een beoordeling van Den Uyls Waterloo toe kunnen komen, zullen we eerst andere vragen onder ogen moeten zien, zoals: wanneer precies knapten de onderhandelingen feitelijk af en waren pvdA en CDA definitief op elkaar uitgekeken?

Dat moet gebeurd zijn in de nacht van donderdag op vrijdag 4 november. CDA-onderhandelaar Van Agt en formateur Den Uyl waren op diens kamer op het ministerie van Algemene Zaken bijeengekomen om de laatste puntjes op de i te zetten, de personele invulling van het kabinet-Den Uyl. De overige direct betrokkenen bij de kabinetsformatie hadden postgevat in het gebouw van de Tweede Kamer. Het werd een slopende nacht waarin zeker wel vijf of zes voorstellen ter tafel kwamen, een nacht ook met soms bizarre

trekjes. Ik herinner me nog hoe Mariska Ipenburg, de secretaresse van Den Uyl, de kamer van de premier uitkwam met de woorden: 'Er gebeurt helemaal niets. Van Agt zit gewoon de krant te lezen en Joop is geloof ik in slaap gevallen.' Elders in het gebouw zat de woordvoerder van de kabinetsformateur, Gijs van der Wiel, achter zijn zoveelste literfles Spa-water. Neem van mij aan, verzekerde hij nog eens plechtig, er is in deze formatie maar één probleem, dat is Van Agt op Justitie.

Ten slotte implodeerde de sessie. Ik kan er geen ander woord voor verzinnen. Er waren geen mededelingen. Van der Wiels gezicht was zorgelijk, maar ook hij kon het verlossende woord niet spreken. Uren later, de vrijdagmorgen was al ver gevorderd, bleek Den Uyl zijn formatieopdracht te hebben teruggegeven. Het was afgelopen.

De formele beweegreden voor Den Uyls afhaken was dat hij weigerde de CDA'ers Andriessen en Kruisinga en Van Agt in zijn kabinet op te nemen. Ieder afzonderlijk, of desnoods twee van hen, dat zou nog gaan, maar alle drie tegelijk dat was te veel van het goede. Dit drietal zou het kabinet een te 'rechts' imago bezorgen. Dat vond Den Uyl onaanvaardbaar omdat de PvdA eerder al een majeure concessie had moeten doen. De partij accepteerde *contre-coeur* een samenstelling van het kabinet op basis van de getalsverhouding van zeven PvdA-ministers, zeven CDA-ministers en twee D'66'ers en dat terwijl de partij zich voortdurend sterk had gemaakt voor een getalsverhouding van 8-7-1. De partijstrategen hadden uitgerekend dat in deze laatste formule de PvdA over de meerderheid beschikte: groter dan het CDA en niet afhankelijk van D'66 omdat wanneer in de ministerraad de stemmen zouden staken, de stem van de premier de doorslag geeft. Staatsrechtelijke onzin natuurlijk, maar nog afgezien daarvan, het idee alleen al dat op zo'n fataal moment het kabinet nog enige kans op overleven zou hebben.

Waar het op aankwam is dat die 7-7-2-formule voor de partij als een zware concessie gold. Zo zwaar dat Den Uyl voor het 'plaatje' van zijn kabinet ook niet nog eens drie 'rechtse' ministers wilde accepteren. Desondanks werden in die nacht nog verschillende tussenvarianten gepresenteerd, waarin Aantjes één van de drie verving, maar dat leverde als probleem op dat hij dan Justitie zou moeten bezetten (meende de PvdA), wat het CDA weer beschouwde als

een desavouering van Van Agt. Dat was in feite een tweede blokkade, aldus later Aantjes en dat verklaart ook waarom hij toen tegen Van Thijn had gezegd 'niet bij machte te zijn' de PvdA tegemoet te komen. Later is wel gesuggereerd dat Aantjes terugdeinsde voor het ministerschap vanwege zijn oorlogsverleden, maar dat is onzin, aldus Aantjes.³² Overigens hielden in die tijd nogal wat ARP'ers het erop dat Aantjes nooit minister zou kunnen worden vanwege zijn niet nader omschreven 'oorlogsverleden'. Het gegoochel die nacht was dermate ingewikkeld dat onmogelijk te reconstrueren valt wie nu precies wie voor het blok heeft gezet. En achteraf is het ook nauwelijks meer van belang: beide partijen immers accepteerden als verklaring dat de drie door het CDA voorgestelde kandidaat-bevindlieden er de oorzaak van waren dat geen overeenstemming kon worden bereikt.

Vervolgens rijst de vraag: wat heeft de enkele weken eerder gehouden partijraad van de PvdA daar nu mee te maken? Weliswaar had de raad de onderhandelingsresultaten van de formatie verworpen (7-7-2 was onacceptabel, hoewel het partijcongres op 14 oktober deze mogelijkheid niet nadrukkelijk had uitgesloten; het werd gezien als een 'niet gewenste' uitkomst) door aanvaarding van de motie-Reckman. Maar zowel formateur Den Uyl als PvdA-onderhandelaar Van Thijn had duidelijk gezegd zich niets van deze motie aan te zullen trekken. De onderhandelingen over in dit geval de samenstelling van het nieuwe kabinet zouden gewoon doorgaan en het eindresultaat zou worden voorgelegd aan een buitengewoon congres, dat als scheidsrechter zou optreden door al dan niet zijn veto uit te spreken. Maar zover zou het niet komen, omdat Den Uyl aan de vooravond van het congres besloot de pijp aan Maarten te geven.

De theorie luidt dat Den Uyl zich de uitspraak van de partijraad zwaar heeft aangetrokken en dat hij bovendien beducht was voor het ophanden zijnde congres. Om de bittere pil van de reeds geaccepteerde 7-7-2-formule te vergulden en een confrontatie met zijn partij te vermijden zou hij daarom buitensporige eisen hebben gesteld aan de personele bezetting van het door hem te vormen kabinet. Eisen, waarvan in alle redelijkheid acceptatie niet verwacht mocht worden. Maar was het congres wel zo kritisch als Den Uyl dacht? Juist daarover bestaat gerede twijfel. De latere directeur van

de wbs, Joop van den Berg, concludeerde droogjes dat het congres 'wel vier Andriessens had willen accepteren als daarmee de coalitie onder Den Uyl zou zijn veilig gesteld. Dat had niets te maken met "tot bijna iedere prijs willen regeren" zoals het betaalde onbenul en partijvoorzitter Van den Heuvel aan de HP meedeelde, maar met een juist inzicht in de politieke verhoudingen.'³³ Persoonlijk heb ik ook altijd de indruk gehad dat gewone pvdA-leden zich over dit soort zaken nauwelijks druk maakten. De kwestie Van Agt op Justitie lag misschien wat moeilijker in de club, maar op een of andere manier moest uit te leggen zijn dat je de eerste man van je coalitie-partner toch niet zomaar aan de dijk kunt zetten?

Het is daarom illustratief nog eens te lezen hoe het de afdelingsvoorzitter van Eindhoven was vergaan, de Leidse politicoloog Bart Tromp. Hij woonde achtereenvolgens de partijraad en het congres bij. In januari 1989 deed hij over beide bijeenkomsten een boekje open in *Het Parool*. Hij schrijft: 'In de pauze schoot de toenmalige Machiavelli van de VARA mij aan. "Je begrijpt toch wel dat Joop en Ed. juist willen dat wij tegenstemmen. Dan worden de onderhandelingen opengebroken! Maar hardop kunnen zij dat natuurlijk niet zeggen. Ik kende de partij, Jan Nagel, Joop den Uyl en Ed. van Thijn toen al goed genoeg om te weten wat mij te doen stond. Even later behoorde ik tot de 32 rechtvaardigen die niet tegen de totstandkoming van het tweede-kabinet Den Uyl stemden [...] Een kleine twee weken later dromden op vrijdagavond vier keer zoveel leden als normaal bijeen op de bijzondere ledenvergadering van de afdeling Eindhoven. [...] De stemming op de vergadering was letterlijk en overmatig duidelijk. De vaste klanten in radicale woordkramerij werden niet bediend, tot hun eigen verbijstering, en al aan de kassa met overweldigende meerderheid weggestuurd. Zo ging het de vierde november 1977 in vrijwel alle pvdA-afdelingen. Nooit daarvoor of daarna functioneerde de partijdemocratie zo gaaf en duidelijk. Dat bleek de volgende dag toen ik een verbouwereerde Ien van den Heuvel hoorde mompelen: "Als dit de partij is, dan voel ik mij geen voorzitter meer."

Helaas het was te laat. De overdonderende wens van het meest democratische congres in de geschiedenis van de pvdA kon niet meer worden vervuld.'³⁴

Vrij vertaald zegt Tromp: het heeft niet aan de partij gelegen. Het

was de partijraad die een verkeerde inschatting maakte van het gevoel van de partij als geheel. Den Uyl en Van Thijn zouden er daarom wel zo verstandig aan hebben gedaan de vloer aan te veegen met deze club. Zij hadden zich niet van hun apropos moeten laten brengen. Dat dit toch is gebeurd komt omdat zowel Den Uyl als Van Thijn 'partijdemocratie gelijk hebben gesteld met de mening van de tweehonderd voornaamste baantjesbekleders. Het is een afschuwelijke taxatiefout dat Den Uyl de mening van de partij-oligarchie representatief achtte voor die van leden en kiezers. Het was niet zijn opzet, maar als de democratie in de PvdA ooit geweld is aangedaan, dan was het toen', aldus het harde oordeel van Tromp.

Terug daarom nog even naar de befaamde of beruchte partijraad te Utrecht. Wat bezielde de 'oligarchen' daar en welke indruk moet dit gemaakt hebben op Den Uyl en Van Thijn? Het drama speelde zich af in de voor de partijraad van amper honderd man veel te grote zaal van het Jaarbeurscongrescentrum. Daar in die verloren ruimte, waarvan het grootste gedeelte in duisternis was gehuld, brak de ene spreker na de andere de staf over het behaalde resultaat. Het was een schande, een historische vergissing. De PvdA had zich ronduit in de luren laten leggen. Van Thijn weigerde echter zich terug te laten sturen naar de onderhandelingstafel. Hij bracht het ook al eerder die dag door Den Uyl in de strijd geworpen argument in stelling dat het hier niet ging om een kabinet uit de jaren vijftig, maar om het eerste parlementaire kabinet uit de Nederlandse geschiedenis met een progressieve meerderheid van negen tegen zeven. 'Als dat tweede kabinet-Den Uyl er niet komt, dan pas hebben we de verkiezingen verloren. Als dat tweede kabinet-Den Uyl er niet komt, dan wint het CDA, dan wint rechts, dan wint de reactie in dit land, die sterk is.'³⁵

Het mocht niet baten. De motie werd met 53 tegen 35 stemmen aangenomen. Ien van den Heuvel had van tevoren aangekondigd dat het partijbestuur deze uitspraak zou respecteren. In zijn dagboek noteert Van Thijn zijn gevoelens: 'Ik tracht me terug te trekken in een schulp van onverschilligheid. Dan komt Marcel van Dam op mij af en geeft me een hand. Zijn ogen zijn betraand. Hij zegt niets. Nu schieten ook mij de tranen in de ogen.'³⁶ Van Thijn bleek niet bij machte de pers te woord te staan. Samen met Den Uyl trok hij zich terug in de VIP-room. Later, toen iedereen al vertrokken was, verscheen Den Uyl nog even op het toneel. Daar stond hij minutenlang

in gepeins verzonken, de blik gericht in de spookachtige leegte van de zaal. 'Hier is het gebeurd,' hoorde je hem denken.

Misschien ook werd hij geplaagd door de gedachte of hij er toch niet verstandiger aan zou hebben gedaan, als hij zélf zijn volle gewicht in de schaal zou hebben geworpen. Misschien zou een machtswoord van hem hebben geholpen. Misschien ook niet, want zo'n gemakkelijk gezelschap was de partijraad nu ook weer niet. Hoe dan ook, toen moet bij Den Uyl het (zeker in het licht van het later zoveel anders reagerende congres) fatale idee hebben postgevat dat het ook onherroepelijk was gebeurd.

Daags na het drama in Utrecht maakte de fractie de balans op: de overgrote meerderheid, op vijf na, schaarde zich als één man achter Van Thijn: doorgaan met de formatie en het eindoordeel overlaten aan het congres. Van den Heuvel oordeelde dat de uitspraak van de partijraad bindend was en dit eigenmachtig optreden van de fractie dus op gespannen voet stond met de partijdemocratie. Het partijbestuur reageerde vijandig: het congres zal korte metten maken met de eigenzinnige fractie. Partijsecretaris Gerard Heyne den Bak meende zelfs dat het congres voor een vals dilemma werd gesteld, alsof het zou moeten kiezen tussen Mussert of Moskou. Nee, meende hij. 'Den Uyl heeft bijgedragen aan zijn eigen ontluistering.'³⁷ Hoe het congres echt gereageerd zou hebben, zullen we nooit te weten komen. Zoals we hebben gezien, besloot Den Uyl daags voor het congres zijn formatieopdracht terug te geven.

Daarentegen werd het congres wel royaal onthaald op de mythe dat het de schuld was van het boze CDA. Deze veronderstelling laat zich onderbouwen met de theorie van Daudt, die in die dagen gretig aftrek vond bij de PvdA. Volgens deze omstreden theorie zijn christen-democraten alleen bereid met socialisten te regeren ingeval van 'uiterste noodzaak'. De discussie over deze theorie laat ik hier verder buiten beschouwing.³⁸ Toegepast op de formatie van 1977: in 1972 konden de christen-democraten niet om de PvdA heen (christen-democraten en liberalen beschikten toen samen over 70 zetels), maar die noodzaak was ondanks de verkiezingsoverwinning van tien zetels in 1977 komen te vervallen. CDA en VVD waren samen opgeklommen tot 77 zetels. Voeg daarbij de steun van SGP en GPV en Van Agt zou kunnen rekenen op een meerderheid van 82 zetels.

In zijn dagboek geeft Van Thijn er blijk van de verklaring voor

het mislukken van de formatie eveneens te zoeken in het bestaan van zo iets als een leer van 'uiterste noodzaak'. Zowel in het eerste hoofdstuk als aan het slot suggereert hij dat Van Agt opzettelijk op een andere coalitie heeft gemikt. Zo herinnert hij aan een interview van Van Agt met de Duitse tv, waarin Van Agt zich opgelucht toonde over de doorbreking van de macht van de socialisten. En voor partijvoorzitter Ien van den Heuvel stond het als een paal boven water: 'Het was duidelijk dat het CDA alles op alles zette om tot een samenwerking met de vvd te komen. Daarvoor was niets hun nu nog te dol.'³⁹

Eigenlijk gaf Den Uyl ook voeding aan deze theorie. Tijdens het debat naar aanleiding van de regeringsverklaring maakte hij de bittere opmerking dat Van Agt het regeringskasteel veroverd had met verbreking van het slot op de achterdeur. Weliswaar doelde hij hiermee op het feit dat de informateur van het kabinet-Van Agt, Van der Grinten, de spelregels van de formatie enigszins had opgerekt. Maar toch, het past wonderwel bij wat Den Uyl aan het begin van de formatie tijdens de partijraad te Arnhem, op 4 juni, had gezegd: 'Nu al moeten we ons bewust zijn dat bij de tegenstander op wraak en revanche wordt gedacht en geloerd.' In zijn dagboek maakte Van Thijn daarbij de aantekening: 'Het waren profetische woorden.'⁴⁰

En zo eindigde de kabinetsformatie in een stevige kater waarvoor men maar al te gretig de oorzaak zocht in de 'trouweloosheid' van Van Agt en/of de 'doldriestheid' van Piet Reckman en consorten. De gelederen sloten zich op de formule er oppositioneel hard tegenaan te gaan. Het vermaledijde kabinet-Van Agt zou niet lang stand houden. Was dit de goede lijn? Of kwam de pvdA daarmee op een verkeerde koers? Had Den Uyl als leider niet veel eerder moeten bijsturen? Kortom, heeft Den Uyl tijdens deze formatie wellicht een fatale fout gemaakt?

Het is de moeite waard wat langer bij deze vraag stil te staan omdat de indruk bestaat dat Den Uyl dit debacle eigenlijk nooit te boven is gekomen en het de pvdA heeft geïnspireerd nog jarenlang vast te houden aan de polarisatiekoers, ofschoon ook volgens Den Uyl het progressieve tij verlopen was en de partij met een kleine, rampzalige onderbreking in 1981-1982 permanent tot de oppositiebanken werd veroordeeld.

Kabinetsformaties zijn bij uitstek momenten om politieke rekeningen te vereffenen, om opnieuw de machtsbalans op te maken en na aldus elkaars harten en nieren geproefd te hebben, samen het landsbestuur ter hand te nemen. Wat de eerste twee punten betreft, kan de formatie van 1977 alleen maar geslaagd worden genoemd. Zelden zijn rekeningen zo grondig vereffend. Zelden ook is de machtsbalans zo beproefd als tijdens deze formatie. Niet alleen in kleine kring zoals tot dan vaak gebruikelijk was, maar in de volle openbaarheid en voor het oog van een intens meelevende natie. Desondanks en misschien juist wel daarom slaagden partijen er uiteindelijk niet in een minimum aan vertrouwen in elkaar op te brengen, elkaar als het ware een nieuwe start te gunnen. En zo geschiedde het wonder, dat naar een Bommel-verhaal van Marten Toonder het aanvankelijk gunstige tij verliep, omdat de tijwisselaar in de persoon van formateur Den Uyl de bakens niet op tijd verzet bleek te hebben.

Waarom eigenlijk? Het is niet de makkelijkste vraag omdat in kabinetsformaties de politieke leider vaak aan handen en voeten gebonden is, zeker als het om de beoogde premier gaat. Hij mag wel meedoen, maar hij moet vooral ook weer niet te dominant aanwezig zijn. Achteraf is het bij voorbeeld makkelijk genoeg de afgelopen elf jaar te omschrijven als het tijdperk-Lubbers, maar ook voor hem gold dat hij zich tijdens de kabinetsformaties menigvuldig keer heeft zitten verbijten in het Torentje: actief ingrijpen in het proces zou gevaarlijk zijn, maar anderzijds zou het toch ook weer al te dol zijn juist hem op te zadelen met een aantal problemen waarmee hij straks geen kant uit zou kunnen.

Den Uyl heeft geen seconde de illusie gehad dat het een makkelijke formatie zou worden. Tien zetels winst voor de PvdA mogen voor Nederlandse begrippen een spectaculaire overwinning zijn maar hij was zich er terdege van bewust dat daarmee het pleit allerminst was beslecht. Ook de christen-democraten hadden redelijke verkiezingen achter de rug. Bovendien was de totstandkoming van het CDA ver gevorderd. De PvdA zou daarom niet nog een keer de confessionele partijen uit elkaar kunnen spelen. Dat betekende dat er een kabinet zou moeten komen waarin PvdA en CDA nagenoeg

gelijk aan elkaar zouden zijn, 54 tegen 49 zetels. Een tweede kabinet-Den Uyl zou zo ondanks de winst van de PvdA 'rechtser' ogen dan het eerste. Voor zover Den Uyl dat zelf al niet had bedacht, heeft zijn raadgever en secretaris tijdens de formatiebesprekingen, Herman Tjeenk Willink, hem daar wel één- en andermaal op gewezen. Aan het vorige kabinet lag een weeffout ten grondslag. Het nieuwe kabinet zou weer recht moeten doen aan de krachtsverhoudingen, hoe vervelend de sociaal-democraten dat ook vonden.

Zo bezien nam Den Uyl een groot risico door zich meteen tot formateur te laten bombarderen. Hij werd prompt geconfronteerd met een netelig dilemma. Het CDA ging zitten op de formule van zeven PvdA- en zeven CDA-ministers en het bleek slechts met de grootste moeite bereid D'66 te accepteren, waarmee de balans in het voordeel van de progressieven zou uitvallen. Het CDA gunde het premierschap aan Den Uyl, maar juist daarom hechtte de partij aan de formule 7-7. De PvdA bleek echter zwaar te tillen aan de formule 8-7-1, niet alleen om een numeriek overwicht te hebben op het CDA, maar ook om te voorkomen dat D'66 een wippositie zou kunnen innemen. Desondanks besloot Den Uyl het erop te wagen het CDA meteen rauw op het dak te vallen met deze getalsformule, kennelijk onder het motto: de eerste klap is een daalder waard.

Zoals te verwachten viel, zetten de confessionele partijen de haken in het zand, waarop Den Uyl met zijn beproefde tactiek het probleem voor zich uit schoof. Eerst zouden de programmatische onderhandelingen worden gevoerd, daarna zou gekeken worden of men het eens zou kunnen worden over de samenstelling van het kabinet. Niemand behoefde dus het achterste van de tong te laten zien. Misschien dacht Den Uyl dat tegen die tijd de partijen zozeer op elkaar ingespeeld zouden zijn dat men het over de getalsverhouding en de personele bezetting gemakkelijk eens zou kunnen worden.

Het pakte echter averechts uit. Er werd weliswaar een programatisch akkoord bereikt, maar dat was zo moeizaam tot stand gekomen dat de glans er behoorlijk af was. De formatie had zich in de volle openbaarheid afgespeeld, zodat over iedere punt en komma Jan en alleman een duit in het zakje had gedaan, vanzelfsprekend met als resultaat dat zo ongeveer iedereen zich teleurgesteld voelde. Het gevolg was dat aan het einde van de rit het probleem van de

getalsverhouding en de personele samenstelling voor partijen extra zwaar telde.

Een cruciaal moment deed zich voor eind september, begin oktober, toen Den Uyl en Veringa met de formatiewerkzaamheden waren belast. Veringa was niet onwelwillend. Den Uyl had wat dat betreft alle kaarten in handen. Alleen, er werd wel wat van hem verwacht, namelijk een oplossing te vinden voor twee problemen waarmee hijzelf en zijn partij grote moeite zouden hebben. Kon hij het CDA zijn eerste man de vrije keus laten voor een ministerspost in het kabinet, zoals de PvdA vanzelfsprekend als eerste post het premierschap opeiste? En zo ja, wat te doen als Van Agt de voor de hand liggende keuze zou maken: Justitie? Het tweede probleem betrof de getalsverhouding. Het CDA hechtte zeer aan gelijkwaardigheid, juist omdat het premierschap vanzelfsprekend toekwam aan de PvdA. Voor sociaal- democraten leek daarmee echter de glans van hun tien zetels winst verbleekt. Links had het goed gedaan in de verkiezingen en zou desondanks met een minder progressief kabinet genoegen moeten nemen. Dat nooit, zal menigeen hebben gedacht.

In Van Thijns *Dagboek van een onderhandelaar* valt te lezen dat de partij eigenlijk tot geen enkele concessie bereid was en als er toch een concessie gedaan moest worden, bleek de club verdeeld: een meerderheid echter opteerde voor een vasthouden aan de getalsverhouding van 8-7-1. Strikte politieke logica leert dat je in dat geval niet al te moeilijk zou moeten doen over Van Agt op Justitie, wetende dat het CDA dan tot veel concessies bereid zou zijn. Van Thijn speelde echter met veel verve met beide kaarten tegelijk, zich niet half realiserend hoezeer hij Van Agt daarmee voor het hoofd stootte. Dat leverde een van de meest dramatische momenten op uit de kabinetsformatie: Van Agt bood aan het veld te ruimen, 'het politiek bos in te gaan', zoals hij het zelf omschreef.

Opluchting bij Van Thijn, maar het bleek al gauw een illusie. Hoe Van Agt zijn fractie heeft ingelicht over zijn 'offer', vermeldt de geschiedenis niet, daarentegen wel dat de verontwaardiging groot was over deze schoffering van hun lijsttrekker. De uitkomst was in ieder geval een strijdvaardiger Van Agt dan ooit tevoren. De welwillende Veringa kon in dit verstoorde klimaat zijn partij niet voor het hoofd stoten. Hij beschouwde dit formatieonderdeel daar-

om als mislukt. Het latere duo Verdam en Vrolijk mocht een nieuwe poging ondernemen de kar weer in het spoor te krijgen.

De kernvraag is natuurlijk: wat was de rol van Den Uyl in dit stuk? Hadden we juist van hem niet een gebaar mogen verwachten? Had hij de knoop niet moeten doorhakken, desnoods door zijn partij voor het hoofd te stoten? Den Uyl heeft in die periode een paar keer apart gesproken met Van Agt. De geschiedenis vermeldt niet hoe die gesprekken zijn verlopen. Ik neig ertoe te veronderstellen dat Den Uyl Van Agt heeft ontraden Justitie te gaan bezetten. Daar waren ook rationele argumenten voor. Met de Menten-affaire en met de abortuskwestie (Bloemenhove) had Van Agt de politieke verhoudingen ernstig op de proef gesteld. Exemplarisch is dat Van Agt tijdens deze formatie in ernst het voorstel had gelanceerd de strafbaarheid van abortus in het Wetboek van Strafrecht te handhaven en tegelijkertijd in een voetnoot een vervolgingsuitsluitingsgrond op te nemen. Zo'n oplossing verdraagt zich niet met de naar rechtlijnigheid neigende cultuur van zowel sociaal-democraten, als van calvinisten onder de christen-democraten. De conclusie van veel commentatoren was daarom dat Van Agt maar beter niet kon terugkeren op Justitie.⁴¹

Anderzijds staat deze rationele overweging haaks op de even wel-luidende logica dat je de eerste man van de coalitiepartner niet kunt censureren. Van der Wiel had daarom geen ongelijk met zijn opmerking: deze kabinetsformatie kent maar één probleem, dat is Van Agt op Justitie. Kennelijk weegt deze logica op tegen de rationele overwegingen dat Van Agt maar beter niet op Justitie zou kunnen gaan zitten, want toen Den Uyl en Veringa het bijltje erbij neerlegden, kwam Den Uyl in menig commentaar zwaar onder vuur te liggen: hij had soepeler moeten optreden. Hoe dan ook had hij of een gebaar moeten maken met de getalsformule van het kabinet of een gebaar moeten maken naar Van Agt zelf. Den Uyl deed echter het een noch het ander. Ik ben het met Tjeenk Willink eens dat daarmee de formatie in feite mislukt was.⁴² De rest was nakaarten. Niet de partijraad, niet het CDA, maar Den Uyl zelf heeft een fatale fout gemaakt. Hoe was dat mogelijk? Wilde hij zelf niet, dan wel voelde hij zich de gevangene van een partij waarmee geen land te bezeilen viel, zodat het bij elkaar houden van de boel in afwachting van betere tijden al tot een hele beleidsprestatie gerekend moest worden?

Fractievoorzitter J.M. den Uyl tijdens zijn redevoering op de Partijraad van de Partij van de Arbeid in Zeist, 29 september 1979. (Archief Arbeiderspers/*Rotterdams Dagblad*, Rotterdam.)

Jaren van vergeefsheid

De periode na 1977 tot aan zijn overlijden in 1987 lijkt voor zowel Den Uyl als zijn partij te zijn gekenmerkt door een merkwaardige vergeefsheid. Van een zelfbewuste partij die als vanzelfsprekend kans zag het initiatief te nemen en te houden zowel op het politieke erf als in het publieke debat, raakte de sociaal-democratie gaandeweg in het defensief. Haar idealen van een maakbare samenleving waarin volledige werkgelegenheid, samen met een gegarandeerde sociale zekerheid voor iedereen het absolute minimum vormden en men zich vooral concentreerde op voortgaande hervormingen op tal van terreinen, verbleekten in het onbarmhartige schijnsel van de economische recessie. In het debat over de vraag: hoe dit tij te keren, plaatste de PvdA zich keer op keer buitenspel.

Zelfs de strijd tegen de kruisraketten verkeerde in haar tegendeel. De PvdA voerde aanvankelijk met succes het gevecht tegen deze wapens aan, de samenleving raakte verdeeld in twee kampen, maar omdat zij ten slotte aan het kortste eind trok, droeg ook deze kwestie bij aan het politieke isolement van de partij. Uiteindelijk kwam het toch niet tot plaatsing, maar dat lag niet aan de PvdA maar aan de sterk gewijzigde internationale verhoudingen waardoor de kruisraketten van de Navo-agenda afgevoerd konden worden.

Eén keer kreeg de partij de kans om te bewijzen wat zij waard was, namelijk tijdens een kortstondig regeringsavontuur in de periode 1981-1982. Maar de resultaten waren niet om over naar huis te schrijven. In 1982 nam Lubbers het roer over en tot aan zijn onverwachte overlijden in 1987 zou Den Uyl er niet meer aan te pas komen. Eerst onder Kok aanvaardde de PvdA langzaam, te langzaam naar het oordeel van velen, de lange, met voetangels en klemmen bezaaide weg terug naar het centrum van de macht. Zoals Kok het kernachtig formuleerde: de PvdA moet weer bondgenoten maken.

Voor een evenwichtige beoordeling van Den Uyls leiderschap in die jaren dient echter uitdrukkelijk ook te worden meegewogen dat de PvdA-voorman de electorale positie van zijn partij gedurende die hele periode royaal heeft kunnen veilig stellen. In 1981 kon het CDA zelfs getalsmatig niet om de PvdA heen. De coalitie van CDA en VVD onder Van Agt behaalde bij de verkiezingen niet meer dan 74 zetels. Sindsdien zagen CDA en VVD weliswaar kans boven de fatale

grens van 75 zetels te blijven, maar behield ook de PvdA een sterke electorale positie. In 1986 was er zelfs sprake van een overwinningsnederlaag: de PvdA behaalde 52 zetels, maar zij was kansloos in de kabinetsformatie.

Daarmee ligt een kernvraag op tafel: is het voor de PvdA überhaupt wel mogelijk een succesvolle electorale strategie te combineren met een succesvolle politieke strategie? En zo ja, welke rol is daarin weggelegd voor de partijleider? In zijn proefschrift houdt Philip van Praag het erop dat het vinden van de juiste combinatie van die twee voor de PvdA door de jaren heen een groot probleem is gebleken. Volgens Van Praag komt dit omdat de PvdA de neiging heeft de eigen machtspositie te overschatten en zich polariserend op te stellen. Die polarisatie was er aanvankelijk op gericht de machtspositie van het CDA te breken, maar in 1977 had toch zo langzamerhand duidelijk moeten zijn dat de partij die strijd verloren had. Desondanks bleef de PvdA nog jaren vastgebakken zitten aan het polarisatiedenken en een daarop gebaseerde electorale strategie. Wie weet, hopende ooit nog eens tot een doorbraak te kunnen komen. Een ijdele hoop, vindt Van Praag, die zijn proefschrift niet voor niets de fraaie titel *Strategie en Illusie* meegaf.⁴³

Voor deze schets is vooral van belang hoe Den Uyl met dit dilemma omging. Geloofde hij in de juistheid van een volgehouden polarisatiekoers, of voelde hij zich meer de gevangene van zijn partij? Het is niet de makkelijkste vraag, want voor zover Den Uyl de partij al als een beperking zag, was daarvan in de eerste jaren van zijn hernieuwd fractievoorzitterschap weinig te merken. Den Uyl voerde met veel verve een harde oppositie tegen het kabinet-Van Agt, dat regelmatig ernstig in de problemen kwam met kwesties als de levering van verrijkt uranium aan Brazilië, de weigering om Zuid-Afrika economisch te boycotten en het vraagstuk van de kruisraketten.

In al die debatten werde Den Uyl zich als vanouds. Hij toonde zich andermaal een strijdbaar parlementariër met wie niet te spotten viel. Bovendien leek succes niet uitgesloten: het was niet zo gek te veronderstellen dat het kabinet-Van Agt geen lang leven beschoren zou zijn. Voor het oog van de natie waren PvdA-kopstukken als Duisenberg, Pronk, Van Dam en Schaefer kanjers in vergelijking met de leden van het broze, wankelmoedige kabinet-Van Agt. De

ploeg was bovendien voor zijn voortbestaan afhankelijk van de grillen van de dissidente CDA-kamerleden, die hun voorkeur voor links niet onder stoelen of banken staken en regelmatig te gast waren in de Rooie Haan van de Vara. Zo'n kabinet, zo leek het, zou eerstdaags bezwijken, zodat links alsnog stormenderhand het regeerkasteel zou kunnen veroveren.

Den Uyl verkeek zich echter op de verbale sympathiebetuigingen van de dissidente CDA-kamerleden. Telkens als het op daden aankwam bleken zij inderdaad de 'loyalisten' te zijn, zoals Van Agt de dissidenten aanvankelijk genoemd had. Nochtans boden zij Den Uyl als oppositieleider een royale hoeveelheid brandstof om het kabinet krachtig te bestoken. De conclusie kan geen andere zijn dan dat Den Uyl dat met verve heeft gedaan. Hij ging er ouderwets tegenaan, zoals moge blijken uit deze typering van Joop van Rijswijk: 'Den Uyl had een interpellatie aangevraagd. Kwiek en energiek, de vuisten strijdlustig gebald, marcheerde hij naar de vergaderzaal. Ik kon niet nalaten hem lachend toe te voegen: "Dat gaat de barricaden op, onder het zingen van psalm 68 vers 1!" Den Uyl draaide zich om en declameerde vol vuur: De Heer zal opstaan tot de strijd / Hij zal zijn haters wijd en zijd / verjaagd, verstrooid, doen zuchten! "Nou reken maar!", riep hij nog. En even later hoorde ik hem bezig met een requisitoir waar de vonken vanaf vlogen. Dat was Den Uyl als aanvoerder van de oppositie in optima forma.'⁴⁴

Maar het is ook de taak van een oppositieleider aannemelijk te maken dat je het er zelf als regeringsleider minstens zo goed en bij voorkeur beter af zult brengen. Want voor je het weet wek je verwachtingen bij de kiezers die je vervolgens niet waar kunt maken. Wat dat betreft kan men zich in ernst afvragen of Den Uyl niet een tikkeltje te gretig, of zo men wil te strijdlustig is geweest. Het kabinet-Van Agt voerde per saldo een uiterst gematigde, bijna ouderwets progressieve koers. Het voert daarom wel erg ver om zoals Den Uyl deed onheilszwangere verhalen te houden over de opkomst van Nieuw Rechts, de gevaren van een wereldwijd thatcherisme en reagonomics en tegelijkertijd de suggestie te wekken dat het kabinet van CDA en VVD druk doende was soortgelijke rampen over land en volk af te roepen, zoals in zijn Paradiso-rede in 1981.⁴⁵

Aldus wekte hij wel degelijk de indruk dat een kabinet met de pvdA de sociale zekerheid ongemoeid zou kunnen laten, ingrijpen-

de bezuinigingen zou kunnen ontlopen en dat het het spook van de werkloosheid met behulp van de juiste conjunctuurpolitiek en gesteund door banenplannen effectief zou kunnen bestrijden. Dat nu was meer dan Den Uyl in het tweede kabinet-Van Agt waar kon maken. Deze ploeg kwam nauwelijks aan regeren toe en struikelde uiteindelijk op de onmogelijkheid effectief beleidsombuigingen af te dwingen. Het kortstondige regeringsavontuur liep uit op een nachtmerrie voor de PvdA.

Het gaat te ver hier alle ins en outs van dit rampkabinet uit de doeken te doen: een Den Uyl die moest accepteren dat zijn aartsrivaal Van Agt premier werd, zijn irritaties over Terlouws ministerschap van Economische Zaken, zijn conflict met de vakbeweging onder aanvoering van Wim Kok (!) en ten slotte het genadeloze veto van partijvoorzitter Max van den Berg over de kabinetsvoorstellen het sociale minimum te bevriezen. Laat ik er dit van zeggen: in theorie kon Den Uyl aan de door hem gewekte hoge verwachtingen tegemoetkomen. Hij ontwierp een omvangrijk banenplan en zorgde er ook voor, althans op papier, dat de zaak gefinancierd kon worden. De kern van het probleem was echter dat hij met zijn plannenmakerij vrijwel nergens voldoende vertrouwen kon wekken en het dient gezegd: niet ten onrechte.⁴⁶

Dat gebrek aan vertrouwen gold in de eerste plaats het banenplan zelf: het CDA bleek het geloof in blauwdrukken van bovenaf, in de politieke maakbaarheid van de samenleving verloren te hebben. De economische stand van zaken dwong, zo meende deze partij, juist tot minder overheid en meer markt. Zorgen voor winstherstel van het bedrijfsleven achtten de christen-democraten een veel belangrijker doelstelling dan een papieren, kostbaar banenplan. Men gunde tot op zekere hoogte Den Uyl zijn plan, maar er moest wel een solide financiering tegenover staan.

Den Uyl zelf zag daar de noodzaak ook van in, maar juist bij het zoeken naar een onderbouwing ging hij onderuit. Als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wilde hij de Ziektewet aanpassen, onder meer door een beperkt eigen risico in te voeren. Om dat doel te bereiken wilde hij in de cao's ingrijpen en daarmee riep hij de toorn van de hele vakbeweging over zich af. Vrijwel unaniem beschouwde men dit als een inbreuk op een grondrecht van de werknemers. Toch zette Den Uyl door omdat hij de ingreep noodzake-

lijk achtte om tot de gewenste loonmatiging te komen. Zoals hij zijn besluit in die bewogen dagen motiveerde tegenover Herman Bode: 'Als ik het niet doe gaat het 1% van de loonsom kosten.'

Illustratief is ook het antwoord van Bode: 'Doe het in godsnaam niet. Heb er vertrouwen in dat werknemers niet gek zijn. Ze zien toch zelf wel in dat er in de bedrijven waar ze werken problemen zijn. Maar van dat standpunt heb ik hem niet kunnen overtuigen. Hij reageerde heel ongelovig. Hij had niet de zekerheid dat de werknemers uit zichzelf wel zouden gaan matigen. Hij dacht dat de mensen te veel bezig waren met hun eigen belangen en dat ze niet keken naar hun eigen belang.'⁴⁷ Inderdaad, krap een jaar later zou de vakbeweging onder het kabinet-Lubbers vrijwillig een matigingsakkoord sluiten met de werkgevers. Dat moet voor Den Uyl een wrang moment zijn geweest, want het was voor hem wel een jaar te laat. Hij joeg de vakbeweging tegen zich in het harnas, hield weliswaar vast aan zijn besluit, maar vrijwel niemand geloofde meer in de goede afloop, zodat Den Uyl het krediet verloor dat het langs de weg van matiging zou lukken om én de economie én de overheidsfinanciën in het goede spoor te krijgen. Met des te groter stelligheid kon de minister van Financiën, gesteund door premier Van Agt, daarom de bezuinigingsschroef aandraaien.

Met veel hangen en wurgen slaagde het kabinet er desondanks nog in om op Goede Vrijdag 1982 een akkoord te bereiken over een bezuinigingsplan in samenhang met een werkgelegenheidsplan. Dit keer deed partijvoorzitter Max van den Berg Den Uyl echter de das om. Teruggekeerd van een korte vakantie sprak hij zijn veto uit over de aantasting van de koopkracht van de minima. Enkele weken later dienden de pvdA-ministers hun ontslag in. De ramp voor Den Uyl was compleet toen vier ministers onder aanvoering van André van der Louw hem ernstig in overweging gaven zich terug te trekken voor het lijstaanvoorderschap. Den Uyl wees het 'aanbod' van de hand met als voornaamste overweging dat zich binnen de partij geen vanzelfsprekende opvolger had aangediend. Wie Den Uyl wat beter kende wist bovendien dat hij de rol van *elder statesman* eigenlijk ook niet zag zitten. Hij zag het als een 'zwart gat'.

Het dient gezegd: het is bijna wonderbaarlijk hoe Den Uyl ondanks de rampen die zich hadden voltrokken toch kans zag een tamelijk succesvolle verkiezingscampagne te voeren. De pvdA hield

voor het grootste deel haar electoraat vast. Tegelijkertijd raakte de PvdA in politiek opzicht verder van huis dan ooit tevoren. Bij de kabinetsformatie kwam de partij er nauwelijks aan te pas en dat zou de komende jaren zo blijven. De man van de smalle marges en de kleine stapjes, de reformist, en vooral ook de politicus Den Uyl moet dat van tevoren geweten hebben. En anders zal het de econoom Den Uyl toch volstrekt duidelijk zijn geweest dat zijn partij zich vastklampte aan illusies? Of zou hij het echt voor mogelijk hebben gehouden dat de PvdA de economische recessie zou kunnen keren zonder ingrijpende maatregelen? En zo nee, waarom heeft hij dan zijn partij niet met de neus op de feiten gedrukt?

Slotbeschouwing

Hoe vaak heb ik niet meegemaakt dat op partijraden en -congressen van de PvdA de 'realisten' hoofdschuddend rondliepen. Altijd wel stond er een verkiezingsprogramma op stapel dat volgens de Haagse rekenmeesters alleen maar sluitend te krijgen was als de ganse natie klakkeloos bereid was zich te voegen naar de sociaal-democratische plannenmakerij. Of er werd van de Nederlandse regering een buitenlands beleid verwacht dat ver uitsteeg boven de invloed van een klein land. Het hielp allemaal niets, want 'realisten' waren vooral ook verdacht en behalve in de wandelgangen, of in de beslotenheid van fractie- of commissievergaderingen in Den Haag, bedachten zij zich wel twee keer alvorens in het openbaar, of van achter de kathedep op een PvdA-bijeenkomst hun stem te verheffen. Stel je voor dat het hun de kop zou kosten.

Jarenlang ook heb ik mij over deze 'schizofrenie' (want een ander woord kan ik er zo gauw niet voor bedenken) verbaasd.⁴⁸ Hoe is het mogelijk, dacht ik, dat je je als beroeps politicus standpunten laat opdringen waar geen brood van te bakken valt? Idealen zijn prachtig en druk op de ketel zetten om tot noodzakelijk geachte hervormingen te komen hoort er zeker bij, maar het kan toch in een democratie niet zo zijn dat je als het ware gedwongen wordt het volk stenen voor brood te verkopen? Een beroeps politicus moet toch ten minste het gevoel hebben in de politieke praktijk iets van de idealen tot uitvoering te kunnen brengen?

Het was de vraag van een eenvoudige journalist wiens taak het

was het politieke proces van die dagen op passende wijze te analyseren en te becommentariëren; een tijdgebonden en subjectief oordeel derhalve. Aan het slot van dit hoofdstuk moet het hoge woord er toch maar uit: was ik nu gek, of zat er in deze waarneming een kern van waarheid?

Het stellen van deze vraag lijkt me ook alleszins gerechtvaardigd door de profetische woorden die Jaap Burger sprak aan de vooravond van de verkiezingen in 1981. In een inleidend hoofdstuk bij een boek over Den Uyl schreef de man die in 1973 het kabinet-Den Uyl mogelijk maakte: 'Het enige risico dat ons in Den Uyl bedreigt, is dat hij zo door en door democratisch is. Voordat Den Uyl afwijkt van wat hij verstaat als het standpunt van de partij, moet er heel wat gebeuren. Mij te veel. Want natuurlijk houdt men als voorman naar vermogen rekening met de achterban. Maar ten eerste kan die achterban niet iedere toekomstige situatie voorzien en ten tweede weet Joop beter hoe de dingen in elkaar zitten. Als je dat niet gelooft moet je hem geen lijstaanvoerder maken. Want dat is een formidabele vertrouwenspost. Daarom begrijp ik nooit hoe een congres het opbrengt zich als één man achter hem op te stellen en verder in alle gemoedsrust iets dat hij bepaaldelijk voorstaat, af te stemmen dan wel tegen zijn inzicht aan te nemen.'

En: 'Joop is te loyaal. In hoeveel bochten heb ik mij – tijdens mijn kabinetsformatie – niet moeten wringen om hem premier te krijgen. Want er mocht niet onderhandeld worden van het congres. En Joop houdt daaraan vast, terwijl het zonder heus niet gaat. En zo was het met zijn hardnekkige trouw aan het schaduwkabinet idem dito.'⁴⁹ Joop den Uyl, te loyaal aan zijn partij? Joop den Uyl die, wie weet, gedurende een reeks van jaren partijstandpunten met zich meegezeuld heeft waar hij feitelijk geen kant mee uit kon, die hem als een molensteen om de nek hingen, maar waarmee hij op een of andere wijze toch heeft leren leven? Het lijkt een absurde veronderstelling, te meer waar het bewijs ervoor nauwelijks te leveren valt omdat diezelfde loyaliteit er natuurlijk ook de oorzaak van was dat Den Uyl geheel in de geest van zijn partij sprak en handelde. Alleen getraïnde waarnemers voelden weleens hoeveel moeite het hem soms kostte en hoe hij soms wanhopig zocht naar een gaatje om eronderuit te kunnen komen.

Om in de geest van Den Uyl te spreken: twee dingen daarover.

Het eerste is dat je merkte dat het hem in de loop der jaren meer moeite kostte het PvdA-verhaal op een overtuigende wijze over het voetlicht te brengen. Zijn verhaal was altijd gebaseerd op het idee van de maakbaarheid van de samenleving, dat op zijn beurt weer strookte met de ideeën van de plan-econoom die Den Uyl altijd was en diep in zijn hart ook gebleven is. Maar uitgerekend dat verhaal viel in de jaren van economische recessie niet meer vol te houden. Het met veel energie opgebouwde stelsel van sociale zekerheid viel in zijn huidige vorm niet meer te handhaven. Het was onbetaalbaar geworden, ook al omdat er vaak op oneigenlijke wijze gebruik van werd gemaakt. En de economische recessie en het fenomeen van de calculerende burger vroegen derhalve om onorthodoxe maatregelen. Den Uyl wist dat ook wel, maar zeker sinds zijn rampzalige avontuur in het kabinet-Van Agt II ondernam hij geen enkele poging zijn partij rijp te maken voor noodzakelijke beleidsombuigingen.

In plaats daarvan zocht Den Uyl andermaal zijn kracht in een geharnaste oppositie. Hij hamerde op twee thema's die op zichzelf wel zeggingskracht hadden, namelijk de opkomst van Nieuw Rechts, het thatcherisme en de dreigende tweedeling van de samenleving. Thema's ook die wel degelijk actuele betekenis hadden, hoezeer zijn opposenten ook geneigd waren hem van overdrijving te beschuldigen. Maar onmiskenbaar toch leidde hij met deze oppositie de aandacht af van een veel wezenlijker probleem, namelijk dat de PvdA zelf in gebreke bleef een serieus beleidsalternatief te formuleren. Bovendien klonk er iets geforceerds door in zijn verhalen, wat duidelijk merkbaar is als je de teksten nog eens naleest van de interviews die Den Uyl in die jaren gaf.⁵⁰ In al die interviews zijn sceptische journalisten aan het woord, die Den Uyl maar moeilijk blijkt te kunnen overtuigen.

Het tweede is dat Den Uyl er zelf ook, zij het op spaarzame momenten, blijk van gaf moeite te hebben met zijn partij. In zijn bijdrage aan de bundel ter gelegenheid van Den Uyls vijfenzestigste verjaardag schrijft Max van den Berg bijna terloops: 'Joop den Uyl huldigde reeds lang de stelling dat de Partij niet zijn denken maar wel zijn politieke handelen kon veranderen.'⁵¹ Het staat er bijna als de constatering van het blote feit dat Den Uyl zich er al jaren geleden bij heeft neergelegd dat partijopvattingen zo iets als een natuur-

verschijnsel zijn, waarop de partijleider als zodanig weinig invloed kan uitoefenen. Maar het staat er ook als een soort oorlogsverklaring, dat diezelfde partij niet in ernst van hem kan of mag verlangen zijn denken te beïnvloeden. Met andere woorden, Den Uyls loyaliteit aan de partij zal zeker niet altijd van harte zijn geweest. Vaak was het een plicht, gewoon omdat er voor hem niets anders op zat dan loyaal te zijn.

Hoe waar dat was, blijkt uit het vervolg van het verhaal van Max van den Berg, dat gaat over de enige keer dat Den Uyl de partijopvattingen heeft getrotseerd. Dat gebeurde toen een meerderheid van het partijbestuur in het verkiezingsprogramma van 1981 definitief alle kernwapens wilde afwijzen. Den Uyl maakte toen het voorbehoud dat de krijgsmacht ter wille van de Nederlandse geloofwaardigheid als lid van de Navo ten minste enkele kerntaken zou moeten kunnen blijven uitoefenen. Zou het congres desondanks anders beslissen dan zou Den Uyl zich terugtrekken als partijleider. Hij kreeg zijn zin, maar je moet niet vragen hoe. Zoals Van den Berg het omschrijft: 'Een compromis was onvermijdelijk. Het voorwaardelijk nee van de fractie (en van Den Uyl) tegen de nieuwe kernwapens werd in het verkiezingsprogram omgezet in een definitieve afwijzing. En: op weg naar een kernwapenvrij Nederland diende in de komende regeerperiode het aantal kerntaken van de Nederlandse krijgsmacht te worden teruggebracht tot één of twee. Het heeft de partij de grootste moeite gekost dit compromis te aangaan.'

Je zou het inderdaad een compromis kunnen noemen. Maar het was wel een compromis dat tot stand kwam, nadat Den Uyl zijn partij al veel te ver had laten opschuiven en dat door de partij vervolgens ook nog eens grotendeels naar zich toe werd getrokken, zodat hem in het politieke debat weinig speelruimte resteerde en iemand als Max van der Stoep met de gekozen formule niet of nauwelijks met goed fatsoen kon werken. Bovendien bezorgde het gemaakte voorbehoud Den Uyl ook nog eens de vernederende bijnaam van 'Joop Atoom'. Desondanks was hij, zoals Van den Berg schrijft, '[...] bereid en in staat het nieuwe vrede- en veiligheidsbeleid met gloed te verdedigen en uit te dragen'.

Ja, zo loyaal was Den Uyl wel, maar het voorval illustreert ook hoeveel moeite hem dat moet hebben gekost; laat staan dat hij der-

halve nog energie over had om al die andere punten uit het toenmalige, ouderwets getoonzette plan-socialistische verkiezingsprogramma Weerwerk, waarin de stem van de radicale Stan Poppe royaal doorklonk, op een realistischer leest te schoeien. Den Uyl zal hebben gedacht: in het kabinet zien we wel weer verder. Het was zijn beproefde tactiek, door Bart Tromp ooit vergeleken met de Grieks-Romeinse worstelsport: 'Hij (Den Uyl) vatte zijn tegenstanders in de partij vast en week niet van ze af. Maar zo rolde hij wel naar andere gedeelten van de mat dan waar hij had willen staan.'⁵² Een paar jaar eerder stelde Tromp al vast: '[...] die stijl zet een stempel op de hele partij, je kunt dat zien aan het bekende met-twee-tongenspreken van de fractieleden, bij voorbeeld wat betreft de kernraketten. Degenen die de macht hebben in de PvdA zeggen niet wat zij bedoelen, ze zeggen wat hun achterban vermoedelijk vindt, en ze hopen zodoende genoeg ruimte te krijgen om de dingen te doen waarvan ze vinden dat die echt moeten gebeuren.'⁵³

Vanwaar die loyaliteit aan een partij waarmee hij, althans in de geest, voortdurend rollend over de mat ging? Als argument wordt vaak genoemd zijn bezorgdheid om de boel bij elkaar te willen houden. Niet meegaan met partijstandpunten zou in deze visie onherroepelijk hebben geleid tot een versplintering van de partij en een teloorgang van de sociaal-democratie en om dat onheil te voorkomen was Den Uyl bereid een hoge prijs te betalen. Diep in zijn hart zou hij er voorts van overtuigd zijn dat hij de enige was die deze samenbindende rol kon spelen. Hij aarzelde daarom in 1982 toen vier PvdA-ministers hem vroegen af te zien van het lijsttrekkerschap en hij aarzelde opnieuw in 1984 toen hij wel zover was om zijn fractievoorzitterschap over te dragen aan Jos van Kemenade, maar (althans naar de mening van Van Kemenade) niet bereid was zijn volle gewicht in de schaal te leggen om er tevens voor te zorgen dat de nieuwe fractievoorzitter op termijn ook de nieuwe partijleider zou worden.

Den Uyls aarzeling werd dit keer ook ingegeven door de weigering van partijvoorzitter Van den Berg om bij voorbaat alle medewerking te geven aan de kandidatuur van Van Kemenade. De partijvoorzitter zag in Wim Kok een veel geschiktere opvolger van Den Uyl. Dat was voor Den Uyl een vervelende situatie, waarin hij zelf niet duidelijk wilde kiezen. Het resultaat was dat Van Kemena-

de zich terugtrok, danig teleurgesteld over de geringe *support* die hij van Den Uyl had mogen ontvangen.⁵⁴ Den Uyl bleef fractievoorzitter en zou in 1986, voor de laatste keer, de partij opnieuw aanvoeren in de verkiezingsstrijd. Door het enthousiasme waarmee hij zich van die taak kweet, riep Den Uyl het vermoeden op dat hij eigenlijk ook niet anders had gewild. Doorvechten voor een partij, voor de sociaal-democratie, in de onverwoestbare hoop dat een doorbraak toch binnen handbereik moest liggen.

In die vechtlust ligt tevens een belangrijke sleutel voor het fenomeen Den Uyl. Deze was naast zijn intelligentie, zijn werklust, zijn ambitie, zijn slimheid en zijn ongelooflijke betrokkenheid bij het lot van de gewone man, zijn grote kracht. Congressen of partijraden konden nog zo rampzalig of onaangenaam verlopen, in formaties mocht de PvdA buiten de prijzen vallen, altijd weer was daar Den Uyl die sociaal-democraten het gevoel bezorgde dat de strijd doorging, dat het de moeite waard was om door te vechten. Den Uyl bewerkstelligde telkens opnieuw het wonder dat PvdA'ers na een tumultueus congres toch nog 'gesticht' huiswaarts konden keren, vervuld van het idee dat de dingen in een helder perspectief stonden. Om het oneerbiedig te zeggen: de misdienaars van de partij konden er nog zo'n rommeltje van maken, de priester maakte er toch nog een geslaagde mis van.

Je kunt het ook anders zeggen: de samenbindende kracht van Den Uyl bestond eruit dat hij de sociaal-democratie primair als een opdracht zag, een strijd waarvoor hij zich op tal van fronten te weer moest stellen. Den Uyl zocht niet zozeer naar het compromis, als wel naar de tegenstellingen. Den Uyl hechte eraan, ja vocht ervoor om tegenstellingen bloot te leggen, om keuzemomenten die ertoe deden, helder en inzichtelijk te maken. Voor de gewone man moest er wat te kiezen zijn. Het polariserende denken was Den Uyl, ondanks zijn ruime oog voor de smalle marges, daarom wel degelijk op het lijf geschreven. Puchinger heeft gelijk dat Den Uyl wat dit betreft sprekend leek op Kuyper, die zijn spankracht ook al ontleende aan een door hemzelf in het leven geroepen antithese: een strijd van christenen, tegen 'paganisten'.⁵⁵

Bij een strijd behoren echter welomschreven kampen. Die waren er voor Den Uyl aanvankelijk volop, vaak gedragen door een zinderende emotie. Geleidelijk aan is de samenleving echter diffuser

geworden, gefragmenteerder en vooral ook meer geïndividualiseerd. Ideologische strijd bleek al spoedig een minder geschikt wapen om politiek mee te bedrijven, zoals Den Uyl ook nog heeft mogen ervaren. Hij werd eenzamer in zijn strijd en daarin schuilt een zekere tragiek. Zijn partij had hem meer behulpzaam kunnen zijn. Maar onderdeel van de tragiek is ook dat Den Uyl en zijn partij elkaar juist stimuleerden in het 'kwaad'.

Den Uyl zocht voortdurend naar munitie om de strijd te kunnen voeren. Hij daagde zijn medewerkers uit, zocht naar frontlijnen, naar zwakke plekken bij de 'tegenstander' en gebruikte zijn partij als ankerpunt, als legitimatiebron voor het voeren van zijn strijd. Congressen vonden dat prachtig, moedigden hem daarin aan en deden er meestal een schepje bovenop. In de jaren zeventig werkte dit wonderwel: het strijdgevoel dat zij samen genereerden, had een aanzuigende werking en bij alle retoriek zorgde Den Uyl er wel voor dat de zaak niet ontspoorde. Er lag zo iets in het verschieft als een eindoverwinning.

De jaren tachtig, jaren van economische recessie, vroegen echter om een ander type strijd, waarin samenwerking over de oude ideologische scheidslijnen heen een veel belangrijker plaats innam. Overheersend was de vraag: hoe kunnen we nog behouden wat we hebben opgebouwd, met welke middelen en tegen welke offers? De partij bleef zich echter hardnekkig vastklampen aan de oude ideologie en Den Uyl bleek niet in staat de partij op een ander spoor te krijgen. Integendeel, hij gaf de partijopvattingen een plaats in zijn strijd-retoriek en zo legitimeerde hij een proces waarmee de PvdA steeds verder in het isolement verzeild geraakte.

Een vergeefse strijd? Voor de buitenstaander lijkt dat zo. De PvdA kwam er immers niet meer aan te pas. Den Uyl zelf troostte zich echter met de gedachte dat in het isolement van de partij ook een deel van haar kracht besloten lag. Ik zal nooit vergeten hoe hij dit gevoel tot uitdrukking bracht in het laatste interview dat ik met hem mocht hebben, kort voordat de fatale ziekte zich aan hem openbaarde waaraan hij eind 1987 bezweek. Het interview was bedoeld voor de jubileumbundel ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van het departement van Algemene Zaken. In dat gesprek kwam ook de vraag aan de orde waarom dat tweede kabinet-Den Uyl er nooit gekomen is. Den Uyl zegt dan bijna berustend: 'Het

zou niets geworden zijn. Toen het kabinet-Den Uyl in 1973 aantrad was het eigenlijk al te laat. Het denken in termen van vernieuwing was al aan het stagneren. Van Kemenade werd zwaar aangevallen op zijn middenschool. Onze hervormingsvoorstellen kwamen onder vuur te liggen, hoe redelijk we ons ook opstelden. De maatschappelijke tegenstroom was volop in opmars. De vraag die dan rijst is, wat moet het zwaarst wegen? Op korte termijn zou je zeggen: dat tweede kabinet. Maar mocht ik met de totstandkoming van dat kabinet de vernieuwing verloochenen die in mijn eigen partij had plaatsgevonden?’

‘Vergis je niet wat er op het spel stond. In de PvdA is het besef tot wasdom gekomen, dat in een democratie een stem behoort te tellen. Een congres van zo’n partij is niet zomaar een congres. Daar beslissen de leden zelf en ik vind dat de daar genomen besluiten serieus genomen dienen te worden. Welnu, aan dat democratisch besef heb ik geen afbreuk willen doen. [...] Ik heb geaccepteerd dat het tweede kabinet ondanks de tien zetels winst van de PvdA wat rechtser zou worden. [...] Maar moest ik ook nog accepteren dat die verrechtsing in de personen tot uitdrukking zou moeten komen? Dat én Kruisinga én Andriessen én Van Agt deel zouden moeten uitmaken van dat kabinet? Begrijp me goed, één van hen zou gekund hebben. Het ging mij ook niet om de personen als zodanig. Maar alle drie zouden ze het kabinet een totaal ander karakter hebben gegeven. Ik vond dat ik dat niet aan het congres verkopen kon.’

De tegenwerping dat het congres het drietal wel degelijk op zijn voorspraak zou hebben geaccepteerd, maakte op Den Uyl geen indruk: ‘Geen twijfel mogelijk. Ik heb het echter nadrukkelijk niet gewild. Ik wilde de democratische verworvenheden van onze partij niet op de tocht zetten. Ik wilde de politieke bewustwording van zoveel mensen niet in de knop breken.’⁵⁶

Burger zei het al: ‘Het enige risico dat ons in Den Uyl bedreigt, is dat hij zo door en door democratisch is.’ Toch liet het interview mij met een wat katterig gevoel achter. Zoveel politiek talent, zo’n krachtbron, die zich zo meende te kunnen, ja te moeten verlaten op de partijdemocratie? Ongetwijfeld hield hij daarmee het elan van de partij overeind, maar tegen de prijs van een groeiend isolement dat diezelfde partij waarschijnlijk ook niet echt begeerde. De twijfel blijft of hij zich zo niet al te zeer tot de gevangene had gemaakt van een betrekkelijk klein partijkader.

Hoe dan ook, het moge tot zijn blijvende verdienste worden gerekend dat Den Uyl voor de gewone man een herkenbare strijd bleef voeren. De massa van het electoraat bleef hem tot op het laatst trouw. Daar had hij wat mij betreft meer voor mogen doen door zijn partij wat vaker te bruuskeren. Op dit punt was hij wel erg 'democratisch', wat al te beducht ook voor scheuringen in de club.

Hoe dan ook, zo'n man zou je toch vooral ook een betere partij hebben gegund.

Noten

1. An Salomonson, 'Suriname – het fiasco van het kabinet-Den Uyl', in: *NRC Handelsblad*, 10 augustus 1993.

2. J.L. Heldring, 'Op lange termijn funest?', in: *NRC Handelsblad*, 7 mei 1993.

3. Theodor W. Adorno, *Minima Moralia* (Utrecht 1971).

4. Marja Wagenaar, *Herinneringen aan Joop den Uyl* (Amsterdam 1988), p. 46.

5. Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht/Antwerpen 1967).

6. Dick Pels, *Het democratische verschil, Jacques de Kadt en de nieuwe elite* (Amsterdam 1993), p. 15 e.v.

7. D.F.J. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer, Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994), p. 214.

8. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978); en J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam 1986).

9. Maarten van Rossem in zijn inleiding bij de tweede druk van *Inzicht en uitzicht* (Amsterdam 1988).

10. Bosscher, a.w. p. 228.

11. H.Daalder, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam 1990), p. 193.

12. Anet Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid, 1946-1986* (Amsterdam 1986), p. 116.

13. John Jansen van Galen en Bert Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht. Een portret in twintig interviews* (Weesp 1985), p. 121.

14. J.P. van Rijswijk, *Repeterende breuken. De machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam 1992), p. 77.

15. Zie voor uitvoerige beschrijvingen van de geschiedenis van het CDA: H.M.T.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); en Dik Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992).

16. Anet Bleich, a.w., p. 134.

17. J.M. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek', in: Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 155.

18. Willem Breedveld in een serie interviews en een inleidend artikel in dr. W. van Drimmelen, mr. J.C.F. Bletz, drs. P. den Hoed, drs. J.C. Huisman (red.), *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987), p. 282.

19. Jansen van Galen en Vuijsje, a.w., p. 38 e.v.

20. F.W. Rutten, *Zeven kabinetten wijzer. De nieuwe zakelijkheid bij het economische beleid* (Groningen 1993), p. 26 e.v.

21. Willem Breedveld, 'Joop den Uyl, zijn kabinet – en waarom het niet werd voortgezet', in: *Socialisme en Democratie*, 46 (1989), 1 (januari).

22. J.M. den Uyl, 'Socialisme en vrije ondernemingswijze productie', in: Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 182.

23. J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland, deel II, De tijd na 1940* (Assen/Maastricht 1990), p. 106.

24. Wouter Gortzak (red.), *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PvdA-bewindslieden* (Deventer 1978).

25. Hoe hemelsbreed persconferenties met Den Uyl verschilden met die uit vroeger jaren, beschrijft onder meer H.M. Bleich, 'U moet de sigaar uit de mond nemen als u met ons spreekt', in: *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. N. Cramer* (Den Haag 1989). De bundel ter gelegenheid van het afscheid van Gijs van der Wiel als hoofddirecteur van de Rijksvoorlichtingsdienst, *Van de hoed en de rand*, is eveneens een onuitputtelijke bron anekdotes over dit thema (Den Haag 1985).

26. Willem Breedveld in: *Voor de eenheid van beleid*, p. 247.

27. L. Casteleijn e.a. (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl* (Amsterdam) 1984, p. 190.

28. Jouke de Vries, *Grondpolitiek en kabinetcrises* (Den Haag 1989).

29. Willem Breedveld, *Een confrontatie met de nieuwe schaarste*, doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Leiden, 1976. In *Economisch statistische berichten* van augustus 1976 verscheen daarvan een samenvattend artikel onder de kop: 'Naar een liberale vakbeweging?'

30. Philip van Praag jr., *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1991).

31. Willem Breedveld, 'Joop den Uyl, zijn kabinet – en waarom het niet werd voortgezet'.

32. Willem Aantjes, 'Den Uyl schoot in '77 tekort', in: *Trouw*, 9 augustus 1984.

33. J.Th.J. van den Berg, *Aan de gelovigen overgeleverd. Opstellen over democratie, regering en parlement* (Alphen aan den Rijn 1982), p. 167.

34. Bart Tromp, 'Mythen rond Den Uyl', in: *Het Parool*, 25 januari 1989.

35. Ed. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar* (Amsterdam 1978), p. 251.

36. Idem, p. 251.

37. Idem, p. 255.

38. Voor kritiek op de theorie van Daudt: zie onder meer J.Th. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', in: *Acta Politica*, 21 (1986), p. 265-290; Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis, 1945-1958* (Amsterdam 1986). Over de meerderheidsstrategie van Van Thijn c.s.: J.Th. van den Berg, 'De kabinetsformatie 1977 en het gebruik van het begrip "meerderheid"', in: *Acta Politica*, 13 (1978), p. 505-530.

39. Casteleijn, a.w., p. 257

40. Van Thijn, a.w., p. 257.

41. Zie bij voorbeeld het commentaar in NRC Handelsblad van 4 oktober 1977.

42. H.D. Tjeenk Willink, 'Bij grote coalitie risico's voor CDA', in: *Trouw*, 9 september 1989.

43. Van Praag jr., a.w. Zie ook Ph. van Praag jr., 'Van polarisatie naar consensus', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 49, nr. 3, 1992, p. 105.

44. J.P. van Rijswijk, a.w.
45. Zie voor een samenvatting en typering van Den Uyls kijk op de politiek van die dagen de bijdrage van Frans Becker in *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*.
46. Zie ook Peter L. Hupe, *Om de kwaliteit van de macht. Het werkgelegenheidsplan van minister Den Uyl in vijfvoud beschouwd* (Arnhem 1992).
47. Wagenaar, a.w., p. 63.
48. Frans Becker blijkt zich in *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland* ook al over dit fenomeen te verbazen. Hij spreekt over een 'dubbele moraal', die kon ontstaan omdat voorzitter en dagelijks bestuur van de partij met steun van partijraad of congres de bewegingsvrijheid van de fractie verkleinden en haar opzadelden met in de praktische politiek moeilijk hanteerbare eisen. De meeste fractieleden verzetten zich daar niet tegen omdat hun positie sterk verbonden was met hetzelfde gewestelijke kader, dat hun het vuur na aan de schenen legde. Zo ontstond de dubbele moraal van enerzijds de officiële partijstandpunten en anderzijds de wereld van wat men werkelijk dacht, maar niet durfde te zeggen. Aan de ene kant waren er de overspannen verwachtingen, aan de andere kant het tegenvallende beleid van alledag. A.w., p. 271 e.v.
49. Aad de Kwant en Evert Mathies, (red.), *Twee dingen. Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht 1981).
50. Max de Bok, *Joop den Uyl, een leven in interviews* (Amsterdam 1988).
51. Casteleijn, a.w., p. 251.
52. Bart Tromp in eerdergenoemd artikel in *Het Parool*.
53. In een interview met John Jansen van Galen en Bert Vuijsje in: Jansen van Galen en Vuijsje, a.w.
54. Jan Tromp, 'Het is gegaan zoals ik vreesde', interview met Jos van Kemenade, in: *Haagse Post*, 6 september 1984.
55. De Kwant en Mathies, a.w., p. 195.
56. Willem Breedveld in: *Voor de eenheid van beleid*, p. 235.

Jan Tinbergen en de Nederlandse sociaal-democratie

Jan Tinbergen was een van Nederlands bekendste wetenschapsbeoefenaren. Als grondlegger van de econometrie, winnaar van de eerste Nobelprijs voor economie en – al sinds vele jaren – wereldwijd de meest geciteerde Nederlandse econoom genoot hij zowel nationaal als vooral ook internationaal groot aanzien. Vele eredocoraten, wetenschappelijke prijzen en onderscheidingen werden hem in zijn lange carrière toegekend. Tinbergen dankt zijn bekendheid bij het grote publiek echter niet in de eerste plaats aan zijn wetenschappelijke werk, maar aan zijn onophoudelijke en pas met zijn dood eindigende betrokkenheid bij de grote mondiale vraagstukken van onze tijd, en dan met name het probleem van de ongelijke verdeling van de welvaart tussen Noord en Zuid, de Eerste en de Derde Wereld.

‘Tinbergen kan met recht een voluit geëngageerd wetenschapper worden genoemd,’ zo constateerde een van Tinbergens oud-studenten, prof. dr. B. Goudzwaard, in 1985 in een toespraak ter gelegenheid van de uitreiking van de prijs van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond aan Tinbergen.¹ Tinbergens carrière geeft inderdaad een unieke combinatie te zien van een grote sociale bewogenheid en een ‘koele’ wetenschappelijkheid. Het was een tweeenheid van engagement en wetenschappelijkheid, waarbij het engagement in weerwil van gangbare opvattingen over ‘waardevrije wetenschap’ de wetenschappelijkheid niet in de weg stond, maar richtinggevend werkte bij de keuze van de problemen, die Tinbergen vervolgens met grote wetenschappelijke nauwkeurigheid en onafhankelijkheid trachtte op te lossen. Hij had daarbij de vaste overtuiging dat de grote maatschappelijke problemen opgelost konden worden door het zo zuiver en zo rationeel mogelijk toepassen van wetenschappelijke onderzoeksmethoden, waarmee hij dan vooral kwantitatieve, mathematische methoden bedoelde. Door die combinatie van engagement en wetenschappelijkheid is

Tinbergen niet alleen richtinggevend geweest voor de ontwikkeling van de moderne economische wetenschap en de theorievorming daarbinnen, maar heeft hij op zowel nationaal als internationaal niveau duidelijke invloed uitgeoefend op het politieke en maatschappelijke denken.

Tinbergen was socialist. Zijn engagement heeft zijn wortels in de Nederlandse sociaal-democratie. Reeds in zijn jeugdijaren, waarin hij lid was van de socialistische jeugdbeweging AJC, was Tinbergen sterk betrokken bij de sociaal-democratische beweging. Eerst en vooral wetenschapsbeoefenaar, is hij nooit echt actief geweest in de praktische partijpolitiek. Zijn inbreng heeft zich beperkt tot het lidmaatschap van de redactie van het wetenschappelijk tijdschrift van de SDAP, *De Socialistische Gids* en zijn lidmaatschap van een aantal SDAP- en PvdA-commissies, die belast waren met de ontwikkeling van (onderdelen van) partijprogramma's.²

Door zijn successen en prestige als wetenschapsbeoefenaar werd Tinbergen in het begin van de jaren dertig een van de belangrijkste autoriteiten op het gebied van de theorie van sociaal-economische politiek en sociaal-economische ordening. Vanuit die positie en vanuit de hierboven beschreven combinatie van engagement en wetenschappelijkheid heeft hij met zijn ideeën over een actieve economische politiek, over een rechtvaardiger welvaartsverdeling op nationaal en mondiaal niveau, over een optimale sociale en economische orde en over de zijns inziens onvermijdelijke convergentie van de economische stelsels van Oost en West, grote invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie in de afgelopen zes decennia.

Een profiel van Jan Tinbergen is dus zonder enige twijfel op zijn plaats. Tegelijkertijd is het schrijven ervan een bijzonder hachelijke onderneming. Ten eerste omdat Tinbergens wetenschappelijke en maatschappelijke carrière uitzonderlijk lang en veelzijdig is geweest. Recht te doen aan die uitzonderlijkheid is onmogelijk in het korte bestek van dit artikel, dat zich dan ook beperkt tot Tinbergens werk in de periode 1930-1960, en dan toegespitst op zijn denken over economische welvaartsverdeling in de context van de Nederlandse sociaal-democratie.

In de tweede plaats is het niet eenvoudig door te dringen tot de persoonlijke motieven van Tinbergen, door een eigenschap die –

hoe paradoxaal dat ook moge klinken – misschien extra heeft bijgedragen aan zijn bekendheid: zijn sobere bescheidenheid, die gepaard ging met een grote terughoudendheid ten aanzien van het spreken over zijn eigen persoon. Toen in 1987 het Studium Generale van de Technische Universiteit Eindhoven in een lezingenserie, getiteld ‘Autobiografisch’, Tinbergen uitnodigde om, in de vorm van een ‘live’ interview, te komen vertellen over zijn leven en werk, antwoordde hij op de eerste de beste vraag naar een meer persoonlijke herinnering aan het gezin waarin hij opgroeide, dat het hier toch niet om zijn persoon maar om zijn wetenschappelijk werk ging. Hoewel het verder nog een boeiende en informatieve middag werd, kwam de toehoorder over de *persoon* Tinbergen niet veel meer te weten dan wat uit de ‘officiële’ biografische notities en artikelen bekend was. Deze anekdote illustreert hoezeer het bij Tinbergen altijd om de zaak ging en niet om de persoon, zijn eigen persoon inbegrepen. De lezer zal dan ook in dit artikel het *human interest*-aspect in Tinbergens carrière tevergeefs zoeken.

De veronderstelling dat Tinbergen invloedrijk geweest is op het gebied van de sociaal-democratische theorievorming is niet nieuw of origineel. In haar klassieke artikel uit 1938 over de socialistische theorie in Nederland in het interbellum noemde Hilda Verwey-Jonker Tinbergen ‘het meest uitgesproken type’ van de derde van de drie generaties theoretici, die zij onderscheidde.³ Den Uyl noemde Tinbergen vervolgens in 1956 als de Nederlandse vertegenwoordiger bij uitstek van de theorie van de *mixed economy*: het idee dat de optimale sociaal-economische orde wordt gevormd door een mengeling van een vrije markteconomie en een centraal geleide planecconomie.⁴ Toen De Galan in 1982 de invloeden op het rapport *Om de kwaliteit van het Bestaan* besprak, noemde hij naast Galbraiths *The Affluent Society* Tinbergens ideeën over welvaartsverdeling als de belangrijkste theoretische invloed.⁵

Aan de hand van de drie facetten die in bovengenoemde karakteristieken worden belicht, schets ik hier in het kort Tinbergens invloed op de sociaal-democratische theorie- en gedachtenvorming in Nederland. Daarmee blijft een ander facet van Tinbergens werk, dat hem wereldwijde bekendheid heeft gegeven, buiten beschouwing: zijn bijdrage aan het oplossen van de problematiek van de ontwikkelingslanden en zijn studie van internationale (economi-

sche) verhoudingen. Ook hiermee heeft hij ongetwijfeld invloed uitgeoefend op het denken in Nederlandse sociaal-democratische kringen. Tegelijkertijd moet echter worden geconstateerd dat, in vergelijking met het thema van sociaal-economische ordening op nationaal niveau, internationale problemen nooit de aandacht hebben gekregen die zij volgens Tinbergen verdienden. Tinbergens internationale invloed op het denken over deze problemen is ongetwijfeld groot geweest, maar tevens te divers en diffuus om in dit beperkte verband te bespreken.

Uit deze afbakening van het onderwerp vloeit een chronologische afbakening voort: de periode 1930-1960. Vanaf zijn vertrek als directeur van het Centraal Planbureau in 1955 wijdde Tinbergen zich voornamelijk aan de ontwikkelingsproblematiek. Zijn ideeën over nationale sociaal-economische politiek en rechtvaardige inkomensverdeling bleven echter sterk bepalend voor de sociaal-democratie in de jaren zestig en zeventig.

Tinbergen en de derde generatie

Tinbergen had stevige wortels in de sociaal-democratische beweging. Hij werd in 1903 geboren als oudste zoon in een intellectueel gezin; zijn moeder was voor haar huwelijk onderwijzeres, zijn vader was leraar en gepromoveerd taalkundige. Hoewel zijn ouders niet politiek actief waren, was er sprake van duidelijke sociale betrokkenheid, die mede te verklaren is uit hun remonstrantse levensovertuiging. In zijn jeugd werd hij lid van de AJC en reeds op negentienjarige leeftijd trad hij toe tot de SDAP. In zijn studententijd was hij actief in de Sociaal Democratische Studenten Clubs, waarvan hij een afdeling oprichtte in Leiden. Via de SDSC raakte Tinbergen bevriend met Hein Vos, met wie hij later de belangrijkste initiator van het *Plan van de Arbeid* zou worden.⁶

De generatie SDSC'ers van Tinbergen en Vos werd theoretisch sterk beïnvloed door het werk van Hendrik de Man.⁷ Deze presenteerde in 1923 met zijn boek *Psychologie van het Socialisme* een ingrijpende revisie van het marxisme. Volgens De Man ging het in het socialisme niet zozeer om het economische, maar veel meer om het ethische motief. Het was vooral de drang naar sociale rechtvaardigheid die de arbeidersmassa's – en linkse intellectuelen – tot het socialisme bracht.⁸

Ook bij Tinbergen speelde vanaf het begin de ethiek een belangrijke rol in zijn denkbeelden over socialisme en economie. In hoeverre die ethiek is bepaald door Tinbergens remonstrantse achtergrond en levensovertuiging valt natuurlijk niet zonder meer aan te geven. Hoewel de vergelijking met het religieus socialisme voor de hand ligt, is het van belang hier een duidelijk onderscheid te maken: Tinbergen heeft zich nooit geassocieerd met deze tak van het socialisme, die voor hem waarschijnlijk te antirationeel en te zweverig was.⁹

In 1922 ging Tinbergen wis- en natuurkunde studeren in Leiden, waar hij in 1925 afstudeerde bij de beroemde theoretisch fysicus Paul Ehrenfest. Ehrenfest heeft een beslissende invloed gehad op Tinbergens carrière. In de eerste plaats door de wetenschappelijke training die Tinbergen bij hem ontving. Daarbij ging het vooral om de toepassing van aan de klassieke mechanica ontleende wiskunde, waarbij niet het technische detail maar de essentie van de wiskundige bewijsvoering telde.¹⁰ Maar ook op een meer persoonlijk vlak onderging Tinbergen aanwijsbare invloed van Ehrenfest. Bij zijn besluit om zich na zijn studie wis- en natuurkunde te richten op de economie als studie- en werkterrein, hebben de adviezen van Ehrenfest en diens vrouw een belangrijke rol gespeeld. De beweegredenen van Tinbergen om de wis- en natuurkunde als studieterrain te combineren met de economie kwamen allereerst voort uit zijn sociale bewogenheid.¹¹ Daarnaast heeft waarschijnlijk ook het perspectief dat de theoretische natuurkunde een ambitieuze jongeman bood meegespeeld. Een academische carrière was zelfs voor de allerbeste studenten een zeer onzekere aangelegenheid.¹²

Als overtuigd pacifist weigerde Tinbergen zijn militaire dienstplicht te vervullen. Hij kon, als een van de eersten, via een beroep op de in 1923 aangenomen Dienstweigeringswet, vervangende burgerdienst doen, eerst als hulpklerk in de Rotterdamse strafgevangenis en na tussenkomst van zijn vader als medewerker van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Bij het CBS werd hij ingeschakeld bij het recent opgezette conjunctuuronderzoek, zodat zijn vervangende dienst een belangrijke aanvullende leerschool kon worden, waar hij de basis legde voor zijn latere, baanbrekende conjunctuuronderzoek.

In 1929, een jaar na het voltooien van zijn vervangende dienst-

plicht, promoveerde Tinbergen bij Ehrenfest op *Minimumproblemen in de natuurkunde en de economie*. In het proefschrift zette Tinbergen de analogie tussen een aantal economische vraagstukken en de door hem behandelde natuurkundige problematiek uiteen. Het was de afsluiting van zijn studie in de wis- en natuurkunde, en tegelijkertijd de eerste aanzet voor zijn werk in de economische wetenschap.

Reeds vanaf 1928 publiceerde Tinbergen in *De Socialistische Gids* over economische en theoretische onderwerpen.¹³ In zijn eerste bijdrage sloot hij aan bij de toen gangbare thema's in de socialistische theorievorming over economie. Die werd in deze periode beheerst door de reformistische hoofdstroom van wat wel het 'ingenieurs-socialisme' is genoemd, vanwege het opvallende aandeel van Delftse ingenieurs daarin.¹⁴ Dit 'ingenieurs-socialisme' kreeg zijn programmatiese beslag in het 'Socialisatierapport' van 1920. Ideologisch gezien valt deze stroming grotendeels onder te brengen bij de eerste generatie van socialistische theoretici, die Hilda Verwey-Jonker onderscheidde: onschokbaar in de theoretische en wetenschappelijke overtuiging dat de komst van het socialisme op de lange duur onafwendbaar is.

Op het gebied van de economische theorie baseerde deze generatie zich vooral op Bernstein en daarmee op de grenswaardeleer van de Oostenrijkse school. Centraal in hun economische analyses stond het begrip rationalisatie. Hieronder werden zowel efficiëntcyverbeteringen in de afzonderlijke bedrijven begrepen (door mechanisatie en betere interne bedrijfsorganisatie), als concentratie van ondernemingen in trusts, kartels et cetera.

De 'ingenieurs-socialisten' geloofden dat de processen, die werden samengevat onder het begrip rationalisatie, in principe gunstig zouden kunnen zijn voor de komst van het socialisme. De verwezenlijking van het socialisme zou dan, naast de onvermijdelijk groeiende politieke macht van de arbeidersklasse via het algemeen kiesrecht, wat betreft de economie in hoofdzaak een kwestie zijn van beheersing van de rationalisatie. Enerzijds zou dit moeten gebeuren door het geleidelijk wijzigen van de eigendomsverhoudingen (de eigenlijke socialisatie), anderzijds via een socialistische vorm van bedrijfsorganisatie. Dit laatste werd uitgewerkt in het SDAP/NVV-rapport *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap* (1923).

Het is juist op het punt van de waardering van het hele rationali-

satieverschijnsel en de gevolgen daarvan dat Tinbergen vanaf zijn eerste bijdragen duidelijk afweek van het 'ingenieurs-socialisme'. Hij ging uit van een heel andere theoretisch-economische basis dan de ingenieurs-socialisten. In zijn eerste artikel, 'Opmerkingen over ruiltheorie', trok hij de feitelijke geldigheid van de op de grenswaardeleer gebaseerde theorie van de Oostenrijkse school in twijfel. Een adequate economische theorie zou volgens hem veel wiskundiger moeten zijn.¹⁵

In een volgend artikel, 'Vraagstukken van socialistiese economie'¹⁶, zette Tinbergen zijn eigen theoretische uitgangspunten uiteen en stelde hij dat het 'echte' kapitalisme na de Eerste Wereldoorlog eigenlijk al niet meer bestond. De vrije werking van vraag en aanbod was verdwenen – zo zij al ooit had bestaan – en vervangen door allerlei vormen van economische organisatie, samen te vatten onder drie verschijnselen: monopolisering en oligopolisering in het bedrijfsleven, economische machtsvorming in werknemers- en werkgeversorganisaties en de eerste sociale voorzieningen door de overheid. In aanleg betekende dat volgens Tinbergen een 'socialistieser' worden van de economie. Maar de tendens van 'organisering' bracht tegelijkertijd een toenemende willekeur in de economie met zich mee en daarmee groeiende sociale onrechtvaardigheid. Daarom was het nu de taak van de socialistische beweging om in een nader te ontwikkelen 'socialistiese economie' te komen tot 'regelende principes', omdat anders de ontwikkeling naar steeds meer organisatie in de economie alleen maar ten nadele van het socialisme zou gaan werken. Daarbij benadrukte Tinbergen het *ethische* element dat bij de vaststelling van die regelende principes een rol zou moeten spelen.

Hoewel Tinbergen daar in 1929 nauwelijks expliciet op inging, is het duidelijk dat hij bij die 'regelende principes' dacht aan regelingen die door de overheid toegepast zouden moeten worden. Vanaf het begin stond in Tinbergens economisch denken dus het idee van een regulerende overheid centraal. Die regelende principes zouden zich volgens hem ook uit moeten strekken tot de loonvorming. Vanuit zijn afwijkende theoretisch-economische achtergrond oordeelde Tinbergen veel negatiever over het verschijnsel loonstrijd dan de reformistische hoofdstroom van de SDAP. De strijd voor hoger loon had naar zijn overtuiging tot onbeheerste rationalisatie

van de produktie geleid, waardoor in het midden van de jaren twintig al een aanzienlijke structurele werkloosheid was veroorzaakt.

Toen vanaf 1930 de werkloosheid steeds meer begon te stijgen kwamen de theoretische en ideologische ontwikkelingen binnen de SDAP in een stroomversnelling. Op de snel groeiende problemen van de stagnerende produktie en massale werkloosheid had het 'ingenieurssocialisme' in feite geen adequaat antwoord. Het bevatte een klassiek-liberale economische theorie waarin het socialisatiestreven het enige duidelijk politieke programmapunt was. Het 'ingenieurssocialisme' bood dus geen soelaas voor de crisis van dat moment; het was te theoretisch. De praktische politiek van de reformisten bleef beperkt tot afwachten en tot het zoveel mogelijk beperken van de schade voor de eigen, slinkende, achterban van werkenden.

Partij en vakbeweging verzetten zich in het begin van de jaren dertig dan ook fel tegen de loonsverlagingen die werkgevers en overheid in reactie op de crisis probeerden door te voeren. Naar aanleiding van deze loonstrijd en de theoretische onderbouwing daarvan door het partijbestuur, raakte Tinbergen betrokken bij een debat in de partij over het verband tussen loonhoogte en werkgelegenheid.¹⁷ Het partijbestuur propageerde de gedachte dat de crisis alleen een afzetprobleem was en dat deze dus bestreden kon worden door de koopkracht op peil te houden. Deze theorie was mede gebaseerd op een optimistische visie op de ontwikkeling van de moderne kapitalistische economie en de rol van de rationalisatie daarin. De crisis zag men in eerste instantie als van voorbijgaande aard; daarna zou er via de rationalisatie, aangejaagd door de loonstrijd, alleen maar meer ruimte zijn voor loonsverbeteringen en hervormingen in de richting van een socialistische maatschappij.

Tinbergen oordeelde echter op grond van de steeds toenemende werkloosheid veel negatiever over de rationalisatie en over de kans dat de crisis vanzelf over zou gaan. Werkloosheid was vanaf het begin een van de meest centrale en urgente problemen voor hem. Door de voortdurende depressie krompen de ondernemers hun produktie gestaag in en nam de werkloosheid steeds verder toe. Door het handhaven van het loonpeil zou de werkloosheid volgens Tinbergen niet afnemen. In plaats daarvan bepleitte hij als politiek voor de korte termijn een herverdeling van het beschikbare werk

door werktijdverkorting. Weliswaar zou dit een loonoffer van de werkenden inhouden, maar dat was volgens Tinbergen een kwestie van solidariteit met de werklozen.

Bovendien had de sociaal-democratische beweging volgens Tinbergen wel degelijk een verantwoordelijkheid voor het ontstaan van crisis en werkloosheid. Door de loonstrijd zou het rationalisatieproces onbeheerst zijn voortgeschreden en was er al voor het uitbreken van de crisis sprake van een hoge structurele werkloosheid ten gevolge van die 'ongebreedelde' rationalisatie. Bij haar beleid moest de sociaal-democratische beweging dus rekening houden met de gevolgen voor de gehele economie, ook op de langere termijn.

Daarom zou de beweging op den duur moeten streven naar een grotere planmatigheid in de economie. Tinbergens opvatting uit 1929 over 'regelende principes' was in het begin van de jaren dertig terug te vinden in het idee van een planmatige economie, dat hij als socialistisch middel presenteerde. Hoewel hij daarbij onder andere refereerde aan het voorbeeld van de centraal geleide planeconomie in de Sovjetunie, was het duidelijk dat hij ervan uitging dat een beheersing van het economisch leven – inclusief de loonvorming – door de overheid mogelijk was binnen de bestaande eigendomsverhoudingen (dus zonder dat de produktiemiddelen eerst gesocialiseerd zouden moeten worden).

In 1930-1932 waren Tinbergens ideeën nog min of meer dissident en werd hij door partijvoorzitter Oudegeest openlijk bestreden. Vanaf 1931 begon de economische crisis echter pas goed in Nederland door te dringen. De strijd tegen de loonsverlagingen was in de praktijk, ondanks de optimistische theorie van de reformisten, steeds minder succesvol. De crisis in de SDAP als gevolg van dit theoretische en praktische faillissement van het oude reformisme kwam na 1932 duidelijk aan het licht. De partij verloor steeds meer aanhang, terwijl aan extreem-rechtse zijde de zuigkracht van het Nederlandse fascisme merkbaar begon te worden.

Na interne strubbelingen, waarbij de extreme linkervleugel uit de partij werd verwijderd, drongen de binnen- en buitenlandse ontwikkelingen de partij in de loop van 1933 steeds meer in het defensief. In de ontstane situatie kon de plansocialistische stroming aan invloed winnen door een actieve en aansprekende oplossing voor de

crisis en de werkloosheid te formuleren. Kern van die plansocialistische oplossing was een politiek van openbare werken voor de korte termijn en een planmatige beheersing en ordening van de economie voor de langere termijn. De overheid zou via maatschappelijk productieve openbare werken werkgelegenheid moeten creëren en daarmee de koopkracht in de breedte vergroten. Via het *multiplier*-effect zouden die overheidsinvesteringen een exponentiële toename van de productie bewerkstelligen en de economie weer doen aantrekken. Met de toegenomen belastingopbrengsten als gevolg van de aantrekkende economie zouden die investeringen terugverdiend kunnen worden.

Met zijn oude studievriend Vos was Tinbergen de belangrijkste theoreticus binnen de nieuwe stroming van vooral jonge, uit de SDSC afkomstige SDAP'ers. In 1933 zette Tinbergen de moderne economisch-theoretische principes van die openbare-werken- en budgettaire politiek door de overheid uiteen in *De Socialistische Gids* en gaf hij in het boek *De Konjunctuur* (vooral ook bestemd voor het kader van de vakbeweging) zijn eigen, plansocialistische visie op de oorzaken en de wenselijke bestrijdingswijze van de conjuncturele crisis.¹⁸

Een jaar later integreerde Tinbergen deze nieuwe inzichten in een uiteenzetting over de hoofdlijnen van het economisch stelsel van het (democratisch) socialisme.¹⁹ De verwezenlijking van het socialisme zou volgens Tinbergen moeten geschieden in drie fasen. Ten eerste zou, binnen het raam van het bestaande politiek-economische stelsel, de economie door de overheid weer op gang gebracht moeten worden via een program van openbare-werken- en uitga-venpolitiek. Daarbij benadrukte Tinbergen dat de huidige crisis zo ernstig was dat de – voor vroegere socialistenvanzelfsprekende en onvermijdelijke – komst van het socialisme in gevaar kwam en bepaald niet meer vanzelfsprekend was, als deze crisis zou blijven voortduren.

In de volgende fase, na het herstel van de economie, zou dan via het vergroten van de planmatigheid de conjunctuur gestabiliseerd moeten worden, zodat ernstige crises niet meer voor zouden kunnen komen. Om dit te bereiken zou een 'socialisatie van de beschikingsmacht' in plaats van echte socialisatie voldoende zijn. De expansie van ondernemingen en de conjunctuurbeweging zouden zo kunnen worden beheerst.

Als laatste fase zag Tinbergen in 1934 een structurele verbetering en hervorming van het bedrijfsleven, in een richting die al geweest was door de reeds bestaande sociaal-democratische rapporten op dit gebied. Het einddoel van het socialisme, de gesocialiseerde maatschappij, was volgens Tinbergen nog zo ver verwijderd en kon onderweg ernaartoe nog zozeer worden gewijzigd, dat niet precies aangegeven kon worden welke sectoren gesocialiseerd zouden worden en in hoeverre er nog ruimte zou zijn voor het concurrentiemechanisme en eventuele andere waardevolle elementen uit het bestaande economische stelsel.

Geïnspireerd door het 'planistisch idee' van Hendrik de Man en diens *Plan van de Arbeid* in België, besloot de SDAP in 1934 tot het opstellen van een Nederlands *Plan van de Arbeid*. In het Nederlandse Plan stond een openbare-werkenpolitiek centraal als oplossing op korte termijn, terwijl voor de langere termijn het scheppen van bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil voor iedereen, door middel van een planmatige conjunctuurstabilisatie en een ordening van het bedrijfsleven, als doel werd gesteld. Wanneer het Plan wordt vergeleken met Tinbergens artikelen uit de twee jaar voor de publikatie ervan, zijn de overeenkomsten opvallend en wordt duidelijk hoeveel voorwerk Tinbergen heeft geleverd voor een heel eigen Nederlandse versie van het plansocialisme.

Het Nederlandse Plan kwam tot stand onder de stuwende praktische leiding van Hein Vos en het is vooral door de samenwerking met hem dat Tinbergens economisch-theoretische denkbeelden een grote invloed konden uitoefenen op het nieuwe sociaal-democratische plan. Dank zij Tinbergens theoretische inbreng in het Plan werden de modernste economische inzichten verwerkt in een pleidooi voor een actieve crisis- en conjunctuurpolitiek. Daarbij was het zijn uitgangspunt – evenals dat van Keynes – dat het mogelijk moest zijn om iets aan de ernstige crisis en de werkloosheid te doen zonder een ingrijpende wijziging van het gehele economische stelsel en de daarin geldende eigendomsverhoudingen.

Het oorspronkelijke socialistische streven naar socialisatie en een uiteindelijk geheel gesocialiseerde maatschappij kwam met het Plan in een heel ander perspectief te staan. Ook theoretisch gezien werd de gesocialiseerde maatschappij een veel verder weg gelegen einddoel, waaraan volgens Tinbergen wat de precieze invulling betreft

nog wel het een en ander zou kunnen veranderen. In plaats van socialisatie werden ordening en beheersing van de bestaande economische orde de nieuwe sleutelwoorden. Het korte-termijn-streven van het Plan was gericht op een actieve bestrijding van de crisis en beheersing van de conjunctuur binnen een gemengde economische orde, en niet op de realisatie van een totaal gesocialiseerde maatschappij. Uitvoering van het Plan zou dan ook geen verwerkelijking van het socialisme betekenen, maar hoogstens een stap op weg ernaartoe zijn.

De kloof die in het oude reformisme bestond tussen theorie en praktijk werd door de plansocialisten in één klap gedicht door alle nadruk op het economisch beleid van dat moment te leggen. Daarmee vervaagde binnen de SDAP echter de gemeenschappelijke 'maatschappijbeschouwing', op grond waarvan een duidelijk socialistische visie voor de langere termijn zou kunnen worden geformuleerd. Die vervaging van een gemeenschappelijke maatschappijbeschouwing beschouwde Hilda Verwey-Jonker als typerend voor de derde generatie van socialistische theoretici. Voor de eerste en tweede generatie vormde de reformistische variant van het marxisme een gemeenschappelijke maatschappijbeschouwing, die ook de wijze van analyseren van economische problemen bepaalde. Bij de generatie van Tinbergen en in het bijzonder bij Tinbergen zelf was een dergelijk, ideologisch bepaald, kader verdwenen; hij oordeelde *voraussetzungslos*.²⁰ Er was bij Tinbergen juist een afkeer van ideologie, in de zin van dogmatiek, te bespeuren. Zo gezien kan hij gelden als een belangrijke exponent van de ontideologisering binnen de SDAP.²¹

Wat er bij Tinbergen voor die gemeenschappelijke (marxistische) maatschappijbeschouwing in de plaats kwam, was een mengeling van elementen. Enerzijds was er sprake van een algemeen ethisch beginsel van sociale rechtvaardigheid, dat bij hem vooral het principe van de verdelende rechtvaardigheid is. Vanaf het begin was de verdelingsproblematiek als constante aanwezig in zijn theorievorming. Socialisme werd daarmee bij Tinbergen in essentie het stelsel van de meest rechtvaardige verdeling. Zo verklaarde hij in de genoemde uiteenzetting uit 1934 over het socialisme het ontstaan van de socialistische beweging uit de enorme inkomensongelijkheid die er in de negentiende eeuw met de opkomst van het kapitalisme zou

zijn ontstaan. Hij noemde het socialisme het meest verkieselijk, omdat dit het redelijkste en rechtvaardigste stelsel vormde.

Naast dit algemene ethische uitgangspunt wilde Tinbergen anderzijds zo onbevangen en objectief mogelijk de problemen analyseren die zo'n rechtvaardige verdeling in de weg stonden en met behulp van rationele, wetenschappelijke methoden tot het beste beleid komen. Anders dan het socialisme van de eerste en tweede generatie ging hij niet uit van de – veronderstelde – wetenschappelijke onvermijdelijkheid van de komst van het socialisme, maar was hij overtuigd van de mogelijkheid om via wetenschappelijke methoden tot een rechtvaardiger en dus socialistischer maatschappij te komen. Daarmee verschoof het primaat van de (marxistische) theorie naar de (kwantificeerbare) wetenschap. Men zou kunnen spreken van een scientistische ideologie: Tinbergen was overtuigd van de maakbaarheid van de samenleving met behulp van de wetenschap.²²

Het idee van een gemengde economie

De vervanging binnen de SDAP van de oorspronkelijke socialistische doelstellingen door het plansocialisme werd bestendigd door het streven naar een brede progressieve volkspartij. Dat kreeg gestalte in het nieuwe beginselprogramma van de SDAP van 1937. Centraal idee van het plansocialisme was het realiseren van een planmatig economisch beleid, waarin de overheid regulerend zou optreden. Daarvoor was het nodig dat de sociaal-democraten in de regering zouden komen. In de Nederlandse politieke verhoudingen was dat echter alleen mogelijk in samenwerking met progressieve christelijke en liberale krachten buiten de traditionele sociaal-democratie.

De ethische fundering van het plansocialisme, zoals we die bij Tinbergen vinden, vertoonde sterke overeenkomsten met de grondslag van het religieus-socialisme van Banning, hoewel we deze twee, zoals gezegd, zeker niet gelijk mogen stellen. De vervanging van de 'klassieke', op het marxisme gebaseerde, maatschappijbeschouwing werd na de oorlog voltooid via de realisatie van die brede volkspartij in de 'doorbraak' naar de PvdA, waarin Banning in ideologisch opzicht een hoofdrol speelde. Het door hem uitgedragen 'personalistisch socialisme' moest de ideologische basis vor-

men voor de nieuwe partij, te zamen met de economische theorie van het plansocialisme, zoals die door Tinbergen en Vos een Nederlandse uitwerking had gekregen. Het personalisme bleek echter een te sterk individualistische en intellectualistische, en vooral te vage stroming, om een samenbindend ideologisch kader te vormen voor de nieuwe brede progressieve volkspartij.²³ Het plansocialisme daarentegen zou na de oorlog door Tinbergen op een aantal essentiële onderdelen niet meer in zijn vooroorlogse vorm beleden worden.

Na de publikatie van het *Plan van de Arbeid* wijdde Tinbergen zich voornamelijk aan zijn wetenschappelijk werk: de ontwikkeling van econometrische modellen en hun toepassing in de formulering van een actieve macro-economische overheidspolitiek. In 1936 publiceerde hij het bekendste van de vele preadviezen, die hij schreef voor de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde en de Statistiek.²⁴ In dit preadvies presenteerde hij een stelsel van wiskundige vergelijkingen, dat hij zelf voor het eerst een economisch model noemde. Doel van de presentatie van dat model was het bieden van een empirisch toetsbare basis voor de discussies over het gewenste economisch beleid. Door het toepassen van geavanceerde wiskundig-statistische technieken was het mogelijk een aantal effecten van een bepaald economisch beleid vooraf te berekenen, zodat enigermate te voorspellen was in hoeverre de gestelde doelen door dat beleid bereikt zouden worden.²⁵

De ontwikkeling van deze economische modellen had voor Tinbergen niet in de eerste plaats een fundamenteel wetenschappelijke betekenis. Hij ontwikkelde zijn eerste model naar aanleiding van de vraag naar het beste economisch beleid om uit de depressie te komen. In plaats van pure theorie stond voor hem bij de ontwikkeling van de dynamische conjunctuurmodellen de toepassing voorop.

Zo is er een duidelijk verband tussen de ontwikkeling van de macro-economische modellen en de plansocialistische economische politiek, zoals die via het *Plan van de Arbeid* door de SDAP gepropageerd werd. Centraal in die politiek stond immers een actief, planmatig ingrijpen door de overheid in het economisch proces, binnen de kaders van het bestaande economische stelsel. Bij een dergelijke politiek was het essentieel om de werking van het economische proces binnen dat stelsel zo volledig mogelijk te kunnen

analyseren, om zo te kunnen bepalen waar en op welke wijze de overheid het beste zou kunnen ingrijpen. Een dergelijke analyse werd met Tinbergens modellen mogelijk.

Bij Tinbergen is het loslaten van de klassieke doelstelling van socialisatie goed te volgen. In 1933 noemde hij socialisatie nog naast planmatigheid als grondprincipe van het socialisme.²⁶ In de genoemde uiteenzetting uit 1934 werd de gesocialiseerde maatschappij ook theoretisch gezien een veel verder weg gelegen doel. Met socialistische theorievorming hield Tinbergen zich in de jaren na het Plan, in publikaties althans, nauwelijks meer bezig. Naar aanleiding van zijn spraakmakende ontwikkeling van economische modellen voerde hij in de jaren 1936-1938 op uitnodiging van de Volkenbond in Genève uitgebreide statistische onderzoeken van bestaande conjunctuurtheorieën uit.

Op basis van zijn lovende woorden, in 1939, voor een verhandeling over sociaal-economische ordening van de hand van de religieus-socialist Van Cleeff, rijst het vermoeden dat Tinbergen na 1935 eigenlijk steeds meer afstand nam van het idee van socialisatie als grondprincipe van het socialisme en van het ideaal van de gesocialiseerde maatschappij.²⁷ Dat vermoeden wordt bevestigd door *De Les van Dertig Jaar* uit 1944. In dit boek gaf Tinbergen uitdrukkelijk als economist zijn visie op de wenselijke economische ordening na de oorlog. Het is een visie op de economische orde die ver afstaat van de geheel gesocialiseerde maatschappij, zoals die door de SDAP in het interbellum als einddoel werd gezien. Het gaat nu om een gemengde economische orde, die niet – zoals in het *Plan van de Arbeid* het geval was – als overgangsfase wordt gezien, maar als ideaal en einddoel.

Behalve wat betreft het uiteindelijke perspectief van de economische orde, verschilden Tinbergens denkbeelden uit 1944 vooral ook van het *Plan van de Arbeid* op het punt van de nadere invulling van zo'n gemengde orde. Uitgangspunt voor de langere termijn in het Plan was een min of meer totale beheersing van het economisch leven door de overheid via planning en ordening. Door een zekere vorm van zeggenschap door de overheid over de belangrijkste produktiemiddelen zou de conjunctuur beheerst worden, zodat een behoorlijke bestaanszekerheid kon worden gerealiseerd.

Bij Tinbergen is vanaf 1944 het accent verschoven van de vorm –

planning en ordening – naar het resultaat. Het ging hem nu niet alleen om bestaanszekerheid in de zin van een stabiele conjunctuur, maar vooral om economische groei. De economische schade die de Duitse bezetting had aangericht, betekende voor Tinbergen dat herstel van de produktiviteit voorop kwam te staan. De economische doelmatigheid werd voor hem een veel belangrijker criterium bij het bepalen van de gewenste economische organisatie dan vóór de Tweede Wereldoorlog.

Op grond van een analyse die hij in *De Les van Dertig Jaar* maakte, kwam hij aanmerkelijk positiever tegenover de vrije ondernemingsgewijze produktie te staan dan in het *Plan van de Arbeid*. Dat betekende niet dat planning en ordening naar zijn idee geheel overbodig zouden zijn geworden. Voor het bereiken van de belangrijkste sociale doelstellingen, de beheersing van de conjunctuur, een rechtvaardiger verdeling en een zo volledig mogelijke werkgelegenheid was een bepaalde mate van beheersing van de economie wel degelijk nodig. Maar dit hield in zijn visie van na 1944 een veel globalere en gematigder vorm van overheidsingrijpen in dan uit het *Plan van de Arbeid* kon worden afgeleid.

Ook zijn beoordeling van het middel van de socialisatie veranderde hierdoor: alleen wanneer het aantoonbaar doelmatiger zou zijn dan de particuliere ondernemingsvorm, of wanneer het om bepaalde niet-economische redenen noodzakelijk zou zijn, moest overheidsingrijpen overwogen worden. Bovendien speelde daarbij vanaf 1944 voor Tinbergen een politiek-ideologische overweging mee: de persoonlijke vrijheid zou bij de particuliere ondernemingsgewijze produktie beter zijn gewaarborgd. In een belangrijk artikel in *Socialisme en Democratie* uit 1946 met de veelzeggende titel 'De derde weg', koppelde hij zijn visie op een gemengde economie aan het personalistisch socialisme, dat meer aandacht had voor persoonlijke vrijheid, en aan het eigen karakter van de Europese democratieën. Gezien de graad van economische en culturele ontwikkeling zou '[...] noch de ongebondenheid van den Amerikaanschen pionier, noch de gebondenheid van den Russischen staatsambtenaar [...] in Europa de oplossing kunnen brengen'.²⁸ Daarom zou er in West-Europa een tussenweg gevonden moeten worden, die tussen de 'extremen' van Oost en West in zou moeten komen te liggen.

Met deze verandering week Tinbergen na 1945 duidelijk af van

de plansocialistische stroming van voor de oorlog, die ook direct na de oorlog nog als de dominante stroming op het gebied van economische theorie in de sociaal- democratische beweging beschouwd kon worden. De belangrijkste vertegenwoordiger was Tinbergens vriend en oude geestverwant Hein Vos.

Vos werd minister van Handel en Nijverheid (het latere Economische Zaken) in de eerste naoorlogse regering, het 'doorbraak-kabinet'-Schermerhorn-Drees. Vanuit deze positie leek Vos aanvankelijk van plan om de ideeën over economische politiek en economische ordening uit het *Plan van de Arbeid* in de praktijk te brengen; zo sprak hij van een 'geleide economie', die ook na de eerste herstelperiode zou moeten blijven bestaan. Het eerste idee uit het *Plan van de Arbeid* dat geconcretiseerd zou moeten worden, was de oprichting van een bureau dat het planmatige economische beleid van de regering zou moeten voorbereiden en de conjuncturele ontwikkelingen in de gaten zou moeten houden. Direct na zijn benoeming vroeg Vos aan Tinbergen om een opzet voor een dergelijk bureau te maken.

Het verschil tussen beider ideeën over de wenselijke mate van overheidsingrijpen in de economie kwam aanvankelijk niet duidelijk aan de oppervlakte, omdat Vos en Tinbergen elkaar wel degelijk konden vinden in de noodzaak van het opzetten van het Centraal Plan Bureau, zoals het nieuwe bureau ging heten. Ondanks het feit dat Tinbergen in eerste instantie een iets andere, meer onafhankelijke opzet van het bureau voorstelde dan waartoe werd besloten, werd hij toch directeur van het CPB.²⁹

Naar aanleiding van Vos' plannen voor een vergaande ordening van het economisch leven en een grote mate van overheidsinvloed op de economie, ook na afloop van het schaarsteregime, ontstond er een fel en sterk ideologisch gekleurd debat in de Kamer. Van confessionele zijde werden Vos' ideeën als 'staatssocialistisch' bestempeld. Na de voor de PvdA teleurstellende verkiezingen van juli 1946 moest Vos op Economische Zaken het veld ruimen voor de KVP'er Huysmans. De plansocialistische stroming in de PvdA onder leiding van Vos had daarmee het 'ordeningsdebat' in feite verloren.

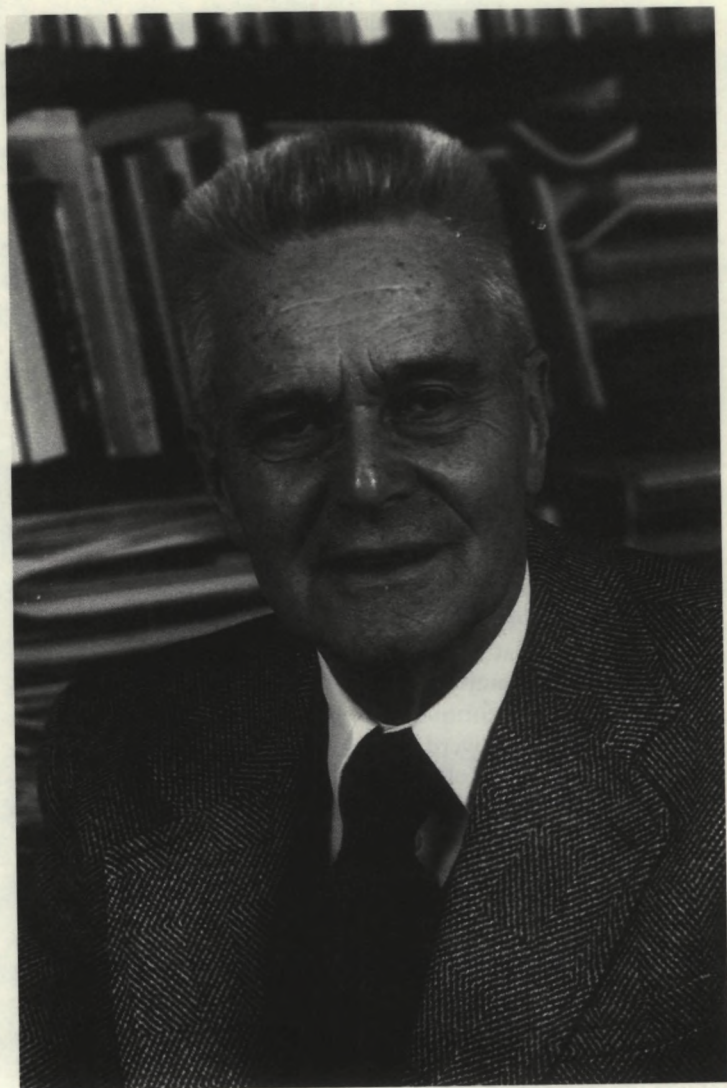
Toch betekende dit niet dat de regering teruggreep op het vooroorlogse concept van staatsonthouding. De naoorlogse economische politiek kan in veel opzichten worden beschouwd als een uit-

werking en realisering van Tinbergens idee van een gemengde economie: een globaal strategisch ingrijpen van de overheid in het economisch leven om een aantal algemeen aanvaarde sociaal-economische doelstellingen te behalen.³⁰ De rol van het CPB bleef daarbij beperkt tot het geven van een indicatieve planning op macro-economisch niveau.

Niettemin kon Tinbergen als directeur van het CPB, en daarmee als een van de belangrijkste economische adviseurs van de regering, een belangrijk stempel drukken op het economisch beleid tussen 1945 en 1955. De gevoerde economische politiek uit die periode kan met evenveel recht 'tinbergiaans' worden genoemd als – zoals gebruikelijk is – 'keynesiaans'. Tinbergens concept van een gemengde economische orde vormde een belangrijke basis voor een groeiende consensus over het te volgen conjunctuur- en structuurbeleid en de daarbij noodzakelijke mate van overheidsinvloed op het economisch leven onder sociaal-democratische politici en economen aan de ene en hun confessionele en liberale collega's aan de andere kant.³¹

Met de nederlaag van Vos in het orderingsdebat was het Tinbergens concept van een gemengde economische orde, in plaats van Vos' plansocialistische project, dat in de praktijk van de economische politiek in Nederland na 1945 werd gerealiseerd. De divergentie in ideeën over economische ordening tussen Tinbergen en Vos komt duidelijk aan het licht als we Tinbergens denkbeelden vergelijken met het nog sterk plansocialistisch bepaalde concept in *De Weg naar Vrijheid* uit 1951, dat als nieuw Plan een toekomstvisie voor de pvdA voor de jaren vijftig moest bieden. *De Weg naar Vrijheid* kwam tot stand onder voorzitterschap van Hein Vos. Daarin werd nog steeds veel waarde gehecht aan de socialisatie van de produktiemiddelen, waarmee Vos duidelijk afweek van de opvattingen van Tinbergen.

Tinbergen verzweeg overigens in sociaal-democratische kring zijn reserves ten aanzien van socialisatie niet. In een commissie van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de pvdA, die zich boog over het socialisatievraagstuk maakte hij zijn aarzelingen duidelijk en bepleitte hij een vergelijkend onderzoek naar de efficiency van gesocialiseerde en particuliere ondernemingen.³² De actuele problemen van het economisch herstel namen de

J. Tinbergen, hoogleraar economie, december 1975. (Foto Nico Haeff, Nederlands Fotoarchief, Rotterdam.)

partij echter zo in beslag, dat een meer principiële standpuntbepaling ten aanzien van socialisatie uiteindelijk achterwege bleef. Met uitzondering van de nationalisatie van de kolenmijnen, maakten de pvdA-bewindslieden in de coalitieregeringen met de KVP geen hard agendapunt van de socialisatie van de produktiemiddelen. Zo lagen ook in deze periode praktijk en theorie weer ver uit elkaar.

De Weg naar Vrijheid bleek de afsluiting van de plansocialistische periode.³³ Naar aanleiding van de afkeurende reacties van de confessionele coalitiepartners op het socialistische plan ontstond in de pvdA al snel na het verschijnen van *De Weg naar Vrijheid* een heroriëntering in het denken over economische ordening. De jonge directeur van de Wiardi Beckman Stichting, drs. J.M. den Uyl, trad op als spreekbuis van deze heroriëntering. In 1956 constateerde Den Uyl dat op het gebied van de economische theorievorming in socialistische kring de theorie van de *mixed economy* dominant was geworden, waarbij hij Tinbergen als Nederlandse vertegenwoordiger van deze stroming noemde. De gemengde economie, onder het motto 'concurrentie voor zover mogelijk, planning voor zover nodig', werd door deze stroming als einddoel van de socialistische beweging gezien, in plaats van als tussenstation.³⁴ Een jaar later verklaarde Den Uyl dat het motto van *mixed economy* ook wat hem betreft het uitgangspunt voor de economische orde vormde.³⁵ De zeer geclausuleerde formulering waarin het toepassen van het middel der socialisatie werd gesteld in het Beginselprogramma van de pvdA uit 1959, kan vervolgens als de definitieve bevestiging van de heroriëntering van de sociaal-democratische (economische) theorievorming in 'tinbergiaanse' richting gezien worden.

Rechtvaardige verdeling en gelijke kansen

Het was ook Den Uyl, die in de tweede helft van de jaren vijftig constateerde dat de sociaal-democratie behoefte had aan nieuwe doelstellingen op de langere termijn. Met het ontstaan van de sociale welvaartsstaat waren de belangrijkste socialistische idealen uit het interbellum eigenlijk zo goed als bereikt. Maar daarmee was er een sterke behoefte gegroeid aan een nieuw perspectief, een nieuwe 'maatschappijvisie'. Die zag Den Uyl in 1956 in het idee van de fundamentele democratisering, waarbij hij werd geïnspireerd door

de ideeën van de socioloog Karl Mannheim (*Planning for Freedom*).

Bij nadere ontleding van dit idee komen echter ook de opvattingen naar voren over een rechtvaardige inkomensverdeling en gelijke kansen op ontplooiing en ontwikkeling voor iedereen, die Tinbergen eerder in verschillende publikaties had uitgewerkt. Al in 1946 had hij zijn ideeën op dit gebied uiteen gezet in het boekje *Redelijke Inkomensverdeling*. Op de voor hem typerende analytische wijze behandelde hij hierin zaken als de verschillende soorten van inkomens, de oorzaken van inkomensverschillen en de begrippen rechtvaardigheid en doelmatigheid in verband met inkomensverdeling. Tevens presenteerde hij een 'program van redelijke inkomensverdeling': 'redelijk' staat daarbij voor een inkomensverdeling die een synthese vormt tussen 'de eisen der rechtvaardigheid en de eisen der produktie', dat wil zeggen doelmatigheid.³⁶

Die eisen der rechtvaardigheid betekenen niet dat iedereen precies evenveel zou moeten verdienen. De behoeften, maar ook de mogelijkheden van mensen verschillen immers, zo stelde Tinbergen. Onder een rechtvaardige inkomensverdeling verstaat hij een toestand waarbij iedereen ongeveer even tevreden is met zijn inkomen. Daarbij moet die tevredenheid afgemeten worden aan de inspanning die geleverd wordt voor dat inkomen, zowel bij het werk zelf als ook bij de eventueel vooraf gevolgde scholing. Hier zien we de eerste uitwerking van Tinbergens bekende idee over het ruilprincipe: iedereen is even gelukkig als niemand zou willen ruilen met anderen. Later heeft hij dit principe theoretisch verder uitgebouwd, waarbij hij op zoek ging naar meer meetbare factoren die de rechtvaardigheid van de inkomensverdeling kunnen bepalen.³⁷

De eisen der doelmatigheid betekenen echter een beperking van dit rechtvaardigheids criterium. Extra inkomensverschillen ontstaan door de schaarste aan hoger opgeleiden en mensen die in staat en bereid zijn extra moeilijk en verantwoordelijk werk te verrichten. Wanneer nu alle inkomens gelijkgetrokken zouden worden, heeft dit tot gevolg dat niemand meer bereid is het werk te doen waarvoor extra inspanning en/of scholing nodig is. De produktiviteit en dus de welvaart ondervinden daarvan schade. Een zelfde economische schade kan ontstaan wanneer uit rechtvaardigheidsoverwegingen grote particuliere (bij voorbeeld geërfde) vermogens en de daaruit betrokken arbeidsloze inkomens wegbelast zouden wor-

den. Hierbij was, volgens Tinbergen, de nodige voorzichtigheid geboden.³⁸

Tinbergen vond dat de nivellering voor een belangrijk deel op een meer indirecte manier bewerkstelligd moest worden. Daartoe zou er in ieder geval een verbetering van de scholingsmogelijkheden dienen te komen, zodat hogere opleidingen voor iedereen die daarvoor de talenten heeft bereikbaar worden. Tevens zou elke vorm van 'sociale afsluiting' van een beroep afgeschaft moeten worden. Op deze manier stijgt het aanbod van arbeidskrachten voor de 'hogere banen' en daalt daarmee de beloning voor dat soort werk. Tegelijkertijd neemt het aanbod van ongeschoolden relatief af, waardoor de beloning voor 'lagere banen' toeneemt. 'Een volkomen aanvaardbare nivellering zou het gevolg zijn,' zo concludeerde Tinbergen.³⁹ Behalve de vrije keuze, toegankelijkheid van alle beroepen en democratisering van de opleidingsmogelijkheden, bepleitte Tinbergen een goede beroepsvoorlichting, zodat iedereen zoveel mogelijk een beroep naar zijn of haar mogelijkheden en interesses zou kunnen vinden.

Voor het overige bestond het program dat Tinbergen hier presenteerde uit een serie maatregelen die een directe nivellering van de inkomens zouden moeten bewerkstelligen. Een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen moest ervoor zorgen dat de mensen die buiten hun schuld geen redelijk inkomen (meer) konden verwerven, toch een behoorlijk levenspeil gegarandeerd kregen. Voor zover de kosten van deze ziekte-, invaliditeits-, ouderdoms- en werkloosheidsverzekeringen niet via een omslagsysteem door de mensen zelf betaald zouden worden, konden deze uit een progressieve inkomstenbelasting worden gefinancierd; dit zou een directe vorm van nivellering inhouden.⁴⁰ Een onderzoek naar de economische mogelijkheden en effecten van een (wettelijk) minimumloon, een algemene herziening van de bestaande loonschalen (werkclassificatie) en een geleidelijke verhoging van de successierechten completerden Tinbergens program.

Toen Tinbergen in 1953 het probleem van een rechtvaardige inkomensverdeling aansneed in een artikel in *Socialisme en Democratie*, zette hij zijn ideeën in een duidelijk socialistisch kader. Het streven naar een rechtvaardige inkomensverdeling is eigenlijk een van de meest fundamentele idealen van het socialisme, waaruit vele andere

doelinden kunnen worden afgeleid, zo stelde hij. Ook het idee van socialisatie was naar zijn mening eigenlijk te beschouwen als middel om tot een rechtvaardiger verdeling te komen. Juist nu de eerste fase van wederopbouw voltooid leek, was het voor de socialistische beweging van belang om zich te bezinnen op de idealen die achter 'de problemen van het naakte bestaan' lagen. Daarbij was een theoretische ontleding van groot belang.⁴¹ Bij zijn analyse van dit probleem baseerde Tinbergen zich in dit artikel vrijwel geheel op zijn boekje *Redelijke Inkomensverdeling* en het is veelbetekenend dat hij geen enkele maal refereerde aan wat er over inkomensverdeling werd gezegd in *De Weg naar Vrijheid*.

Er zijn zeker veel overeenkomsten te vinden tussen *Redelijke Inkomensverdeling* en de passages over inkomensverdeling in *De Weg naar Vrijheid*. Zo wijst ook *De Weg naar Vrijheid* op de spanning tussen sociale rechtvaardigheid en economische doelmatigheid, en gaat het rapport in op de noodzaak bij het streven naar een rechtvaardige inkomensverdeling om vraag en aanbod op de arbeidsmarkt beter op elkaar af te stemmen.⁴² In *De Weg naar Vrijheid* wordt echter veel meer het accent gelegd op de onrechtvaardigheid van arbeidsloze inkomens, zonder de voorzichtigheid, zoals we die bij Tinbergen vinden, in verband met de eventuele economische schadelijkheid van het wijzigen van de bezitsverhoudingen. Een tweede verschil ligt in de nadruk die Tinbergen legt op het belang van indirecte nivellering via het creëren van gelijke kansen voor iedereen om een beroep te kiezen naar eigen mogelijkheden en belangstelling.

Tinbergen wees in 1953 nadrukkelijk op het onderscheid tussen te veranderen en onveranderbare eigenschappen van mensen. Daarbij moest 'eigenschappen' heel breed worden opgevat: niet alleen het talent dat iemand voor een bepaald beroep heeft, maar ook het bezit van een bepaald vermogen of een bepaald privilege, de grootte van het gezin waarvoor men moet zorgen, ziekte, ouderdom et cetera, zijn in dit verband te beschouwen als 'eigenschap'. Voor zover deze eigenschappen onveranderbaar zijn, bij voorbeeld in geval van ziekte en ouderdom, kan de ongelijkheid gecompenseerd worden via de sociale voorzieningen. Hierbij lijkt Tinbergen ook te denken aan de mogelijkheid om inkomensverschillen die voortkomen uit grote relatieve verschillen in 'natuurlijke aanleg', in de sociale voor-

zeningen te compenseren. Wel waarschuwt hij daarbij voor strenge normen, anders '[...] moet simuleren worden gevreesd en daarmee een ernstige bedreiging van de produktiviteit'.⁴³ Voor eigenschappen die door eigen inspanning veranderbaar zijn, moeten gelijke kansen voor iedereen geschapen worden, zodat iedereen tot volledige ontplooiing van zijn eigen talenten kan komen. Hierbij gaat het dus om 'het gehele programma van onderwijs, scholing en herscholing als instrument tot een grotere rechtvaardigheid'.⁴⁴

De ongelijkheid als gevolg van veranderbare eigenschappen kan tot op zekere hoogte bestreden worden via maatregelen als afschaffing van privileges en bezitsspreiding via vermogensbelasting, successierechten et cetera. Wel benadrukte Tinbergen ook hier weer dat, evenals bij de sociale voorzieningen, aan deze maatregelen duidelijke economische grenzen zijn gesteld. Voor het bereiken van een rechtvaardige verdeling bepleitte hij vooral maatregelen die de produktiviteit het minst in gevaar zouden brengen. Enerzijds dacht hij hierbij aan het invoeren van beloningssystemen, die gebaseerd zijn op prestatie, anderzijds aan het creëren van gelijke kansen tot ontplooiing door scholing.

Drie jaar later concludeerde Tinbergen in *Socialisme en Democratie* dat de meeste mogelijkheden om de inkomensverdeling nog verder ten gunste van meer rechtvaardigheid te beïnvloeden, vrijwel uitgeput waren. Het sociale verzekeringsstelsel was vrijwel volledig gerealiseerd, de belastingdruk kon naar zijn opvatting niet veel meer toenemen, met uitzondering van de successierechten. Er dreigde bovendien een voortdurende 'looninflatie', die de prijsstabiliteit en daarmee, op de lange termijn, de welvaart in gevaar bracht. Ook het middel van de socialisatie, 'vermoedelijk slechts een instrument [...] voor veranderingen op lange termijn', bood volgens hem geen uitkomst.⁴⁵ Daarom moest de socialistische beweging meer aandacht gaan schenken aan een programma voor betere onderwijs- en opleidingskansen. Die extra aandacht voor onderwijs en opvoeding was volgens Tinbergen bovendien hard nodig vanwege het gebrek aan culturele 'stijl' en diepgang, waaraan Nederland zou lijden, ondanks en misschien ook wel dank zij de sterke materiële welvaartsstijging na de oorlog. Hij verwees daarbij naar de vroegere AJC – waarvan hij zelf lid was geweest –, waarin idealen van soberheid en geestelijke reinheid en van 'het geven van

een nieuwe culturele gestalte aan het leven' werden nagestreefd.⁴⁶

Er is dus in een periode van tien jaar een verschuiving in Tinbergens denken over inkomensverdeling te signaleren, waarbij de nadruk steeds sterker kwam te liggen op indirecte nivellering via het scheppen van gelijke kansen voor maatschappelijke ontwikkeling en ontplooiing. Deze 'gelijke-kansenideologie' werd aan het einde van de jaren vijftig steeds bepalender voor de ideologische richting van de Nederlandse sociaal-democratie.⁴⁷ Het idee van de 'fundamentele democratisering', dat Den Uyl in 1957 introduceerde, loopt parallel met deze 'tinbergiaanse' ideologie, hoewel hij geen enkele keer expliciet naar Tinbergen verwijst. De vergroting van de verticale sociale mobiliteit, binnen de bestaande sociaal-economische kaders van een *mixed economy*, kwam daarbij als doelstelling voorop te staan. Naast de hervormingen in de bezitsverhoudingen zou het daarbij volgens Den Uyl vooral moeten gaan om verbetering van de onderwijs- en ontplooiingskansen. Ook voor Den Uyl speelden sociaal-culturele overwegingen bij het propageren van de 'gelijke-kansenideologie' een belangrijke rol, al waren deze minder normatief dan bij Tinbergen. Het ging Den Uyl vooral om het tegengaan van een aantal ongunstige bijverschijnselen van de groei van de moderne welvaartsstaat.⁴⁸

Het idee van 'fundamentele democratisering' vormde een belangrijke basis voor het nieuwe plan van de PvdA, dat de afsluiting vormde van de hier besproken periode in de theorievorming van de Nederlandse sociaal-democratie. Met het rapport *Om de Kwaliteit van het Bestaan*, van de hand van Den Uyl, kregen Tinbergens ideeën over welvaartsverdeling in de moderne welvaartsstaat hun definitieve verankering in de PvdA-ideologie van de jaren zestig. Daarmee werd Tinbergen, ondanks zijn antidogmatische en niet-ideologische houding, een belangrijke ideoloog van het 'socialisme in de welvaartsstaat'.

Tinbergens invloed

Wanneer vanuit biografisch perspectief de invloed van een persoon op de theorie en ideologie van een hele beweging geëvalueerd wordt, bestaat het gevaar van overschatting. Maar ook wanneer we rekening houden met deze mogelijke vertekening, moet Tinbergen

een voortrekkersrol in de ontwikkeling van het sociaal-democratische gedachtengoed worden toegeschreven. Zowel bij de overgang van het reformistische 'ingenieurs-socialisme' naar het plansocialisme van de jaren dertig, als bij de ontwikkeling van een sociaal-democratische visie op de ontluikende welvaartsstaat, gaf Tinbergen de richting van verandering aan. Het opmerkelijke daarbij is dat hij deze rol over een tijdsspanne van zo'n dertig jaar heeft kunnen vervullen. Dat is niet alleen onwaarschijnlijk lang, ook waren de veranderingen in de sociaal-democratische ideologie in deze periode zeer ingrijpend.

Ter verklaring van de grote invloed die Tinbergen op de sociaal-democratische theorievorming en ideologische ontwikkeling heeft uitgeoefend, kan ten eerste gewezen worden op de afstand die hij altijd heeft weten te bewaren tot de politieke praktijk van alledag. Hierbij is de voor Tinbergen zo typische combinatie van wetenschappelijke distantie en politiek engagement bepalend geweest. Zijn positie vóór de Tweede Wereldoorlog was die van wetenschappelijk deskundige. Als lid van het curatorium van het Wetenschappelijk Bureau van de SDAP behield hij een onafhankelijker positie dan zijn vriend en geestverwant Hein Vos, die als directeur van het Wetenschappelijk Bureau de verpersoonlijking van het Nederlandse *Plan van de Arbeid* werd. Na 1945 speelde Tinbergen als directeur van het CPB een belangrijke rol in de economische politiek, maar ook toen deed hij dat vanuit de positie van technisch adviseur. Deze positie behoeftte hem voor eventuele politieke beschadiging. Dit in tegenstelling tot Hein Vos, die in het politieke gewoel ten onder ging.

Als tweede factor kan gewezen worden op de paradoxale verhouding tussen Tinbergen en de sociaal-democratische ideologie. Tinbergens invloed was juist zo groot door de afstand die hij tot die ideologie bewaarde. Door zijn ondogmatische houding en zijn pragmatische instelling in zijn theoretisch werk kon Tinbergen in deze periode van ontideologisering ideologisch invloedrijk zijn. Die invloed is zo ook te verklaren uit de ontwikkeling van de sociaal-democratische beweging zelf. De ingroei in de bestaande maatschappelijke en economische orde, de steeds verdere integratie van de arbeidersklasse in de maatschappelijke orde van het interbellum leidde tot het streven naar een verbreding van de arbeiderspartij

tot een progressieve volkspartij. Deze integratie kreeg haar bekroning in de langdurige regeringsdeelname direct na de oorlog. Dit proces ging gepaard met een steeds grotere afstand tot de oorspronkelijke ideologische, of zo men wil, dogmatische uitgangspunten. Het waren niet in de laatste plaats Tinbergens ideeën over sociaal-economische ordening en over een rechtvaardige inkomensverdeling, die de plaats hebben ingenomen van de oude ideologie.

Noten

1. B. Goudzwaard, 'Een geëngageerd econoom' (bewerkte tekst van een toespraak ter gelegenheid van de uitreiking van de prijs van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond aan professor J. Tinbergen op 17 december 1985), in: *NRC Handelsblad*, 17 december 1985, p. 8. De typering 'geweten van de Nederlandse economie' bij F. Backus in een interview met professor J. Tinbergen, in: *NRC Handelsblad*, 17 december 1985, p. 3.

2. Zo was Tinbergen lid van het Curatorium van het Wetenschappelijk Bureau van de SDAP, dat onder leiding van Hein Vos het *Plan van de Arbeid* samenstelde. Na de Tweede Wereldoorlog had Tinbergen zitting in het curatorium van het Wetenschappelijk Bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting.

3. H. Verwey-Jonker, 'Vijfentwintig jaar socialistische theorie', in: E. Boekman e.a. (red.), *Ir. J.W. Albarda, Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse. Een beeld van de groei der Nederlandsche volksgemeenschap* (Amsterdam 1938), p. 347.

4. J.M. den Uyl, 'Theorie en Beweging', in: J.M. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978), p. 38.

5. C. de Galan, 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: A. Peper, J. Tinbergen e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam 1981), p. 62.

6. H. Vos, 'De Nobelprijs voor Tinbergen', in: *Socialisme en Democratie*, 1969, p. 501.

7. Verwey-Jonker, 'Vijfentwintig jaar socialistische theorie', p. 17; J. Jansen van Galen 'Doorbraak: het Plan in de herinnering van tijdgenoten', in: J. Jansen van Galen, e.a., *Het moet, het kan! Op*

voor het Plan! Vijftig jaar *Plan van de Arbeid* (Amsterdam 1985), p. 166.

8. D. Pels, 'Hendrik de Man en *De Psychologie van het Socialisme*. Een samenvatting voor de jaren tachtig', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1984), p. 90 e.v.

9. Schriftelijke mededeling H. Verwey-Jonker aan auteur, 4 november 1987.

10. De ontstaansgeschiedenis van Tinbergens wiskundige methode en een analyse van de wortels van die methode in Ehrenfests theoretische fysica geeft Marcel Boumans, *A Case of Limited Physics Transfer. Jan Tinbergen's Resources for Re-shaping Economics* (Amsterdam 1992).

11. Goudzwaard, a.w., p. 8.

12. H.B.G. Casimir, *Het toeval van de werkelijkheid. Een halve eeuw natuurkunde* (Amsterdam 1983), p. 87.

13. J. Tinbergen, 'Opmerkingen over ruiltheorie', in: *De Socialistische Gids*, 1928, deel 1, p. 431-445; deel 11, p. 539-548.

14. Over de relatie tussen ingenieurs en de Nederlandse sociaal-democratie aan het begin van deze eeuw, zie: H. Lintsen, 'De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme, 1900-1925', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980). De term 'ingenieurs-socialisme' bij W.A. Buddingh, 'Een idealist met passer en lineaal, Jan Goudriaan (1893-1974)', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1986), p. 106.

15. Tinbergen, 'Opmerkingen over ruiltheorie', p. 543.

16. J. Tinbergen, 'Vraagstukken van socialistiese ekonomie', in: *De Socialistische Gids*, 1929, p. 528-540. Tinbergen publiceerde dit artikel onder het pseudoniem 'Jan Dirks', vanwege zijn recente aanstelling als ambtenaar. Cf. A. Knotter, 'Sociaaldemokratische opvattingen van loon en loonstrijd in Nederland (1918-1930)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nummer 20, 1980, afl. 4, p. 44, noot 113. Tinbergen schreef in deze periode in een moderne spelling (spelling 'Kollewijn'); na de spellingshervorming in 1934 conformeerde hij zich aan de officiële spelling.

17. Zie voor een overzicht van de sociaal-democratische opvattingen over loon en loonstrijd in partij en vakbeweging in het interbellum: Knotter, a.w.

18. J. Tinbergen, 'Over de ekonomie der werkverruiming', in: *Socialistische Gids*, 1933, p. 566-573; J. Tinbergen, *De Konjunctuur* (Amsterdam 1933).

19. J. Tinbergen, 'Socialisme', in: *Waar gaan wij heen?* (Amsterdam 1934).

20. Deze typering bij Verwey-Jonker, 'Vijfentwintig jaar socialistische theorie', p. 347.

21. Cf. Herman de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak', in: Marnix Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1991), p. 47-81.

22. Deze typering geeft M.H.J. Dullaart, *Regeling of vrijheid. Nederlands economisch denken tussen de wereldoorlogen* (Alblasserdam 1984), p. 274. Cf. J.A.A. van Doorn, 'Corporatisme en technocratie. Een verwaarloosde polariteit in de Nederlandse politiek', in: *Beleid en Maatschappij*, 1981, p. 134-150, die wijst op de belangrijke traditie van saint-simonisme binnen de Nederlandse sociaal-democratie.

23. Cf. De Liagre Böhl, a.w.

24. J. Tinbergen, 'Kan hier te lande, al dan niet na Overheidsingrijpen, een verbetering van de binnenlandse conjunctuur intreden, ook zonder verbetering van onze exportpositie', in: *Prae-adviezen voor de Vereeniging voor de Staatshuishoudkunde en de Statistiek* ('s-Gravenhage 1936), p. 62-108.

25. Over de wiskundige basis van de methode die Tinbergen hiervoor ontwikkelde, zie: Marcel Boumans, a.w.

26. J. Tinbergen, *De Konjunctuur*, p. 181.

27. Zie Tinbergens voorwoord bij Ed. van Cleeff, *Sociaal-economische Ordening. Een ideologisch-sociologische beschouwing uit religieus standpunt* (Arnhem 1939).

28. J. Tinbergen, 'De derde weg (tussen vrije en gebonden economie)', in: *Socialisme en Democratie*, 1946, p. 371.

29. Over de totstandkoming van het CPB, zie onder meer Ed. van Cleeff, 'De voorgeschiedenis van het Centraal Planbureau', in: *Vijfentwintig Jaar Centraal Planbureau* ('s-Gravenhage 1970), p. 7-22.

30. De in de periode 1945-1955 geformuleerde doelstellingen van de economische politiek vormden een zogenoemde 'magische drie-

hoek': volledige werkgelegenheid, bij een evenwicht op de betalingsbalans en een stabiel prijspeil. In 1956 werd deze driehoek uitgebreid tot een vijfhoek, met de toevoeging van de doelstellingen van welvaartsstijging en rechtvaardige inkomensverdeling.

31. Cf. F. ter Heide, *Ordering en verdeling. Besluitvorming over sociaal-economisch beleid 1949-1958* (Kampen 1986), p. 202. Ter Heide verklaart deze consensus – hij spreekt van *convergentie* – uit de gemeenschappelijke bakermat van veel economen, de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam, waar Tinbergen al vanaf 1933 buitengewoon hoogleraar was, en dat ook tijdens zijn CPB-periode bleef.

32. Archief van de Wiardi Beckman Stichting. Correspondentie 1946 III, map 'socialisatie'.

33. Ter Heide, a.w., p. 206 e.v.

34. Den Uyl, 'Theorie en Beweging', p. 37-43.

35. J.M. den Uyl, 'Fundamentele democratisering', in: J.M. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978), p. 87. Oorspronkelijk in: J. de Kadt, J.M. den Uyl, A. Vondeling, *Vrijheid en Gelijkwaardigheid in de Welvaartstaat. Een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen* (Amsterdam 1957).

36. J. Tinbergen, *Redelijke inkomensverdeling* (Haarlem 1946), p. 50 e.v.

37. Cf. J. Tinbergen, *Income distribution. Analysis and policies* (Amsterdam/Oxford/New York 1975).

38. Idem, p. 57-68.

39. Idem, p. 47.

40. Idem, p. 70-71.

41. J. Tinbergen, 'Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling', in: *Socialisme en Democratie*, 1953, p. 354.

42. *De Weg naar Vrijheid. Een socialistisch perspectief. Rapport van de plancommissie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1951²), p. 114-118.

43. Idem, p. 358.

44. Idem, p. 358.

45. J. Tinbergen, 'De toegenomen betekenis van onderwijs en opvoeding voor de socialistische beweging', in: *Socialisme en Democratie*, 1956, p. 486-487.

46. Idem, p. 489.
47. De term 'gelijke-kansenideologie' bij F. ter Heide, a.w., p. 198.
48. Den Uyl, 'Fundamentele democratisering', p. 86 e.v.

Hendrik J. Hofstra. Socialistische belastingpolitiek tussen zuinig beheer en maatschappijhervorming

'Socialisten horen hele strenge ministers van Financiën te zijn. Juist socialisten willen een sterke overheid, en dan kan je geen penningmeester hebben die er om de haverklap met de kas vandoor gaat.'

H.J. Hofstra, interview *Haagse Post*, 25 september 1982.

Belastingverhoging en bezuinigingen maken een politicus niet populair.

Wim Kok, minister van Financiën in het derde kabinet-Lubbers, merkte dit tijdens zijn periode als bewindsman. Uit de parlementaire geschiedenis van Nederland blijkt dit echter een bijna algemene trend te zijn. Zoals in 1956, toen de minister van Financiën Hendrik J. Hofstra een bestedingsbeperking doorvoerde, die tot de val van het toenmalige kabinet-Drees IV leidde.

Hofstra was de derde socialistische minister van Financiën in de moderne parlementaire geschiedenis van Nederland. Zijn beleid kenmerkte zich, evenals bij zijn directe voorgangers Lieftinck en Van de Kieft, door enerzijds soberheid en zuinigheid in de uitgaven, anderzijds door de gedachte dat met het begrotingsbeleid de economische ontwikkeling bijgestuurd kon worden. Daarmee stond hij duidelijk in een traditie. Wibaut stond aan de wieg van deze traditie van zuinigheid bij de Nederlandse sociaal-democratie, met zijn uitspraak dat een gulden maar één keer kan worden uitgegeven.

Hofstra was vóór 1956 de financieel en fiscaal specialist van de pvdA-fractie in de Tweede Kamer. Zijn ideeën over belastingen waren dikwijls aanleiding voor politieke conflicten met de collega's van de KVP. Hofstra huldigde namelijk de opvatting dat het belastingbeleid als een instrument voor maatschappijverandering gehanteerd kon worden. Dit standpunt heeft hij duidelijk omschreven in zijn boek *Socialistische Belastingpolitiek*, dat in 1946 verscheen. Daarmee bouwde hij voort op traditionele opvattingen in de sociaal-democratie; zijn boek was tegelijkertijd echter een breuk in het sociaal-democratisch denken over belastingen.

Naarmate de SDAP steeds meer afstand nam van marxistische dogma's, groeide de belangstelling om met bestaande middelen sociaal-economische veranderingen tot stand te brengen. De revolutionaire gedachte werd terzijde geschoven en de parlementaire democratie omarmd.

In de landelijke politiek speelde de SDAP een marginale rol, in de grote gemeenten leverde ze echter wethouders van formaat. Het belangrijkste 'rode bolwerk' was Amsterdam, waar de sociaal-democratische ondernemer F.M. Wibaut eerst wethouder van Volkshuisvesting was en later wethouder van Financiën. Hij was de eerste politicus van de SDAP die enkele gedachten op papier zette over financieel-economische politiek en belastingen. Tot die tijd was er maar weinig aandacht geschonken aan de mogelijke hervormingen die men als socialistische partij voor zou kunnen staan in de belastingpolitiek en de overheidsfinanciën. Men pleitte voornamelijk voor veranderingen in de economische structuur – zoals weergegeven in het SDAP-rapport *Het Socialisatievraagstuk* (1920) – maar deze gedachten legden wel de basis voor de ontwikkeling naar een breder macro-economisch denken in de jaren dertig.

Wibaut formuleerde als uitgangspunt voor de belastingheffing, dat deze de overheid de middelen diende te verschaffen om in die maatschappelijke behoeften te voorzien die door grote groepen in de samenleving niet zelf bekostigd konden worden. Voor het systeem van belastingheffing nam hij de gedachte van een progressieve belastingheffing volgens het draagkrachtbeginsel over van de liberalen.

Maar een werkelijke fiscale politiek was door de Nederlandse socialisten nog niet ontwikkeld. Men bleek in sociaal-democratische kring meer op basis van gevoelens dan van analyse het liberale draagkrachtbeginsel (men betaalt belastingen naarmate het inkomen de kosten van de eerste levensbehoeften overtreft) over te nemen en tevens verwierp men – nogal dogmatisch – elke vorm van indirecte belastingen, omdat dit ten koste zou gaan van de consumenten (verbruikers). De verbruikers vormden, volgens het Socialisatierapport, de zwakste partij binnen het kapitalistische stelsel.

Ook in de internationale socialistische beweging bestond nog

geen uitgekristalliseerde fiscale theorie. Wel kwam de ideeënvorming op dat terrein op gang. De Duitse socialist Adolph Wagner (1835-1917) zag in een progressieve belastingheffing mede een instrument om de ongelijke verdeling in de welvaart te verminderen. Hierbij werd aan de staat een belangrijke taak toegerekend. Van belang waren voorts de ideeën van de marxistische denkers Rudolf Hilferding (1877-1941) en Karl Renner (1870-1950). Hilferding waarschuwde in zijn boek *Das Finanzkapital* tegen de ongecontroleerde samenballing van kapitaal in de handen van een kleine groep financiers, hetgeen bestreden moest worden (door maatregelen van de overheid).

Als minister van Financiën kwam Hilferding niet toe aan de inperking van de macht van het 'Finanzkapital'. Hij hield zich noodgedwongen bezig met het – overigens succesvol – bestrijden van de hyperinflatie in de Duitse Weimarrepubliek (1923).

Karl Renner had meer oog voor het instrument van de belastingen, en zijn persoon kreeg dan ook een prominente plaats toebedeeld in Hofstra's boek *Socialistische Belastingpolitiek*. Renner zag de 'belastingstrijd' als onderdeel van de klassenstrijd. Zijn ontwerp, uit 1909, voor een belastingsysteem, ging uit van de gedachte dat de arbeid niet belast mocht worden. De belasting moest worden gegeven op de meerwaarde die bij de produktie aan het kapitaal werd toegevoegd. Ook de onproduktieve opbrengsten uit grondbezit of obligaties moesten worden belast. Indirecte belastingen werden echter door Renner afgewezen.

De praktijk leerde dat het, wat het laatste punt betreft, anders kon. In het *Rode Wenen* van de jaren twintig werden indirecte belastingen ingevoerd, die als progressieve belastingen op luxeprodukten de bezittende klasse konden treffen. De belastingopbrengsten werden gebruikt voor investeringen in sociale woningbouw en onderwijs.

Hofstra's leerjaren

Gedurende de jaren dertig veranderde de SDAP geleidelijk van karakter. De invloed van de marxistische ideologie nam af, terwijl de opvattingen van Hendrik de Man over de ethische grondslag van het socialisme terrein wonnen. De belangrijkste pleitbezorger van

dit ethische socialisme (en een meer open structuur voor de SDAP) was Willem Banning, predikant en lid van het partijbestuur.

In Hofstra's leerjaren, in de tijd van zijn politieke bewustwording, speelde de persoon van Willem Banning een belangrijke rol. Als men Hofstra's achtergrond kent, valt deze invloed te begrijpen. Hendrik Hofstra was de zoon van een Friese onderwijzer, die met zijn gezin vanuit Friesland, via Amsterdam (waar Hendrik Hofstra op 28 september 1904 werd geboren) in 's Gravenhage terechtkwam. Het echtpaar was vrijzinnig-protestants en vader Hofstra was, naast zijn werk op school, als diaken actief in het kerkbestuur; daar hield hij zich bezig met armenzorg. Het fundament voor Hendrik Hofstra's sociaal denken werd gelegd in dat gezin, maar het kwam pas later tot ontwikkeling.

Hofstra kwam, begin jaren dertig, tijdens zijn tijd als surnummerair bij de belastingdienst met echte armoede in aanraking. Zelf vertelt hij vaak de volgende anekdote: '[...] Ik zat toen op belastingkantoren als ontvanger en dan kwamen die stumperds van een werklozen. Ik herinner me nog een vrouwtje, in Kerkrade, die elke week een kwartje van haar schamele uitkering kwam betalen op een aanslag gemeentebelasting van f 10,=.'¹ Toen Hofstra aanbood om dat bedrag te betalen, werd dit door zijn collega's en superieur ten stelligste afgeraden. Want dan kon Hofstra wel eens elke maand zijn salaris kwijt zijn aan het betalen van andermans schulden.

Hofstra verdiepte zich, naast de lesstof van zijn opleiding bij de belastingdienst, in de werken van Marx, Engels en Lenin. Het meest was hij echter onder de indruk van het boek van Gerrit Jan Heering, *De zondeval van het Christendom*. Hierdoor werd Hofstra een overtuigd pacifist. Pas later, toen de dreiging uit het nationaal-socialistische Duitsland duidelijk werd, stapte Hofstra van dit standpunt af. Hij ontmoette Willem Banning toen deze een preek hield in de kerkgemeente van Hofstra. Bannings preek en het gesprek na afloop sterkten Hofstra in zijn overtuiging dat hij politiek actief zou moeten worden, uit verantwoordelijkheid voor de medemens.

Hofstra werd pas lid van de SDAP op 1 mei 1945, enkele dagen voor de bevrijding. Hij werd nog in de oorlog door Drees benaderd om zijn ideeën over de te voeren belastingpolitiek na de oorlog op papier te zetten. Later bewerkte Hofstra deze nota's tot het boek

Socialistische Belastingpolitiek. Al vóór die tijd had Hofstra zijn ideeën omtrent belastinghervormingen geventileerd in verschillende tijdschriften, waaronder het maandblad *De Naamlooze Vennootschap*, waarvan Hofstra redacteur was.

Socialistische belastingpolitiek

Het boek *Socialistische Belastingpolitiek* was een uniek project. Hofstra schreef het onder moeilijke omstandigheden, in de hongerwinter, en had maar enkele werken van anderen tot zijn beschikking. Het was echter inhoudelijk een gedegen werkstuk, mede dank zij de ervaring die Hofstra bij de belastingdienst en bij het advieskantoor Loyens & Volkmaars – waaraan hij tussen 1939 en 1946 als vennoot verbonden was – had opgedaan. Uit het geschrift komen inderdaad het talent en de kennis van Hofstra duidelijk naar voren.

In het voorwoord, dat dateert van april 1945, schreef Hofstra dat hij beoogde met zijn beschouwingen een nieuwe theorie te formuleren, om het democratisch socialisme in staat te stellen een doelbewust en gefundeerd beleid te voeren op het terrein van de belastingheffing. Hofstra was namelijk van oordeel dat het sociaal-democratische denken over belastingen tamelijk lang primitief was gebleven. Met de wederopbouw na de oorlog en regeringsverantwoordelijkheid voor de socialisten in het vooruitzicht, was een gedegen visie op de problematiek van de belastingen essentieel, juist omdat de sociaal-democraten meenden dat de Nederlandse samenleving aan een grondige vernieuwing toe was, in de eerste plaats op economisch gebied (*Plan van de Arbeid*, 1935). De socialistische visie op belastingen en overheidsfinanciën zou daarom adequaat bijgewerkt moeten worden.

Hofstra schetste in het eerste deel van zijn boek een kleine historie van het fiscaal denken. Het draagkrachtbeginsel werd door hem afgewezen, omdat deze in beginsel liberale opvatting over belastingen niet ver genoeg ging in het streven naar gelijkheid en rechtvaardigheid.² Hij behandelde vervolgens de denkbeelden van Wagner, Renner en Wibaut.

Hofstra gaf in het navolgende gedeelte van het boek een schets van hoe naar zijn inzicht het belastingstelsel veranderd zou moeten worden. Zijn uitgangspunt was het streven naar een rechtvaardige

socialistische maatschappij in de toekomst, door hem regelmatig als de 'gebonden maatschappij' aangeduid. Als de gebonden, solidaire of socialistische samenleving het ideaal was, diende het beleid daarop te worden afgestemd, evenals de belastingpolitiek, als integraal onderdeel van dat overheidsbeleid.

De doelstelling van de belastingpolitiek formuleerde Hofstra als volgt: '[...] De Belastingheffing worde openlijk en doelbewust, voor zover zulks mogelijk is, dienstbaar gemaakt aan de socialisatie, alsmede, zolang deze nog niet is voltooid, aan de opheffing van de uit het kapitalistisch stelsel voortvloeiende sociale onrechtvaardigheden.'³

De gedachte dat de belastingen gebruikt dienden te worden om bestaande ongelijkheid te corrigeren, was uiteraard niet nieuw. Nieuw was echter de onomwonden doelstelling van socialisatie. Hofstra was tot het oordeel gekomen dat ordening het instrument was om de maatschappij te hervormen. Deze gedachte greep terug op het *Plan van de Arbeid*, een werk dat Hofstra met grote belangstelling had gelezen. Daarnaast verwerkte hij, hoe pril deze destijds mochten zijn, de theorieën van de, overigens liberale, econoom John Maynard Keynes in zijn boek. Belastingpolitiek kon een belangrijke plaats innemen in het conjunctuurbeleid. Een royale uitgavenpolitiek in crisistijd kon de schadelijke gevolgen van de laagconjunctuur temperen. Inkrimping van de overheidsuitgaven in tijden van economische depressie, zoals de verschillende kabinetten onder Colijn propageerden, deden de crisis echter verscherpen, aldus Hofstra.

In het door Hofstra ontworpen belastingstelsel (zoals beschreven in het derde deel van het boek) namen de *opbrengstbelastingen* een voorname plaats in. De theoretische achtergrond van de opbrengstbelastingen lag hierin besloten, dat hiermede 'onbillijk particulier eigendom', verder kon worden aangetast. Daarbij werden onbebouwde gronden, rente uit obligaties, groot woningbezit en ondernemingswinsten het zwaarst getroffen. Het arbeidsloon zou het minst worden belast. De inkomstenbelasting zou blijven bestaan, om de hogere inkomens nog verder af te romen.

Opvallend was Hofstra's pleidooi voor speciale verbruiksbelastingen, in het bijzonder op luxeproducten (zoals alcohol, tabak, dure mode). Hofstra brak met de oude socialistische gedachte dat

indirecte belastingen taboe waren. Hij wilde echter door deze belastingen een rem op nodeloze consumptie instellen: een ethische benadering – een afkeuring van het materialisme – die hier duidelijk in zijn boek doorklonk. Hofstra ergerde zich, blijkens een alinea in dit boek, aan de prullen die in de etalages lagen uitgestald.⁴

Hofstra pleitte voor een andere vorm van belastingheffing. Een belastingheffing ‘die doelbewust het belang van alle leden van de gemeenschap dient. [...] Slechts een zodanige belastingtheorie en -politiek kan ook een krachtadig hulpmiddel zijn bij het opbouwen van een rechtvaardiger en gelukkiger samenleving dan die, welke in de achter ons liggende jaren in scherven is gevallen,’ was de hoopvolle zin waarmee Hofstra zijn geschrift besloot.

Het boek ontlokte bij de coalitiepartner van de Partij van de Arbeid, de Katholieke Volkspartij (KVP), heftige reacties. Vooral de gedachte van socialisatie stuitte op veel weerstand. Progressieve katholieken, zoals de hoogleraar M.J.H. Smeets van de Katholieke Hogeschool Tilburg, konden zich wel in de strekking van het boek vinden. Als gevolg van de veranderde visie op de taak van de overheid veranderde eveneens de kijk op de belastingen. Zij dienden niet alleen tot bevoorrading van de schatkist, maar ook als middel om *welvaartspolitiek* te bedrijven. Meer moeite had Smeets met de doelstelling van socialisatie; hij hechtte een groter belang aan de handhaving van privé-bezit. Toch achtte hij het boek van Hofstra een interessante bijdrage aan de discussie over toekomstige belastingpolitiek.⁵

Hofstra werd opnieuw door Willem Drees benaderd, nu om voor de SDAP in het noodparlement plaats te nemen. Vanzelfsprekend werd Hendrik Hofstra in 1946 lid van de nieuw opgerichte Partij van de Arbeid en hij kwam voor deze partij in de Tweede Kamer. Hij werd al snel de woordvoerder op het gebied van belastingen. Hij ondersteunde het beleid van PvdA-minister Pieter Lief tinck daarbij van harte. Lief tinck voerde de geldzuivering en uiteenlopende belastingwetten door om de rijksfinanciën weer op orde te brengen. Die nieuwe wetgeving was bedoeld om Nederland na de oorlog opnieuw op te bouwen. Minister Van den Brink (KVP) van Economische Zaken startte een uitvoerig programma om de Nederlandse industrie te moderniseren. Tevens werd een begin gemaakt met de opbouw van de sociale zekerheid (Noodwet Drees, Ouderdomsvoorziening, 1947).

Lieftinck was een degelijke minister van Financiën, die de begroting duurzaam in evenwicht wilde brengen. De overige ministers moesten om elke gulden politieke strijd voeren. Dit beleid werd (later) betiteld als *de budgettaire discipline*. Minister Lieftinck schuwde echter bepaalde stimulerende uitgaven niet, want hij was, als overtuigd keynesiaan, van mening dat dit de economische ontwikkeling in Nederland kon stimuleren. Daarnaast was Lieftinck bereid een aanzienlijke investering te doen in de (opbouw van de) sociale zekerheid.

De conservatieve krachten in de politiek keken argwanend toe hoe het economisch stelsel een aantal belangrijke wijzigingen onderging. Op het gebied van de belastingen werden de nevendoelestellingen, zoals geformuleerd door Hofstra in zijn boek *Socialistische Belastingpolitiek*, geleidelijk ingevoerd.

Belastingheffing als middel om de lasten rechtvaardig te verdelen en als conjunctuurpolitiek instrument was enkele politici uit confessionele kring echter een doorn in het oog. Het antirevolutionaire kamerlid Christiaan van den Heuvel spuide regelmatig kritiek op het beleid van minister Lieftinck. Van den Heuvel, al sinds 1922 kamerlid, had uitermate weinig vertrouwen in de economische nieuwlichterij.

Politieke tegenstanders van het nieuwe beleid zaten ook bij de coalitiepartner van de Partij van de Arbeid, de KVP. Vlak na de oorlog werd het kabinet kritisch gevolgd door Frans Teulings. Hij was al vanaf 1927 Tweede-Kamerlid voor de RKSP, en had zich ontwikkeld tot de financieel en fiscaal specialist van de katholieke fractie. Hij steunde Lieftinck vaak in zijn herstelbeleid, maar waakte voor *socialistische hobby's*. Daarom bekritiseerde hij Hofstra's boek. Teulings waarschuwde de minister van Financiën in zijn beleid niet de richting te kiezen die zijn partijgenoot Hofstra had aangegeven. Zou hij dat wel doen, dan zou de KVP niet langer haar steun aan de coalitie kunnen garanderen.

Meer nog dan Teulings was A.M. Lucas dé politieke tegenstander van Hofstra, zowel tijdens Hofstra's kamerlidmaatschap als tijdens zijn periode als minister van Financiën. Dr. A.M. Lucas, docent aan de Economische Hogeschool Rotterdam, werd in juni 1946 lid van de Tweede Kamer namens de KVP; hij was toen drieën-vijftig jaar. Vanaf het begin pleitte Lucas reeds veelvuldig voor

tempering van de uitgaven en verlaging van de belastingen. Met veel scepsis sprak hij altijd over de conjunctuurpolitiek en de nieuwe economische theorie, waarvan vooral minister Lieftinck en kamerlid Hofstra aanhangers waren. Lucas had menig door een minister bestreden of met tegenzin overgenomen amendement op zijn naam staan. Soms moest zelfs Lucas, zeer tegen zijn zin, voor het 'onaanvaardbaar' van de minister wijken.

Hofstra – al snel verkozen tot de best geklede man van de Tweede Kamer – ontpopte zich als een nijver politicus. Behalve door het kamerwerk werd zijn tijd in beslag genomen door ander werk voor de partij, zoals het schrijven van de brochure *Wie moet dat betalen?* uit 1948 en artikelen in *Socialisme & Democratie*. Hij droeg bij aan het in 1952 verschenen rapport *De Weg naar Vrijheid*, en nam deel aan discussies van de Wiardi Beckman Stichting, onder leiding van Banning, in 1953. Die laatstgenoemde debatten geven een helder inzicht in zijn opvattingen.

Hofstra verdedigde in die debatten het plansocialisme – mede zoals dat in *De Weg naar Vrijheid* werd omschreven – als instrument om de maatschappij te veranderen in de richting die de socialisten voorstonden. De ordening van de economische structuur zoals die in Amerika werd toegepast, ging hem niet ver genoeg. Daarmee wilde men immers slechts het kapitalisme redden.

Hij schaarde zich in het debat achter Buskes, die een pleidooi hield voor het gebruik van het begrip *gerechtigheid*, ontleend aan de bijbel. Buskes stelde zich daarmee tegenover het pure pragmatisme van De Kadt en Den Uyl, hetgeen inhield dat het socialisme als beweging diende te streven naar algemene welvaart en algemene vrijheid. Buskes stelde daarentegen dat voor hem de welvaartsstaat zonder meer 'niet de minste bekoering' had. Het socialisme, aldus Buskes, had '[...] ook iets anders bedoeld dan alleen maar welvaart voor allen en vrijheid voor allen. Het heeft bedoeld dat een rechtsorde van de arbeid zou worden opgebouwd.'⁶

Hofstra zei zich in dezen uitdrukkelijk te scharen achter het standpunt van Buskes. In het volgende gesprek haalde Hofstra dat woord gerechtigheid opnieuw aan en stelde: '[...] Ik wens gerechtigheid niet een "dierbaar praalwoord" te noemen, het is het meest wezenlijke dat mij tot mijn socialistische overtuiging gevoerd heeft.' Om vervolgens te stellen dat dit woord alleen niet genoeg is. In het sta-

dium van de ‘constructieve fase van socialistische opbouw’, zoals Hofstra het duidde, diende men een concreet toekomstbeeld te ontwikkelen. Want ‘je kunt wel bezieling geven met een concreet toekomstbeeld, maar niet met verhalen over de betalingsbalans en dergelijke technische aangelegenheden. De mensen horen dit wel aan en ze geloven het wel, maar bezieling geeft het hun niet. [...] Men moet een beeld van de toekomst hebben, dat radicaal anders is dan nu.’⁷

Lieftinck stipte dat ethische in Hofstra’s betogen aan in zijn memoires. Hij beoordeelde Hofstra als iets dogmatischer dan hijzelf. De ideologische lading in Hofstra’s betogen hinderde de katholieken en vooral Romme duidelijk. Lieftinck was echter vol lof over Hofstra’s kennis van zaken, en hij waardeerde hem tevens als minister van Financiën.⁸

Een stok om de hond mee te slaan

In de Kamer stond Hofstra al snel bekend als politiek radicaal, uiteraard op grond van zijn standpunten over de doelstelling van belastingpolitiek. Op grond van zijn uitgesproken socialistische opvattingen werd Hofstra als kandidaat voor het ministerschap van Financiën tijdens de formatie van 1952 nog door ARP en KVP afgewezen. In zijn plaats werd Van de Kieft, een jeugdvriend van Drees en fractievoorzitter van de PvdA in de Eerste Kamer, naar voren geschoven om die taak op zich te nemen.

Vanaf het midden van de jaren vijftig namen de spanningen in de rooms-rode coalitie toe. KVP en Partij van de Arbeid bleken steeds vaker van mening te verschillen op de hoofdlijnen van sociaal-economisch en financieel-economisch beleid. De verkiezingsstrijd van 1956 stond geheel in het teken van de rivaliteit tussen KVP en PvdA, aangewakkerd door het Bisschoppelijk Mandement van 1954. Vervolgens was er een uitermate lange formatieperiode nodig om het vierde kabinet-Drees te vormen.

Nu lukte het wel. Hofstra werd in 1956 minister van Financiën. De bestedingsbeperking, die onder zijn leiding werd doorgevoerd, ging echter ten koste van het stokpaardje van de KVP (en met name KVP-leider Romme), de *bezitsvorming*. Elke maatregel van Hofstra moest in de Tweede Kamer bevochten worden. Lucas was daarbij zijn voornaamste tegenspeler.

Aanleiding voor de bestedingsbeperking vormden de internationale economische ontwikkelingen. De hoogconjunctuur, gecombineerd met de dreiging van enkele internationale conflicten (Suez-crisis en de Hongaarse opstand), leidden tot overbesteding. Volgens het keynesiaanse recept, waarop het beleid van de regering grotendeels gebaseerd was, moesten ter bestrijding van de overbesteding de belastingen verhoogd en de bestedingen beperkt worden. Behalve de economische ontwikkeling noopte de budgettaire kaspositie van het Rijk evenzeer tot beperking van de bestedingen.

Dat wilde niet zeggen dat J. van de Kieft, Hofstra's directe voorganger, een lichtzinnig beleid had gevoerd. Van de Kieft had tijdens zijn ministerschap de staatsschuld verder teruggedrongen. Hij voerde echter in 1955, op initiatief van de KVP, een belastingverlaging door, die niet geheel onomstreden was binnen de Partij van de Arbeid. Onder anderen Hofstra had zijn bezwaren duidelijk kenbaar gemaakt. Tegenover de belastingverlaging stonden hogere uitgaven, vooral ten behoeve van de industriële sector en de infrastructuur. Zijlstra (ARP) van Economische Zaken noemde dit *expansief structuurbeleid*. Deze investeringen waren nodig voor de modernisering van de Nederlandse economie en industrie. Naast deze structurele uitgaven deden het herstel van de schade in Zeeland en het begin van de bouw van de Deltawerken, na de watersnoodramp van 1953, een aanslag op de rijksmiddelen. Van de Kieft waarschuwde daarom bij het indienen van de begroting-1956 voor een mogelijke bestedingsbeperking.

Hofstra zag zich voor de taak gesteld om de begroting weer op orde te brengen. Voor hem was het ministerschap een bekroning van zijn carrière tot dan toe. Hij ging de uitdaging aan. Slechts gezonde overheidsfinanciën vormden volgens hem een solide basis voor een degelijk regeringsbeleid. En aangezien Hofstra een man van daden was, werden bij de behandeling van de Miljoenennota 1957 – eveneens ingediend door zijn voorganger Van de Kieft – de eerste uitgebreide voorstellen ingediend tot matiging van de uitgaven en verhoging van belastingen. Hofstra voelde zich in de keuze voor dit beleid gesterkt door een unaniem SER-advies (d.d. 28 november 1956), en in de persoon van minister-president Willem Drees, die bekendstond om zijn zuinige aard, had hij een overtuigend medestander.

Minister H.J. Hofstra in de Tweede Kamer bij de val van het vierde kabinet-Drees, december 1958. (Archief Arbeiderspers/*Rotterdams Dagblad*, Rotterdam.)

De verschillende begrotingen die door Hofstra werden opgesteld, werden over het algemeen goed ontvangen in de media, zowel ter linker- als ter rechterzijde. De econoom H.J. Witteveen (vvd) prees in *Economisch Statistische Berichten* het beleid van minister Hofstra. En ook in de Kamer kon Hofstra opmerkelijk meer steun verwachten van de vvd-woordvoerder Financiën, H.F. van Leeuwen, dan van zijn gezworen politieke tegenstander, Lucas van de kvp.

Lucas vergeleek de minister van Financiën tijdens de Algemene en Financiële Beschouwingen van 1958 met een 'huisvrouw die een gat in haar hand heeft'. Het was een opmerking waar ook minister-president Drees verontwaardigd op reageerde. Hij vond de uitspraak een verloochening van Hofstra's werkelijke beleid, dat in zuinigheid kon wedijveren met dat van zijn voorganger Lieftinck. '[...] In werkelijkheid werd bij de afzonderlijke begrotingen steeds vanuit alle fracties, ook vanuit de kvp, aangedrongen op belangrijke verhoging van uitgaven. Ik heb toen weleens gezegd dat Lucas vermoedelijk, opdat hij het niet zou horen, een eindje ging wandelen telkens wanneer zijn collegae om meer geld vroegen.'

De spanning tussen kvp en pvda werd opgevoerd door fractievoorzitter Burger op de Fakkeldragersdag van 22 november 1958. Voor het bijeengekomen kader formuleerde hij een zevental voorwaarden (eisen) om de steun van de pvda voor de coalitie te kunnen waarborgen. De spanningen kwamen tot uitbarsting tijdens de behandeling van het wetsvoorstel tot verlenging van enkele directe belastingen met een periode van twee jaar, op 8 december 1958. Lucas had een amendement klaarliggen, waarin de periode werd teruggebracht tot één jaar.

Volgens Hofstra was het '[...] natuurlijk maar een stok om de hond te slaan. Men begon de pvda in toenemende mate dirigisme te verwijten, en zei dat elke belastingcent erbij de expansiemogelijkheden voor het bedrijfsleven verminderde. Maar ik had gewoon 127 miljoen nodig, voor twee jaar. En die vervelende Lucas maar weer zeuren en zuigen. Toen dacht ik dat je bij al dat gezeur ergens nee moet zeggen.'

De socialistische ministers spraken, na een reeks lange en emotionele debatten, hun onaanvaardbaar uit over het amendement. Het werd echter aangenomen door een kamermeerderheid van kvp,

ARP, CHU en VVD. De ministers van de PvdA namen hun ontslag. Hofstra memoreert graag met enig venijn dat Jelle Zijlstra vervolgens, als minister van Financiën *ad interim*, de duur van de belastingmaatregel wederom op twee jaar wist te stellen.

De budgettaire discipline doorbroken

Mede dank zij de door Hofstra doorgevoerde bestedingsbeperking herstelde de economie van Nederland zich snel. De economische groei nam toe, als gevolg waarvan de belastinginkomsten evenredig toenamen. De werkloosheid – onder de bestedingsbeperking nog opgelopen – nam snel af.

Het werden de economisch vette jaren, het economisch eldorado. Het heersende optimisme gold evenzeer voor de rekbaarheid in het gebruik van de overheidsfinanciën. Zijlstra formuleerde in 1960 in de Miljoenennota het structureel begrotingsbeleid. Volgens hem was het mogelijk een structureel begrotingstekort te handhaven, ten behoeve van een structureel beleid om de economie van Nederland te stimuleren. Lief tinck oordeelde achteraf niet positief over deze politiek. Op deze manier raakten het Nederlandse volk en zijn vertegenwoordigers vertrouwd met schulden. En volgens Lief tinck verwaterde de budgettaire discipline daarna nog meer. Minister van Financiën Witteveen (kabinet-Marijnen 1963-1965) was afstandelijk en te weinig bewogen en kon geen ‘nee’ zeggen tegen ministers die om meer geld vroegen dan aanvankelijk begroot was.¹¹

Vondeling, minister van Financiën in het kabinet-Cals (1965-1967), probeerde deze trend nog te doorbreken. Door de korte zittingsduur van dit kabinet kreeg hij daartoe echter niet de gelegenheid. In de ministerraad kwam Vondeling meermalen in conflict met zijn partijgenoot Den Uyl (Economische Zaken) en de minister van Sociale Zaken Veldkamp (KVP). In de KVP sprak men, achteraf onterecht, meesmuilend over het ‘gat van Vondeling’.¹²

Hendrik Hofstra zag ondertussen vanaf de zijlijn hoe de fiscale regelgeving steeds gecompliceerder werd. Als man van daden voelde hij zich niet thuis in de oppositie. Daarom ging zijn aandacht uit naar nieuwe uitdagingen. Na een korte periode als commissaris bij de scheepsbouwer Verolme, niet een onomstreden functie, werd hij in 1966 benoemd tot hoogleraar in het belastingrecht aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Daar kwamen de didactische kwaliteiten van Hofstra tot hun recht.

De betekenis van Hendrik Hofstra als wetenschapsbeoefenaar kan moeilijk worden overschat. In zijn periode als hoogleraar heeft hij een groot aantal publikaties het licht doen zien, waaronder enkele standaardwerken.¹³ Een bijzondere prestatie vormde ook zijn in opdracht van minister Duisenberg uitgebrachte rapport 'Inflatie-neutrale belastingheffing', dat in 1977 werd voltooid.

'Dat de Hercules onder de Nederlandse fiscalisten ook dit werk weer heeft volbracht is niet onverwacht; het is wel buitengemeen,' aldus zijn collega Van den Tempel in 1978: 'Nederland beschikt nu over een, ook internationaal gezien, unieke grondslag voor het be- raad over wat gedaan dient te worden om de verwringing van de belastingheffing door de inflatie te verhelpen of te verminderen.'¹⁴ Tot invoering van de voorstellen-Hofstra kwam het overigens niet. Die voorstellen werden weliswaar door minister Andriessen en staatssecretaris Nootenboom gekarakteriseerd als 'een optimaal te verwezenlijken resultaat binnen het bestaande inkomensbegrip'¹⁵, maar men durfde niet door te zetten. Zo schrok men er onder meer voor terug de fiscale aftrekbaarheid van het inflatiedeel van betaalde hypotheekrente te schrappen, uit vrees voor verminderde werk- gelegenheid in de bouwsector.

In de jaren tachtig maakte Hofstra deel uit van de Commissie- Oort, en in 1990 werd hij, ruim in de tachtig, nog gevraagd zitting te nemen in de Commissie-Stevens. Beide commissies hadden tot taak advies uit te brengen over vereenvoudiging van de loon- en inkomstenbelasting, maar alleen de Commissie-Oort zag haar voorstellen op hoofdlijnen gerealiseerd.

Toen Hofstra als hoogleraar aantrad benadrukte hij in zijn inau- gurele rede een scherpe scheiding tussen wetenschap en politiek.¹⁶

Wellicht vond hij het nodig diegenen gerust te stellen die bang waren dat het fiscale gedachtengoed van de PvdA anno 1946 van achter de kathedraal zou opklimmen. Dat zijn politieke tegenstanders niet behoefden te vrezen voor een dogmatische benadering, hadden ze ook kunnen nalezen in zijn *Socialistische Belastingpolitiek*: 'Belastingtheorieën [hebben], evenals trouwens alle andere theorieën omtrent maatschappelijke gerechtigheid, steeds een beperkte geldigheid[...] Het beste belastingstelsel [is] telkens datgene, dat de fundamentele beginselen van de gegeven maatschappijordening op het gebied van de belastingheffing het zuiverst tot uitdrukking brengt.'¹⁷

Zo is Hofstra anders gaan denken over de mogelijkheid via belastingheffing een inkomensbeleid te voeren. Hij plaatste dan ook vraagtekens bij de conclusie van Pen en Tinbergen toen zij voor Nederland constateerden dat de 'spectaculaire inkomensegalisatie' tussen 1938 en 1970, van bijna 50 procent, voor het grootste deel aan herverdeling door belastingheffing kon worden toegerekend. Hofstra achtte het aannemelijk dat de verbetering van de lagere inkomens in hoofdzaak het gevolg was geweest van de stijging van het algemene welvaartspeil, die vooral aan de genietters van die inkomens ten goede was gekomen.¹⁸

Opmerkelijk is dat een van Hofstra's reeds in 1946 geopperde ideeën, in gewijzigde vorm, thans weer actueel is geworden. Daarbij denken wij aan zijn pleidooi voor objectieve opbrengstbelastingen, waarin – zoals hij het uitdrukt – nauwelijks nog mogelijkheden bestaan om rekening te houden met subjectieve inkomenselementen en evenmin met belastingvrije sommen.¹⁹ Hofstra doelt hier op de wenselijkheid het concept van de huidige *synthetische* inkomstenbelasting (inkomen is de som van alle inkomsten) te vervangen door een *analytische* inkomstenbelasting, een belasting die de verschillende bronnen van inkomen afzonderlijk belast. De opbrengst per bron wordt in een dergelijk stelsel met een zelfde tarief belast en zoveel mogelijk door inhouding bij de bron geheven, zoals thans plaatsvindt bij uitbetalingen door werkgevers en uitkeringsinstanties. In de visie van Hofstra kan de progressieve inkomstenbelasting dan worden beperkt tot de hogere inkomens, waar de resterende complicaties door het zoveel geringere aantal belastingplichtigen minder zwaar behoeven te worden geteld.²⁰

Het is hier niet de plaats deze gedachten nader uit te werken.

Volstaan wordt met op te merken dat het in 1991 verschenen rapport van de Commissie-Stevens, waarvan ook Hofstra deel uitmaakte, uitgangspunten biedt voor de door hem bepleite ontwikkeling.²¹

Hofstra heeft zich steeds verzet tegen incidenteel sleutelen aan de belastingwetgeving. In 1986 zei hij: 'Wetgeven is de kunst om een definitie van een bos te geven, waarin elke boom zijn plaats heeft. Maar wat zien we sinds jaar en dag? In Den Haag zitten ze te knutselen aan een losse tak van een afzonderlijke boom, zonder te kijken hoe het in het hele bos past.'²² In de meest recente uitgave van zijn handboek over de inkomstenbelasting houdt de nestor van de fiscale wetenschap zijn lezers – onder wie hopelijk ook vele politici – opnieuw voor: 'Te lang hebben wij ons bezig gehouden met casuïstiek en technocratie. In onze snel veranderende wereld kunnen wij niet ontkomen aan de vraag of aan de in een geheel andere samenleving ontwikkelde veronderstellingen met betrekking tot de grondslagen van onze belastingheffing ook thans nog dezelfde betekenis kan worden toegekend als voorheen. Dit zal geen eenvoudige opgave zijn... Maar dat zij aanvaard moet worden staat voor mij vast.'²³

De degelijkheid die Hofstra steeds heeft bepleit waar het de inkomsten van de overheid betreft (belastingrecht behoort een onderdeel van hét recht te zijn), vinden we ook terug in zijn opvattingen over een verantwoord begrotingsbeleid: 'Het is reeds een eeuwenoude wijsheid dat gezonde overheidsfinanciën de onmisbare voorwaarde zijn voor een verantwoord overheidsbeleid.'²⁴

Verder is Hofstra van oordeel dat de huidige samenleving nog steeds niet gerealiseerd heeft waar de naoorlogse socialisten voor stonden. Het gaat hem daarbij dan ook niet om *welvaart*, maar om het *welzijn* van de mensen: '[...] Een heleboel produktie in onze welvaartsmaatschappij bevordert ons geluk helemaal niet, noch onze gezondheid, noch het welzijn. [...] Vele mensen verteren vandaag wat ze morgen nog moeten verdienen. Ik verafschuw dat gelddenken. [...] De PvdA kan iets tegenover die vermaterialisering van de samenleving stellen.'²⁵

Noten

1. H.J. Hofstra in een interview door Sebastiaan Hol, 18 december 1992.

2. Zie ook H.J. Hofstra, 'Het einde van de draagkrachttheorie', in: *Weekblad der directe belastingen, invoerrechten en accijnzen*, jaargang 1939, nrs. 3495, 3496 en 3497, herdrukt in *Tributen aan het recht*, bundel samengesteld ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het *Weekblad voor fiscaal recht*, (Deventer 1971), p. 51-66.

3. H.J. Hofstra, *Socialistische Belastingpolitiek* (Amsterdam 1946), p. 119.

4. Idem, p. 224-225.

5. M.J.H. Smeets, 'Socialistische belastingpolitiek', in: *De Naamlooze Vennootschap* nr. 4, november 1946, p. 129.

6. 'Het karakter van het huidige socialisme', verslag van een gesprek tussen prof. dr. W. Banning (voorzitter), ds. J.J. Buskes, H.J. Hofstra, J. de Kadt, mr. Th.J.A.M. van Lier, prof. dr. Fred. L. Polak, dr. ir. W. Schermerhorn en drs. J.M. den Uyl, in: *Socialisme en Democratie* 1953, p. 364.

7. *Socialisme en Utopie, Socialisme en Democratie*, 1953, p. 444-445.

8. *Pieter Liefstinck 1902-1989. Een leven in vogelvlucht*. Herinneringen opgetekend door A. Bakker en M.M.P. van Lent (Utrecht/Antwerpen 1989), p. 227.

9. Jan Bank en John Jansen van Galen, *Honderd jaar Drees* (Amsterdam 1986), p. 180.

10. Zoals geciteerd in idem, p. 180.

11. J.E. Andriessen, 'Het Economisch Eldorado', in: A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor de Staatshuishoudkunde* (Leiden/Antwerpen 1987), p. 194.

Pieter Liefstinck 1902-1989, p. 231.

Conclusie: Witteveen hield zich niet aan de regels van het keynesiaans beleid, die hij in de jaren vijftig formuleerde in *ESB*.

12. H.A.C.M. Notenboom, *De val van het kabinet Cals* ('s-Gravenhage 1991), p. 54 en 98-99.

13. Van zijn *Inleiding tot het Nederlands belastingrecht* (Deventer) verscheen in 1992 de zevende druk. De in 1994 verschenen vierde druk van Hofstra's hand- en studieboek over de inkomstenbelas-

ting is bewerkt door L.G.M. Stevens, hoogleraar fiscale economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, maar – om met de bewerkte te spreken – de contouren van het boek zijn nog steeds van de Hofstra-architectuur.

14. A.J. van den Tempel, 'Het rapport-Hofstra voltooid, maar niet openbaar gemaakt', in: *Weekblad voor fiscaal recht*, 26-1-1978, nr. 53438, p. 104.

15. Persbericht ministerie van Financiën van 18 september 1979, nr. T1174, *Vakstudie Nieuws* 29 september 1979, p. 1593.

16. H.J. Hofstra, 'Plaats en taak van de belastingwetenschap', rede Leiden, 7 oktober 1966 (Deventer 1966), o.a. p. 5.

17. Zie Hofstra, *Socialistische belastingpolitiek*, p. 102.

18. H.J. Hofstra, *Inleiding tot het Nederlands belastingrecht* (Deventer 1992), p. 111.

19. H.J. Hofstra, 'Een fiscale terugblik – en de toekomst', in: *De Naamloze Vennootschap* nr. 70, 12 december 1992, p. 290.

20. Idem.

21. 'Graag of niet', Rapport van de Commissie voor de Belastingherziening ('s-Gravenhage 1991).

22. H.J. Hofstra, uitspraak in een interview in *Elseviers Weekblad*, opgenomen in: *Belastinghervorming, een noodzaak*, samengesteld door P.C. Goosen en R.N.J. Kamerling (Deventer 1986), p. 2.

23. H.J. Hofstra / L.G.M. Stevens, *Inkomstenbelasting* (Deventer 1994), p. 576.

24. H.J. Hofstra, 'Een fiscale terugblik – en de toekomst', p. 291.

25. Michèle de Waard: 'Ik verafschuw het gelddenken', interview met H.J. Hofstra in *NRC Handelsblad*, 7 maart 1992.

Nederlandse sociaal-democratie en het landbouwvraagstuk.
De duurzame relatie van Sicco L. Mansholt met de boeren

*'Torum'*¹

Op 13 september 1908 wordt Sicco Leendert Mansholt geboren op de boerderij 'Torum' in de Westpolder onder Ulrum (Groningen). Zijn vader, Lambertus Helprig (Bertus), heeft het bedrijf – maar liefst 110 hectare groot – twee jaar tevoren in pacht overgenomen van grootvader Derk Roelfs. Sicco groeit op in de polder, onder de hoede van zijn moeder Wabien, dochter van de Heerenveense kantonnier en schoolopziener Sicco Leendert Andreae. Zij huldigt traditionele opvattingen over moederschap en gezin, en geeft haar vijf kinderen (twee zoons en drie dochters) zelfs thuis les gedurende de eerste twee jaren van hun lagere-schoolleeftijd.

De Mansholts vormen overigens geen traditionele hereboerenfamilie tussen hun standgenoten op de Groninger klei. Wabien Andreae leerde haar man kennen toen zij als secretaris van de SDAP in het kiesdistrict Zuidhorn een spreekbeurt vervulde in het tamelijk confessionele Ulrum. Zij was toen al meer dan een decennium lang politiek actief, een jaar of vier in Amsterdam, waar zij haar eerste baan als onderwijzeres had, naderhand in Groningen, Friesland en Drenthe, inmiddels lerares staatswetenschappen aan hogere burgerscholen.

In de verkiezingscampagne van 1905 trad Bertus Mansholt toe tot de SDAP. Opgeleid aan de Wageningse landbouwschool, ontwikkelde hij zich al snel tot 'de voornaamste landbouwspecialist van de partij'. In 1913 wordt hij statenlid van Groningen, van 1916 tot 1939 is hij de eerste socialistische gedeputeerde in de provincie. Vader Mansholt is veel meer bestuurder dan politicus; vooral in kwesties van waterstaat, landaanwinning en inrichting van nieuwe polders laat hij zijn sporen na. Toch speelt hij, meestal wat schuchter op de achtergrond, ook een belangrijke rol in het interne partijleven, onder meer als auteur van het landbouwhoofdstuk van *Het*

Socialisatievraagstuk (1920) en als medewerker aan het agrarische gedeelte van het *Plan van de Arbeid* (1935).²

Misschien worden de jonge Sicco 'de politiek' en 'het socialisme' niet met de paplepel ingegeven, maar de grote betrokkenheid van beide ouders bij politiek en maatschappij vormt hem natuurlijk mede in hoge mate. De studie waarvoor hij als negentienjarige kiest, impliceert echter geenszins dat hij hun voetsporen zal drukken. Wie in de jaren twintig in Deventer koloniale landbouw gaat studeren, bereidt zich veeleer voor op een plantersbestaan in de Gordel van Smaragd dan op de exploitatie van een groot akkerbouwbedrijf in de Groninger Westpolder.

Trekt het idee van boer worden de student Mansholt niet aan, omdat hij de risico's ervan op de ouderlijke boerderij heeft ervaren? Of geeft hij – zoals latere biografen respectievelijk hagiografen wel graag zien³ – nu al blijk van een brede mondiale oriëntatie waarvoor de Westpolder, het Groningerland én Nederland veel te klein zijn? Voor de hand ligt de hypothese dat de persoonlijk ervaren crises van de jaren twintig en dertig ook Sicco Mansholt niet in de koude kleren zijn gaan zitten.

Crises

Als in 1906 Bertus Mansholt en Wabien Andreae de hoeve 'Torum' overnemen, heerst er een uitermate gunstige economische conjunctuur. Sedert het einde van de eerste grote landbouwcrisis, ongeveer 1895, is het de Nederlandse landbouw voor de wind gegaan, produktie technisch zowel als voor wat de marktontwikkeling betreft. In kwalitatief opzicht kunnen de producten de internationale concurrentie aan; de omvang van de agrarische export stijgt in een hoog tempo.

In de loop van de Eerste Wereldoorlog blijkt korte tijd de kwetsbaarheid van een sterk van export en import afhankelijke landbouw. Vanaf 1916 moet de regering ingrijpen met diverse 'mobilisatie-maatregelen', enerzijds om de gevolgen van een slinkende aanvoer van agrarische produktiemiddelen en grondstoffen te ondervangen, anderzijds om te voorkomen dat de export van landbouwprodukten tot tekorten op de binnenlandse markt zou leiden. Maar met het sluiten van de wapenstilstand in november 1918 her-

neemt de gewone geschiedenis haar loop. De Nederlandse landbouw lijkt zich opnieuw te kunnen verlaten op de eerder in gang gezette produktietechnische en commerciële ontwikkelingen.

Ongelegen komt dan ook de internationale conjuncturele terugslag die zich in 1920 begint af te tekenen. Wat de landbouw betreft, heeft deze twee hoofdoorzaken: de algemene wereldcrisis (een kwestie van overproductie in relatie tot de koopkrachtige vraag) én de door de Europese staten gevoerde, nationalistische landbouwpolitiek. Langer dan in de industrie werkt de crisis door in de mondiale landbouw, voornamelijk als gevolg van enkele bijzondere ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft de productiecapaciteit van de Amerikaanse landbouw zich mede ingesteld op de levensmiddelenvoorziening van de Europese bondgenoten. En na die oorlog hebben de boeren in de Verenigde Staten geen gas teruggenomen, zijn zij – integendeel – zich juist gaan richten op versnelde mechanisatie en schaalvergroting. Zijzelf en hun overzeese collega's ervaren nu, nauwelijks twee jaar later, de gevolgen daarvan.

De Nederlandse boeren ondervinden eveneens heel sterk de weerslag van de als tweede genoemde factor: het nationalisme op het terrein van de landbouwpolitiek in West-Europa. Dat geldt zeker ook voor de voortbrengers van 'veredelingsprodukten', produkten die in belangrijke mate worden geëxporteerd naar Engeland en Duitsland. Juist die twee staten voeren thans een sterk beschermend, importbeperkend landbouwbeleid.

Het dieptepunt van deze 'kleine crisis' wordt bereikt in 1923. Daarna blijft het jarenlang kwakkelen, totdat in het begin van de jaren dertig de 'grote crisis' toeslaat.⁴

De Mansholts zullen deze laatste niet ervaren op de hoeve 'Torum'. In 1922, als vader Derk Roelfs sterft en het zeer grote bedrijf alleen met zware hypothecaire belasting zou kunnen worden gekocht, deinzen Bertus en Wabien terug voor de risico's. 'Torum' wordt bij opbod verkocht. De Mansholts zijn aangeslagen, en vinden zeker geen troost in het feit dat hetzelfde lot honderden andere bedrijven treft. Als eerste socialistische gedeputeerde van Groningen eigenlijk nog maar net met zijn hervormingsarbeid begonnen, moet de boer en verlichte werkgever zijn hoed aan de wilgen in de Westpolder hangen. Met hun vijf kinderen, allen in de schoolgaan-

de leeftijd, verhuizen Bertus en Wabien naar Glimmen (gemeente Haren).⁵

De ingrijpende gebeurtenissen maken ook diepe indruk op de zestienjarige Sicco. Opvolgen op het ouderlijk bedrijf zou weliswaar het voorrecht van zijn broer Derk Roelfs, de eerstgeborene, zijn geweest, maar boer worden was en is toch wel zijn grote wens. De overgang van de Ulo-school in Ulrum naar de HBS van de gemeente Groningen in Helpman leidt dan ook vijf trieste en migrainerijke schooljaren in. Met het diploma van de driejarige kan Sicco in 1927 niet in Wageningen terecht. Hij kiest voor een opleiding tot tabaksplanter aan de Koloniale Landbouwschool in Deventer, mogelijk naar het voorbeeld van een oom.

Als Sicco Mansholt in 1929 zijn opleiding afrondt, is de 'grote crisis' een feit en vindt hij geen baan, in Nederlands-Indië noch in Nederland. Hij besteedt de overtollige vrije tijd nuttig aan vrijwilligerswerk en zelfstudie, onder meer gebruik makend van faciliteiten van de Volksuniversiteit in Groningen. Wat in deze tijd allicht ook een oefening in het ontwikkelen van een gerichte studiezijn is, zal Sicco decennia later als grote vaardigheid te stade komen.

Pas in 1932 kan de jonge tabaksplanter terecht op een theeplantage annex -fabriek in de Preanger. Het werk zint hem wel, en hij voelt zich bijzonder aangetrokken tot het – tijdens vakanties bereisde – land en de autochtone bevolking. Maar zeer geringe affiniteit heeft de verlichte Groninger boerenzoon met het sociale, culturele en politieke klimaat van de koloniale samenleving, waarin het ontvangen van de *Socialistische Gids* al het stempel van 'rooie' oplevert. Bovendien ziet hij mogelijkheden om alsnog boer te worden, nu jaarlijks nieuwe akkerbouwbedrijven in pacht worden uitgegeven in de in 1930 drooggelegde Wieringermeer.

Sicco Mansholt keert terug naar Nederland en vindt werk als landarbeider in de nieuwe polder. In 1936 is het zover: als pachter kan hij zich vestigen op de boerderij 'Fletum', samen met zijn vrouw Henny Postel, een Lochems meisje dat aan het Deventer Rollocate-instituut is opgeleid tot landbouwhuishoudlerares. Nog te jong om als zodanig te kunnen worden aangesteld, heeft zij bij de Mansholts in Glimmen gewerkt en gewoond tijdens Sicco's Indische jaren en alvast ook zijn brieven gelezen.

Boer en socialist: een contradictio?

Boeren 'behoren' traditioneel liberale of confessionele politieke opvattingen te huldigen en zich niet in te laten met gelijkheidsfilosofieën. Vrijzinnig-democraat zijn kan er nog net mee door. Niet geheel vanzelfsprekend is dan ook het samengaan bij de opeenvolgende Mansholts van een doorleefd boerenondernemerschap en een uitgesproken socialistische maatschappijbeschouwing. Zijzelf geven er geen blijk van onoverkomelijke spanningen daartussen te ervaren – al ontgaan hun het onbegrip, de wrevel en mogelijk zelfs af en toe de spot van hun omgeving niet. Uniek zijn de Mansholts in dit opzicht toch slechts in zoverre zij Groninger hereboeren zijn, te midden van klassegenoten en aan hen via huwelijken geparenteerd. Al sedert de opkomst van het – aanvankelijk revolutionaire, later reformistische – socialisme zijn er namelijk in verschillende plattelandsgebieden buiten de confessionele bolwerken boeren die zich tot de 'nieuwe leer' voelen aangetrokken en dat soms – doch lang niet altijd – ook openlijk demonstreren. Historisch staat vooral Friesland, met zijn zeer hoge percentage pachtboeren, daarom bekend. Deels gaat het dan wel om kleine boeren, daghuurders bij grotere, mensen op de grens van het proletariserende landarbeidersdom, hoewel ook 'echte' boeren niet geheel en al ontbreken in de aanhang van – misschien – Domela Nieuwenhuis en – zeker – Troelstra.

Na de Tweede Wereldoorlog zal, wellicht mede onder invloed van het politiek op de voorgrond treden van Willem Schermerhorn en Sicco Mansholt, een veel bredere, over grote delen van het land gespreide, groepering van kleine en middelgrote boeren de weg naar de Partij van de Arbeid vinden. Vooral electoraal – want 'wat zou het dorp ervan denken?' – maar onmiskenbaar: in de jaren vijftig zal een kwart van de leden van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité, de algemene standsorganisatie met een nogal liberale inslag, op de doorbraak- en andere socialisten stemmen.⁶ En voor en na zullen in de vertegenwoordigende gremia van de Partij van de Arbeid boerenzoons opduiken die – of ze nu Vondeling of Woltjer, Filius of Wolsink heten – hun boerenachtergrond of actuele ondernemerschap, althans hun betrokkenheid op het landbouwvraagstuk zonder zichtbare moeite weten te combineren met een politieke keuze voor de sociaal-democratie.

Van ambivalentie tegenover 'de landbouw' en 'de boeren' is veel-
eer sprake in het centrum van de opkomende socialistische bewe-
ging, dat sterk op het stedelijk-industriële proletariaat is georiën-
teerd. Bij de voorlieden speelt mee dat zij 'hun' Marx nog kennen en
welhaast onoverkomelijke problemen hebben met het 'plaatsen' van
kleine zelfstandigen binnen het schema van de klassentegenstelling
tussen kapitaal en arbeid. Op het eerste gezicht mogen hardwerken-
de en vooral handarbeid verrichtende landlieden veel gemeen heb-
ben met het prototype van de socialistische arbeider, zo fraai sociaal-
realistisch getekend door Albert Hahn, maar vanwege hun bezit van
produktiemiddelen, zelfs wel grond en gebouwen, zijn zij in wezen
toch kleine kapitalisten. Bovendien gedragen boeren zich veelal
daarnaar en heulen zij – al of niet voor de koninklijke koets gespan-
nen – bij herhaling met de klassevijand van de arbeiders.⁷

Het zijn voormannen van de Nederlandse Algemene Landarbei-
dersbond als Hilgenga en Van der Sluis, van wie enkelen ook deel
uitmaken van de Tweede-Kamerfractie van de SDAP, die in 1933 een
partiële doorbraak naar de boerenorganisaties bewerkstelligen. In
ruil voor de toezegging dat de landbouwsector zal worden gevrij-
waard van de alom uit de crisis voortvloeiende loonsverlagingen,
ondersteunen zij – ook op het politieke vlak – het verzoek van de
agrarische ondernemers om steunmaatregelen van overheidswege.⁸

De *deal* is niet alleen interessant voor dat moment, maar vormt
ook een van de historische doorbraken die de basis leggen voor het
'agrarische neo-corporatisme' dat na de Tweede Wereldoorlog tot
groei en bloei zal komen.⁹ De ondanks belangentegenstellingen ge-
meenschappelijke aanpak van de problemen in de landbouw is wel-
licht vooral gestoeld op de door 'liberale boeren' en 'socialistische
landarbeiders' gedeelde overtuiging dat de sector het niet kan stellen
zonder beschermend overheidsbeleid. En die overtuiging relativeert
weer in verregaande mate de ogenschijnlijk bestaande tegenstelling
tussen boer-zijn en socialist-kunnen-zijn, bij Mansholt en anderen.

Van 'Fletum' naar de residentie

Als Sicco Mansholt wordt toegelaten als pachter van een staats-
domeinbedrijf in de Wieringermeer, is er in het inrichtingsbeleid
voor de nieuwe polder ruimte ontstaan voor de uitgifte van wat

grotere bedrijven. Sicco krijgt echter geen ‘Mansholt-kavel’¹⁰ toegewezen; met twee kavels van elk vijftientig hectare moet hij tevreden zijn. Al snel zal ‘Fletum’ de uitvalsbasis gaan vormen voor een reeks van maatschappelijke activiteiten.

Met de wind van een opgaande landbouwconjunctuur in de rug, en zonder belastende investeringen in grond en gebouwen, boert de jonge Mansholt aardig vooruit, heel hard werkend. Als akkerbouwer vindt hij in de wintermaanden bovendien ruimschoots tijd om zich door lezen en het schrijven van artikelen breder te ontwikkelen. Met alle bedrijfsgenoten in de sector heeft hij baat bij de relatieve stijging van de prijzen van landbouwprodukten tijdens de Tweede Wereldoorlog. En net als zij rommelt hij wat in de marge van het regulerende landbouw- en voedselvoorzieningsbeleid dat onder het toezienend oog van de bezetter vanuit Haagse burelen wordt gevoerd, in hoofdzaak nog langs de lijnen van de Landbouwcrisisorganisatie. Vrijwel alle boeren ontduiken deels de hun opgelegde verplichting tot het gecontroleerd afleveren van al hun produkten (behoudens kleine hoeveelheden voor eigen gebruik); ze houden méér achter. Sommigen profiteren zodoende op onethische wijze van zwarte handel in schaarser wordend voedsel, terwijl anderen – in grote delen van Nederland in de meerderheid – langskomende stedelingen tegen billijke prijzen aan wat extra’s helpen. Mansholt behoort tot de laatsten, maar gaat nog een aantal stappen verder door illegale voedseltransporten te organiseren en uit te voeren ten behoeve van de verzetsorganisaties in de Randstad.

Als in mei 1945 de vrijzinnig-democraat Willem Schermerhorn en de sociaal-democraat Willem Drees door koningin Wilhelmina worden belast met de vorming van een noodkabinet, halen zij de zesendertigjarige Sicco Mansholt uit de Wieringermeer om minister van Voedselvoorziening, Landbouw en Visserij¹¹ te worden. Mansholt laat zich de eer en de zware verantwoordelijkheden aanleunen. Voor twee jaar, zegt hij tegen een laconiek reagerende Schermerhorn, zich stellig niet realiserend dat hij twee jaar langer dan een kwarteeuw als creatief landbouwpoliticus op de voorgrond zal gaan treden.

Met groot elan gaat de nieuwe landbouwbewindsman, de eerste van socialistischen huize, aan de slag. Hij wordt bijgestaan door topambtenaren die – net als de meeste van hun soortgenoten – tij-

dens de bezetting op hun post gebleven zijn 'om erger te voorkomen', zoals S.L. Louwes, C. Staf en A.H. Boerma. In 1948 neemt Mansholt een nieuwe man, Ivo Samkalden, een begaafd jurist en politiek talent, in zijn *braintrust* op. Anderen treden in het begin van de jaren vijftig naar voren, met name J.J. van der Lee en W. Le Mair.

Herstel en wederopbouw

Men doet Sicco Mansholt te kort door zijn van medio 1945 tot eind 1957 durende ministerschap van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening slechts te beschouwen als een bescheiden aanloop naar zijn latere, Europese verrichtingen. Al bij zijn aantreden staat de jonge, dynamische boer uit de Wieringermeer voor de zware taak, de aan het einde van de bezetting volledig ontwrichte voedselvoorziening weer te laten functioneren. Technische hersteloperaties zijn daarvoor nodig, maar ook vreemde valuta's om de importstroom van agrarische grondstoffen opnieuw op gang te brengen. Het Marshall-plan vervult hierbij een nuttige financieringsfunctie, doch al daarvoor, in 1947, overschrijdt de agrarische exportwaarde royaal de corresponderende importwaarde.

Sneller dan aanvankelijk wordt verwacht, herstelt de Nederlandse landbouw zich, niet in de laatste plaats dank zij de geweldige inzet en ijver van de agrarische bevolking. Al in 1950 zijn de produktieniveaus van 1939 weer bereikt. Heel even rijzen dan vragen over het meest gewenste toekomstperspectief. Kan onze 'veredelingslandbouw' zich op dezelfde manier blijven ontwikkelen als vóór de crisis van de jaren dertig? Zullen we niet snel het plafond van onze exportmogelijkheden bereiken? En zullen we, als dat gebeurt, niet eveneens moeten inbinden met het importeren van grote hoeveelheden grondstoffen voor veevoeder? Kortom, ligt niet toch een landbouwsysteem van nationale zelfvoorziening in het verschiet?

Maar de door crisis en oorlog afgeremde ontwikkeling herneemt haar loop. De boeren kunnen er opnieuw tegenaan. Een doorgaande stijging van de landbouwproductie en met name ook van de traditionele export van landbouwprodukten gaat dan het hoofddoel vormen van Mansholt en de zijnen. In de eerste plaats moet een actief markt- en prijsbeleid worden gevoerd dat uiteenlopende doeleinden tegelijk dient: een redelijk inkomen voor de doorsnee-

boer, een behoorlijke afstemming van de produktievolumes op de vraag, concurrerende exportprijzen, en beheerste voedselprijzen ten behoeve van de zich ontwikkelende industrie. De oplossing wordt gevonden in een systeem van minimumprijzen voor een aantal 'inkomensdragende' akkerbouw- en veehouderijprodukten, bewerkstelligd via een zekere mate van afscherming van de nationale landbouwmarkten met behulp van een systeem van heffingen en restituties aan de grens.¹²

In de tweede plaats komt, na de gesignaleerde aarzeling over het meest gewenste toekomstperspectief voor de Nederlandse landbouw, een omvattend structuurbeleid van de grond. Enerzijds gaat het daarbij om de technische en infrastructurele vernieuwing van landbouwgebieden met een verouderde inrichting (via ruilverkaveling en/of streekverbetering); anderzijds komen kwesties van bedrijfsgroottestructuur, arbeidsvoorziening en – steeds duidelijker – arbeidsuitstoot in beeld. Al spoedig blijkt namelijk dat niet voor alle werkenden in de bedrijfstak een toekomst in de landbouw is weggelegd, ondanks de voortschrijdende intensivering van het grondgebruik en de verdere ontwikkeling van de veehouderij en de tuinbouw. Tot omstreeks 1952 wordt het kleine bedrijf meegenomen in het herstel- en wederopbouwbeleid; en nog enkele jaren langer heerst er zorg over een ontoereikende voorziening in de behoefte van grotere bedrijven aan 'vreemde' arbeid. Doch met het dóórbreken van een versneld mechanisatieproces komen beide problemen in een geheel ander daglicht te staan. Het landarbeidersprobleem én het kleine-boerenvraagstuk worden nu beleidsmatig aangepakt door betrokkenen aan te sporen een heenkomen te zoeken in de inmiddels snel groeiende industrie.

Mansholt – naar wie niet toevallig een 'miljoenenlaantje' in Wageningen zal worden genoemd – drukt in de derde plaats zijn stempel op de ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw door een nieuw en vooruitziend technologie- annex wetenschapsbeleid voor de sector tot ontwikkeling te brengen. Juist op dit laatste punt komt de ambitieuze landbouwminister meermalen in aanvaring met de spreekwoordelijk 'zuinige' Willem Drees, lange tijd eerste minister. Terwijl Mansholt met verve zijn nieuwste plannen uiteenzet, rekent Drees in de marge van zijn ochtendblad uit wat het allemaal zal kosten. Meestal krijgt de *spender*, een man die weet dat de kost voor de baat uit gaat, dan toch zijn zin.

De vakminister en zijn achterban

De nieuwe landbouwminister voert regelmatig overleg met representanten van het landbouwbedrijfsleven, aanvankelijk met de Stichting voor de Landbouw, vanaf 1954 met het Landbouwschap. Het accent ligt daarin heel sterk op de vormgeving en – later – de concrete invulling van een actief markt- en prijsbeleid. In feite is het de door de Stichting ingestelde Commissie-Minderhoud die in 1950 de hoofdlijnen voor een dergelijk beleid aandraagt. Het desbetreffende rapport concludeert: ‘Het stelsel, dat de Commissie voor ogen staat, komt neer op het handhaven van minimumprijzen voor de belangrijkste produkten van akkerbouw, veehouderij en tuinbouw. Een aantal produkten neemt in het geheel een zo ondergeschikte plaats in voor de rentabiliteit van de bedrijven, dat het belang hieraan verbonden niet zo groot is, dat maatregelen zouden zijn vereist. De Commissie geeft voorkeur aan bescherming via de prijzen boven bijvoorbeeld produktietoeslagen.’¹³

Landbouwminister en bedrijfsleven hebben herhaaldelijk moeite overeenstemming te bereiken over de hoogte van de te garanderen minimumprijzen. In de eerste naoorlogse jaren is de bereidheid van de organisaties groot om ‘de buikriem aan te halen’ met het oog op de voedselvoorziening en het noodzakelijke herstel. Voor veel landbouwprodukten liggen de beheerste interne prijzen dan op een lager niveau dan het prijspeil op de wereldmarkt. Maar al in 1947 vraagt de Stichting voor de Landbouw de Tweede Kamer meer middelen ter beschikking te stellen om overeenstemming tussen haar en de minister mogelijk te maken. En in 1956 legt het Landbouwschap met de historische ‘ruk aan de bel’ een nog forsere claim op tafel.¹⁴

Gedurende zijn ministerschap moet Sicco Mansholt – een verwoed zeiler – meermalen tussen twee klippen door koersen: de door hem veelal niet als onredelijk ervaren eisen van de landbouw en de grenzen die door het algemene regeringsbeleid en – niet te vergeten – de minister van Financiën worden gesteld. In vooroverleg koken de confessionele boerenorganisaties en de verwante kamerfracties nogal eens wat voor, al mag ook pvdA-landbouwwoordvoerder Anne Vondeling op het partijtje meeblazen.

Landbouwminister Mansholt ligt toch niet slecht bij de georga-

niseerde landbouw. Op politiek minder omstreden en minder frequent met het Landbouwschap besproken beleidsterreinen dan het markt- en prijsbeleid (ruilverkaveling en streekverbetering, ontwikkeling van onderzoek, onderwijs en voorlichting) wordt onder zijn bewind dan ook veel tot stand gebracht.

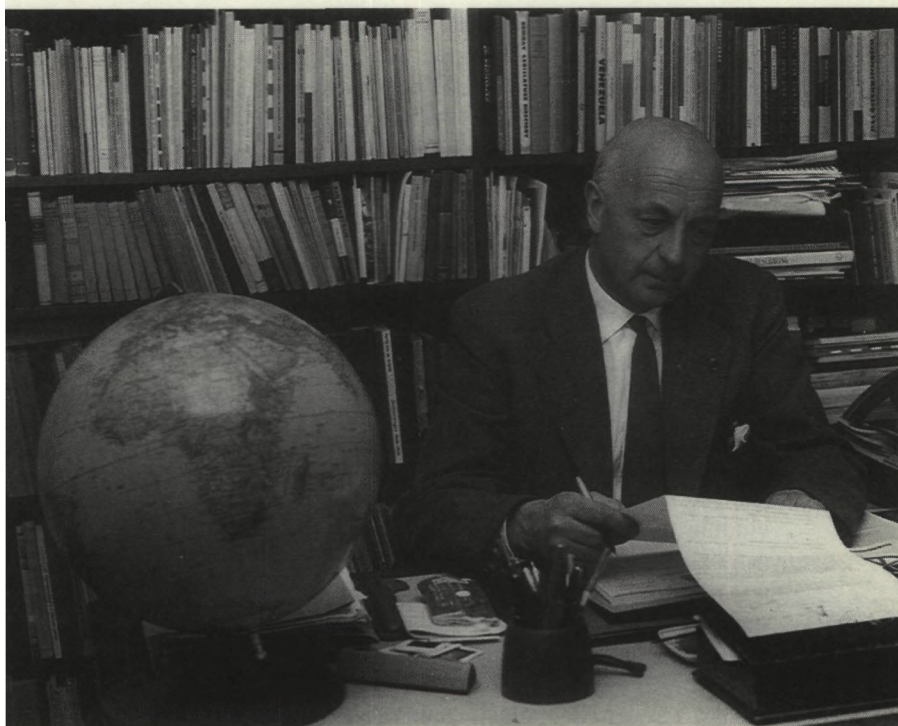
Zijn positie binnen de Partij van de Arbeid is wellicht ietwat perifeer, maar niettemin sterk. Een niet te verwaarlozen aantal ambtenaren, ook op het departement van Landbouw, is de 'doorbraakpartij' welgezind of zelfs lid daarvan. En onder de partijleden en – zeker – de kiezers van de partij bevindt zich in deze jaren nog een respectabel aantal boeren. De jaarlijks gehouden partijgenootschappelijke landbouwcongressen brengen heel wat mensen op de been en geven de politieke voormannen – Sicco voorop, dan Anne Vondeling – de gelegenheid om ook de minder goed begrepen beleidsbeslissingen uit de doeken te doen. Dit levert lang niet altijd applaus op, maar rechtvaardigt wel een voortgezette betrokkenheid van de Nederlandse sociaal-democratie bij het landbouwprobleem.

De jaren zestig zullen echter een droevige teloorgang laten zien van deze politiek niet oninteressante 'landbouw-enclave'. Onder de boeren die lid of kiezer van de Partij van de Arbeid zijn, moeten dan relatief velen hun bedrijf beëindigen. En met de resterende 'agrari-sche ondernemers' weten sociaal-democraten in dit decennium eigenlijk geen raad, evenmin als met het ondernemerschap in het algemeen. Enkelingen, zoals Kees Egas en Henk Vredeling, blijven zich – deels 'in Europa en dus niet in Nederland' – met landbouwzaken bezighouden, maar geven onder omstandigheden toch voorrang aan andere, politiek of persoonlijk meer opleverende inspanningen. De partij laat haar wortels in de plattelandssamenleving verdorren; consumenten zijn nu eenmaal electoraal interessanter dan boeren. Voorheen zware kwesties als grondprijzen leiden nog slechts tot enige politieke opwinding en *Prinzipienreiterei* als er stadsuitbreiding in het geding is. De voormalige arbeiderspartij, nu ook steeds meer een ambtenarenpartij, zal straks de welzijnswerkers met open armen ontvangen.

Van het begin van zijn optreden af geeft Sicco Mansholt blijk van een scherp inzicht in het belang van internationale arrangementen en instellingen. Mét leermeesters als Jan Tinbergen, de eerste directeur van het Centraal Plan Bureau, is hij van mening dat nationaal geplande economieën slechts goed kunnen functioneren binnen een ordelijke internationale context. In eerste instantie richt zijn aandacht zich heel sterk op de Landbouw- en Voedselorganisatie van de Verenigde Naties (FAO). Met zijn achtergrond moet de Nederlandse landbouwminister diep doordrongen zijn van de betekenis van een adequaat landbouwsysteem voor de nieuwe staten die na de Tweede Wereldoorlog in de gehele Derde Wereld tot stand komen.

Ironisch genoeg blijken het geleidelijk aan juist internationale organisaties te zijn die de totstandkoming van adequate arrangementen ter bevordering van de handel en daarmee van de productieontwikkeling belemmeren of vertragen. Mondiaal vlot het niet met de GATT, terwijl de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking – in eerste instantie belast met de verdeling van de Marshall-gelden – een verdeeld huis is als het aankomt op het vormen van beleid voor de verdere, vooral ook gemeenschappelijke ontwikkeling van de nationale economieën. Bijzonder verlamkend werkt vooral de strijd over supranationale versus intergouvernementele structuren, sectorgewijze versus meer omvattende benaderingen.

Energieker dan ooit, met toenemende kennis van zaken en met groeiend politiek gewicht werpt Sicco Mansholt zich dan voluit in de Europese arena. Wat mondiaal of groot-Europees (nog) niet mogelijk is, moet maar eerst voor een kleinere regio worden gerealiseerd – wat hem betreft, heel lang en heel principiële, met een supranationale economische ordening als einddoel. Reeds sedert de late jaren veertig hebben Mansholt en zijn knappe en uiterst gemotiveerde meedenkende ambtenaren veel tijd en energie besteed aan de noodzakelijk geachte Europese eenwording en – mede als voorwaarde daarvoor – de integratie van de landbouwmarkten. Wat begon met persoonlijke memo's en nota's, is uitgemond in een 'denktank'-activiteit van allure. Geïnteresseerde voormannen van de Stichting voor de Landbouw nemen graag deel aan dit proces.

S.L. Mansholt in zijn werkkamer, maart 1962. (Foto Wim Bont, Archief Arbeiderspers/Rotterdams Dagblad, Rotterdam.)

Het voorlopige eindresultaat van deze activiteit, het (eerste) plan-Mansholt, komt al in de zomer van 1950 gereed; het blijkt geen eendagsvlieg te zijn. Het is dan ook ontworpen als een strategisch plan, een plan dat niet slechts het broodnodige toekomstperspectief voor de Europese landbouw biedt, doch ook in breder politiek perspectief gedurende jaren voertuig van verandering kan zijn. Mansholt en zijn *braintrust* krijgen in de loop van de jaren vijftig grote invloed op alle relevante politieke agenda's, nationaal én internationaal. In de ministerraad zowel als in het interdepartementale overleg hebben zij veelal het initiatief, ook waar andere departementen – met name Buitenlandse Zaken en Economische Zaken – formeel als coördinator optreden.

De moeilijkste barrières wachten in Europa. Bij de lancering van zijn plan haakt Mansholt in op het plan-Monnet/Schuman voor een kolen- en staalgemeenschap. Niet zonder belang is ook het bestaan van een Frans equivalent voor het zijne, het plan-Pfimlin. Steun vindt hij met name in de persoon van Schuman en andere 'Europea-ropen'. Gaande van het ene bilaterale overleg naar de volgende conferentie, probeert hij stelselmatig de kring van onmisbare medestanders en potentiële lidstaten te vergroten. Waar mogelijk opereert de gedreven 'landbouwpoliticus' hand in hand met de – vooral in het begin – vaak tegenstribbelende minister van Buitenlandse Zaken. Teleurstellingen blijven hem niet bespaard, zoals de onwilgheid van de Denen en de Engelsen. Maar de Benelux-partners Duitsland, Frankrijk en Italië krijgt hij mee, en in de tweede helft van de jaren vijftig is dan eindelijk de akker geploegd voor het Europa van de Zes.

Met het Verdrag tot instelling van de Europese Economische Gemeenschap begint in 1957 de stapsgewijze integratie van de Europese landbouw. Overeenstemming over meer uitgewerkte plannen daarvoor wordt in 1958 bereikt tijdens de conferentie van Stresa. Nog duidelijker dan tevoren speelt Sicco Mansholt een centrale rol in het proces, sedert begin 1958 als eerste landbouwcommissaris van de Europese Commissie; hij zal die post tot eind 1972, vijftien jaar lang bezetten.

Van rustig uitbouwen van verworvenheden kan geen sprake zijn. Teelttechnici én economen hebben in de jaren veertig en vijftig niet voorzien hoe explosief de landbouwproductie zich zou (kunnen)

ontwikkelen. Reeds in de tweede helft van de jaren zestig raken sommige Europese landbouwmarkten, vooral die voor zuivel, zodanig overvoerd dat Mansholt opnieuw met een ingrijpend hervormingsplan moet komen.

Miskennis van een groot architect

We schrijven 1969. De Europese landbouwcommissaris Mansholt, nog bijna drie jaar verwijderd van zijn pensioen, heeft het niet gemakkelijk. Overal waar hij in grote bijeenkomsten van ontevreden boeren verschijnt, ontmoet hij felle oppositie. Vooral in Frankrijk en Italië gaan de golven hoog, maar ook de spreekwoordelijk koele hoofden in Groningen en Sleeswijk-Holstein kunnen rood aanlopen. Bij alle kritiek die over Mansholt wordt uitgestort, vindt hij toch ook waardering. Vanwege het feit dat hij gekomen is, om de wijze waarop hij zijn benadering verdedigt, en omdat weinigen twijfelen aan de oprechtheid van zijn inzet voor de zaak van de Europese boer.

De tragiek van Mansholt is dat de gedeeltelijke afwijzing van zijn nieuwe plan (het tweede plan-Mansholt) hem als landbouwcommissaris eigenlijk in een onmogelijke positie heeft gebracht. Hij had beter kunnen aftreden. Wat is namelijk het geval? Het in de jaren zestig opnieuw – maar nu op Europees niveau – actueel geworden probleem van de landbouwoverschotten heeft hij langs twee wegen willen aanpakken. Enerzijds zou moeten worden gemikt op voortgezette ontwikkeling én sanering van de Europese landbouw, anderzijds op industrialisatie van het Europese platteland. Een rationalisatie van de landbouw én het scheppen van nieuw werk en inkomen voor de daardoor uitgestoten (kleine) boeren en landarbeiders waren in de ogen van de EG-landbouwcommissaris onverbreekelijk met elkaar verbonden. Maar hij heeft de kous op de kop gekregen, zowel bij de boerenvoormannen als in de Raad van Landbouwministers. Een 'uitgekleed' plan-Mansholt is overgebleven, een beleidsvoornemen waarin nog slechts een produktiestimulerende ontwikkeling van de landbouw overeind staat. Van sanering is ook wel sprake, maar die zal – zoals een paar jaar later blijkt – op een koopje worden afgedaan. En een substantieel regionaal structuurbeleid zal nog decennia op zich laten wachten.

Intussen moet Sicco Mansholt wel de boer op om de in 1968 doorgevoerde bevroezing van de garantieprijsen te verdedigen: als een noodmaatregel bij gebrek aan een Europees structuur- en productiebeheersingsbeleid. De grote landbouwpoliticus had een betere afscheidstoernee verdiend!

Met een beleid van pappen en nathouden weten de opvolgers van Mansholt en – niet te vergeten – de regelmatig in Brussel bijeenkomende nationale landbouwministers de overschottenproblematiek voor zich uit te schuiven. Heel weinig trekken zij zich aan van de kritiek van enkele, iets meer vooruitziende landbouweconomen en -politici, voornamelijk sociaal-democraten, op het ontbreken van effectieve productiebeheersingsinstrumenten. Met de regelmaat van de klok worden de grote voorraden boter die zich in de dure pakhuizen ophopen, voor een afbraakprijs verkocht naar Rusland of tegen Kerstmis in de bedeling gedaan. Graanoverschotten – een nieuw fenomeen – worden op opportunistische wijze weggewerkt via ‘voedselhelp’. De kosten van dit gebrek aan beleid rijzen steeds meer de pan uit, mede doordat ‘Brussel’ niet helemaal om geleidelijke aanpassing van de garantieprijsen heen kan. Niettemin vallen de jaarlijkse prijsbesluiten mager uit, zodat de inkomensontwikkeling in de landbouw steeds meer op achterstand wordt geplaatst.

Nogmaals een kwarteeuw Mansholt

In de nadagen van zijn lidmaatschap van de Europese Commissie begint zich bij Sicco Mansholt een proces van heroriëntatie af te tekenen. De analyses van de Club van Rome, al vóór publikatie in zijn bezit, schokken hem. Twintig jaar later terugblikkend, zegt Mansholt zelf daarover: ‘Ineens zag ik de samenhang tussen energie, voedselvoorziening, bevolkingsgroei, schaarste aan grondstoffen, industrialisatie, het evenwicht in de natuur, de ecologie.’¹⁶ In een brief aan Malfatti, die hij korte tijd later als voorzitter van de Commissie zal opvolgen, roept hij in februari 1972 op tot bestudering en oplossing van die problemen. De collega-commissarissen en zijn politieke vrienden in het Europese parlement begrijpen er niets van of tonen zich lichtelijk bezorgd: is Sicco, mede onder invloed van intensieve contacten met ‘groenen’, bezig een bedaaide hippie te worden?

Na zijn pensionering, begin 1973, terug in Nederland, treft Mansholt daar nog net een politiek klimaat aan waarin een brede uiteenzetting van zijn ecologische bekommernis weerklank vindt. Alom is een buitenparlementaire oppositie actief die grote nadruk legt op de gebreken en uitwassen van het maatschappelijk bestel, zowel in sociaal, economisch en cultureel opzicht als uit een oogpunt van milieuhygiëne en bescherming van de volksgezondheid. Opmerkelijk genoeg verwachten deze activisten heel veel van de totstandkoming van een progressieve regering die democratisch gestuurde hervormingen tot stand kan brengen. De vernieuwde pvdA, D66 en de PPR wekken trouwens – met hun grote gevoeligheid voor externe politieke invloeden – niet geringe verwachtingen in die richting.¹⁷

Als voorzitter van de Commissie-Mansholt, een ‘commissie van wijze mannen’ uit de drie progressieve partijen, heeft de vice-voorzitter van de Europese Commissie een jaar tevoren alvast een voorshot genomen op voortgezette politieke activiteit op het thuisfront, zeer tot ongenoegen van het dan nog zittende kabinet-Biesheuvel. Na zeven vergaderingen presenteerde de Commissie van Zes, terzijde gestaan door twee secretarissen, in februari 1972 een brede, tamelijk pretentieuze analyse van de grote, de mensheid bedreigende gevaren: de ABC-wapens, de groeiende kloof tussen rijke en arme landen, de verwachte voedsel- en grondstoffenschaarste en het toenemende milieubederf. Doel van de instelling en de activiteiten van de commissie was, in een veel bredere kring dan die van de betrokken partijen, de discussie op gang te brengen over een samenhangende progressieve aanpak van deze problemen.¹⁸

Reeds in de loop van de jaren zeventig keert evenwel het tij. Aler het eerste kabinet-Den Uyl een voortijdig einde vindt en het tweede in de formatiewieg wordt gesmoord, begint het hoogtij van politieke openheid, democratisering en gevoeligheid voor ‘grenzen aan de groei’ te verlopen.¹⁹ Maar de ‘nieuwe’ Mansholt blijft tot zijn laatste snik doorvechten voor een ‘krimp-maatschappij’²⁰, nog heel lang aandachtig gevolgd door de media, doch zonder waarneembare politieke invloed. Wellicht is dit een van de meest opmerkelijke kenmerken van het ‘fenomeen Sicco Mansholt’: dat hij niet slechts ideeën voor een betere maatschappij – in het bijzonder voor een economisch beter samenleven – blijft genereren, maar dat hij deze

ook tracht te realiseren en – niet te vergeten – op de agenda van de besluitvormers probeert te plaatsen. En even onvermoeibaar blijft Sicco die ideeën ter discussie stellen voor elk publiek forum dat zich aandient, hetzij een min of meer wetenschappelijk symposium, hetzij een adviescommissie van de Tweede-Kamerfractie of het partijbestuur.

Zodoende komt hij omstreeks het midden van de jaren tachtig terug bij zijn oude stiel: de landbouwpolitiek. In artikelen in het tijdschrift *Spil*²¹ en daaruit voortvloeiende interviews keert hij zich bij herhaling met kracht van cijfermatig onderbouwde argumenten tegen de snel veld winnende ideologie van het ‘marktgerichte landbouwbeleid’, een beleid van krappe tot extreem lage prijzen dat volgens de verkondigers van die ideologie zou bijdragen tot herstel van het evenwicht tussen vraag en aanbod op de overvoerde landbouwmarkten.

Scherp in toonzetting is vooral het artikel dat in de zomer van 1989 verschijnt. Mansholt gispt de lichtzinnigheid en de aanmatiging waarmee verantwoordelijke politici, landbouwminister Gerrit Braks voorop, een ‘nieuw’ landbouwbeleid vorm geven zonder zich te bekommeren om de ervaringen van het verleden. Wie – zoals sedert 1987 gebeurt – de akkerbouwers confronteert met een graanprijsverlaging van twintig à dertig procent, behoort te weten dat hij daarmee niet slechts inkomens aantast, maar ook de complete structuur van de sector aan vernietiging blootstelt. Een afbraakproces dat ook de veehouderij te wachten staat als – overeenkomstig de vurige wens van de marktgerichten – na 1992 de melkquoteringsregeling zou worden ‘versoepeld’.

Moreel verontwaardigd maar met intellectuele nauwgezetheid analyseert Sicco Mansholt de gevolgen van – wat hij noemt – een zinloze operatie. Verwerpelijk acht hij het hele circus van stabilisatoren, garantiedrempels, medeverantwoordelijkheidsheffingen en ‘nu eenmaal onvermijdelijke’ lage produktprijzen – een merkwaardig bureaucratische uitwerking overigens van de aan populariteit winnende liberaliseringsfilosofie. Met milde ironie beziet hij de salto’s van Braks en de boerenvoormannen; beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald, voegt hij hun toe. Grondig, want ook cijfermatig rekent de grijze eminentie van de Europese landbouwpolitiek af met een aantal uiterst populaire sprookjes. Een landbouw die

door overmatige bescherming in zijn ontwikkeling zou zijn gestagneerd – terwijl veeleer van het tegendeel kan worden gesproken. De zeer grote akkerbouwbedrijven in Engeland en Frankrijk die de *bulk* van het Europese graan zouden produceren – terwijl bedrijven in de orde van grootte van de Groningse, Flevolandse en Zeeuwse uiterst efficiënt en voor zeer belangrijke aandelen daarin meedraaien. En niet te vergeten het sprookje dat marktevenwicht op verantwoorde wijze zou zijn te bewerkstelligen via – wat eufemistisch heet – een restrictief prijsbeleid.

Mede met het oog op het te voeren milieubeleid pleit Mansholt eind jaren tachtig, weloverwogen argumenterend, voor een geheel andere vernieuwing van het Europese landbouwbeleid: een combinatie van directe produktiebeheersing en prijsgaranties die het structureel gezonde en milieuvriendelijk functionerende gezinsbedrijf een paritair inkomen waarborgt. Tot steun aan zo'n benadering roept hij de Europese boeren en hun voormannen op. De media signaleren een derde plan-Mansholt.

Trouw en consistentie

In zijn ongebruikelijk lange publieke leven is Sicco Mansholt meermaals gekritiseerd omdat hij oude benaderingen en standpunten zou hebben losgelaten. Mensen en groeperingen die zich na aanvankelijke aarzeling of tegenstand hebben neergelegd bij de uitkomsten van mede door hem bepaald beleid, lijken in verwarring te zijn geraakt of voelen zich zelfs benadeeld doordat de oude *maestro* nieuwe invalshoeken heeft gekozen. Het meer analytische onderscheid tussen de 'oude' en de 'nieuwe Mansholt' dat in de jaren zeventig populair wordt, is een milde vorm van zulke kritiek.

Wie wat verder kijkt dan zijn neus lang is, raakt echter juist onder de indruk van de opmerkelijke consistentie in het denken en – iets minder – het handelen van Mansholt. Wil men hem per se iets verwijten, dan kiese men het aanblijven als landbouwcommissaris toen zijn tweede plan slechts half – en met voorspelbaar dysfunctionele effecten – zou worden uitgevoerd. Dat het Mansholt werd aangerekend dat hij in de nadagen van zijn functioneren als lid van de Europese Commissie voor een meer ecologische benadering van economische ontwikkeling koos, doet twintig jaar later ietwat ridi-

cuul aan. Na hem hebben velen, ook politici en boerenvoormannen, althans lippendienst aan een dergelijke benadering bewezen.

Volstrekt in lijn met de decennia lang door Mansholt gevolgde benadering van de aloude 'landbouwquaestie' is de hiervoor beschreven interventie welke hij in de tweede helft van de jaren tachtig vanuit *Spil* onderneemt. Ietwat versimpeld voorgesteld, is de dan gekozen benadering gericht op het dichten van het storende gat in de architectuur van het in de jaren vijftig ontworpen 'Mansholt-beleid': het ontbreken van een effectief instrumentarium tot produktiebeheersing. Dan mag men wel van consistentie spreken! Uitdrukkelijk trekt Mansholt daarmee trouwens ook de lijnen door waarlangs geringere landbouwpolitieke goden zich in de jaren zeventig en tachtig hebben bewogen, in het Nederlandse zowel als in het Europese parlement.

Gaat Mansholt uiteindelijk toch nog 'in de fout' door, in september 1992, als co-auteur van het opzienbarende 'Tien over groen'²² onmiskenbaar af te zien van verder verzet tegen een sterkere oriëntatie van de gehele land- en tuinbouw op de wereldmarkt, in ruil voor een omvattend systeem van hectaretoeslagen dat de noodzakelijke inkomenssuppletie moet garanderen? De geschiedenis moge oordelen. Van ontrouw jegens de boeren en hun zeker ook ecologisch te rechtvaardigen inkomensbelangen is ook nu geen sprake bij Sicco Leendert Mansholt.

Noten

1. De feiten betreffende de ouders van Sicco Mansholt zijn grotendeels ontleend aan P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 1 (Amsterdam 1986).

2. *Het Socialisatievraagstuk* (1920), uitgebracht door een commissie waarin de beste theoretici van de SDAP zitting hebben, omschrijft socialisatie als de doelbewuste vermaatschappelijking van de voortbrenging als weg naar het socialisme. Het veel meer pragmatische *Plan van de Arbeid* (1935) bepleit een samenstel van structuurpolitieke en (reeds door Keynes geïnspireerde) conjunctuurpolitieke maatregelen; doel van dit perspectief-in-crisistijd is mede de verschillen tussen stad en platteland te verkleinen. De inhoud van

de landbouwparagraaf van het Plan is nog in sterke mate bepaald door ideeën die ook centraal staan in het rapport van 1920 en in een in 1933 gelanceerde studie over *Het Landbouvvraagstuk*. Zie ook Jaap Nieuwenhuize en Arend Voortman, 'Visies en benaderingen in SDAP en PvdA; Negentig jaren sociaal-democratische landbouwpolitiek (1894-1984)' (eerste deel), in: *Spil*, 1984, nr. 33-34/35-36, p. 37-58.

3. Zie bij voorbeeld J.J. van der Lee, 'Het ontsproot aan Mansholt's brein', in: *Nieuw Europa*, januari 1967.

4. Uitvoeriger hierover ben ik onder meer in: Arend Voortman, 'Historie in vogelvlucht: Over het ontstaan van de moderne land- en tuinbouw in Nederland (1)', in: *Spil*, 1992, nr. 107-108, p. 31-35.

5. Zie noot 1. Wat de economisch-statistische informatie betreft, baseer ik mij op het *Verslag over den Landbouw in Nederland over 1930* (Den Haag 1931), p. 97 (staafdiagram). De verderop volgende biografische feiten betreffende Sicco Mansholt zijn ontleend aan mededelingen van hemzelf of zijn vrouw Henny, gedaan in zijn *De crisis* (Amsterdam 1975) of tegenover diverse interviewers, zoals Sije van den Bosch, *Modulair*, september 1989, p. 8, en Jos Theunissen, *HN Magazine*, 17 februari 1990, p. 6-9.

6. Mondelinge, moeilijk te verifiëren mededeling van David Luteijn, eerder voorzitter van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité, momenteel onder meer voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de VVD.

7. Op onbedoeld komische wijze doet Troelstra verslag van de spitsvondigheid waarmee de jonge SDAP ideologisch probeerde klaar te komen met de 'agrarische kwestie'. Verdiende een in weinig florissante omstandigheden verkerende pachter wél de steun van de partij als hij géén landarbeiders in dienst had, en niet meer zodra er één knecht op zijn erf rondliep? Lezende én nadenkende, ook in de gevangenis, was Troelstra zelf rond de eeuwwisseling tot rustige en redelijke afwegingen in staat, doch de leerstellig marxistische *Nieuwe Tijd*-groep bleef hem op zijn nek zitten met citaten uit literatuur zonder (directe) empirische relevantie. Zie Pieter Jelles Troelstra, *Gedenkschriften; Tweede deel: Groei* (Amsterdam 1933), p. 246-251.

8. Zie literatuurverwijzing in noot 2.

9. Ook historisch interessante informatie hierover biedt een recente publikatie: 'Landbouwschap veertig jaar; Belangenbehartiging en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie; Kronieken, analyses, interviews', in: *Spil*, 1994, nr. 121-124.

10. In het begin van de jaren dertig maakt Bertus Mansholt deel uit van de Zuiderzeeraad, die eveneens adviseert inzake de inrichting van de Wieringermeer; een van de adviezen is, ook kavels van zeventig hectare (naderhand 'Mansholt-kavels' geheten) aan pachters uit te geven.

11. Dit departement is ingesteld bij besluit van 23 juni 1945, *Stbl. no. F 113*; bij besluit van 6 oktober 1945, *Stbl. no. F 218* wordt de naam gewijzigd in Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.

12. Dit 'sluis'-idee heeft ook reeds een centrale plaats in het 'systeem-Smid', de voorstellen voor een beschermend landbouwbeleid die in de jaren dertig worden gedaan door Jan Smid, de voorman van Landbouw en Maatschappij. Zie J.H. de Ru, *Landbouw en Maatschappij; Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren* (Deventer 1979), in het bijzonder p. 207-209 en p. 345-349.

13. G. Minderhoud et al., *De toekomstige Nederlandse landbouwpolitiek* (Den Haag 1950).

14. Zie bij voorbeeld 'Landbouwbeleid en Landbouwschap', in: *25 jaar Landbouwschap; 1954-1979* (Den Haag, maart 1980), p. 99-113.

15. Voor de datering van een aantal historische feiten is gebruik gemaakt van het in noot 3 genoemde artikeltje en van W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak; Mansholts eerste plannen, 1945-1953* (Groningen, Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut, 1989); op deze laatste publikatie wordt ook inhoudelijk enigszins geleund.

16. In het in noot 5 genoemde interview met Jos Theunissen.

17. Zie voor een bredere analyse: F. Becker, 'De PvdA hervormt de maatschappij', in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland; 1894-1994* (Amsterdam 1994), p. 240 e.v.

18. *Advies van de 'Commissie van Zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR* (z.pl. 1972). De commissie-Mansholt werd gevormd door S.L. Mansholt, J.M. den Uyl, J.C. de Galan, H.A.F.M.O. van Mierlo, J.P.A. Gruijters en E.O.M. Jurgens.

J.P. Pronk en W.L. Brugsma traden op als secretaris. Zeker niet negatief, maar over het geheel genomen aan de zuinige kant met lof waren de kritische commentaren die een klein half jaar later in *Socialisme en Democratie*, juli 1972, verschenen van de hand van J. van Putten, lector aan de Vrije Universiteit, G.J. van der Hoeven, beleidsadviseur bij het NVV en H.A. van Stiphout, directeur van de Wiardi Beckman Stichting.

19. De opkomst en de neergang van de vernieuwingsgolf van de jaren zestig-zeventig wordt voortreffelijk in beeld gebracht en geanalyseerd in een op 9 september 1994, aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde dissertatie: Leo Molenaar, *'We kunnen het niet langer aan de politici overlaten'*; *De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers*.

20. Zie noot 16.

21. 'Minder is moeilijk in de Europese landbouw; Prijsverlaging, contingentering en areaalbeperking gewogen als middel tot productievermindering', in: *Spil*, 1986, nr. 55-56, p. 5-20; en: 'Een illusie armer, een ervaring rijker; Uitgangspunten voor een vernieuwd en sociaal verantwoord landbouwbeleid', in: *Spil*, 1989, nr. 79-80, p. 5-15.

22. Jan de Veer, Sicco L. Mansholt, Gert van Dijk en Cees P. Veerman, 'Tien stellingen over groen post-MacSharry; Naar een vaste grondslag in het Europese landbouwbeleid', in: *Spil*, 1992, nr. 107-108, p. 18-22.

Rechtlijnig en tegendraads: Max van der Stoel, Nieuw Links en de buitenlandse politiek van de Partij van de Arbeid

'Ik ben geen links-liberaal. In de internationale socialistische beweging ben ik een links-socialist. Dat zal in Nederland wel worden aangeduid als lid van de rechtervleugel.' Aan het einde van het vraaggesprek kwam het er verbeterd uit. Max van der Stoel verheeld de tegenover zijn interviewer zijn frustratie niet.¹ Dit was in 1978, niet lang na het verscheiden van het kabinet-Den Uyl (1973-1977). Als eerste socialist in de Nederlandse geschiedenis was Van der Stoel minister van Buitenlandse Zaken geweest.

Het waren vier tropenjaren geweest. Niet alleen was de internationale omgeving van Nederland sterk in beweging geraakt: ontspanning in de verhouding tussen Oost en West, spanning tussen Noord en Zuid, wrijving in de betrekkingen tussen Europa en Amerika. Ook stond Nederland zelf soms midden in de internationale schijnwerpers – de Arabische olieboycot, de problematiek van nucleaire proliferatie, terroristische aanslagen op buitenlandse ambassades. Van Van der Stoels politieke inzichten en diplomatieke gaven was het nodige geveerd. In het buitenland was doorgaans waardering zijn deel geweest, ofschoon menig dictator daarover anders moet hebben gedacht. In het binnenland had Van der Stoel het echter veel moeilijker gehad. Voor rechts was hij als socialist verdacht. De politiek van het 'opgeheven vingertje' kon, zo meende men, Nederlands positie alleen maar schaden. Allengs was aan die zijde echter de waardering gegroeid.

Van de weeromstuit had dit slechts het wantrouwen jegens hem ter linkerzijde vergroot. Van der Stoel werd weliswaar gezien als een vakbekwaam minister, maar hij was in linkse ogen niet meer dan de traditionele belangenbehartiger van een klein, maar door en door kapitalistisch land. Het bewerkstelligen van het gedroomde keerpunt in internationale verhoudingen ten gunste van vrede, vrijheid, gelijkheid en solidariteit werd Van der Stoel vanaf het begin niet echt toevertrouwd. Vooral in zijn eigen partij, de Partij van de

Arbeid, had hij het zwaar te verduren. In het bijzonder Nieuw Links, een stroming waarmee Van der Stoel het vanaf haar oprichting (1966) voortdurend aan de stok had, en die ook na haar formele opheffing (1970) de verhoudingen in de PvdA sterk heeft gedomineerd, had hem het vuur na aan de schenen gelegd.² Tegen de wil van Nieuw Links was Van der Stoel – als vertrouweling van Joop den Uyl – minister geworden. Door partijcongressen en vanuit de eigen kamerfractie was hij onafgebroken tot radicalere actie opgejaagd. En in het kabinet zelf had Nieuwlinkser Jan Pronk in de vrijdagse zittingen van de ministerraad dit vuurtje zo nodig verder opgestookt.³ Ondanks zijn onmiskenbare successen, en ondanks zijn groeiende populariteit onder het electoraat, had links Van der Stoel tot het einde van het kabinet-Den Uyl gewantrouwd. En toen hij in 1981 in het tweede kabinet-Van Agt in de herkansing mocht, was het wantrouwen zo mogelijk nog groter.⁴ Toen moesten immers de kernwapens de wereld uit – te beginnen bij Nederland –, met de kruisraketten als scherpste speerpunt. Tegen een dergelijke va banque-politiek had Van der Stoel zich inderdaad steeds gekeerd.

Nu, ruim een decennium later, is het tij volledig gekeerd. Na een tijd van relatieve 'verbanning' bij de Verenigde Naties en de Raad van State is Van der Stoel geheel terug als de Hoge Commissaris inzake Nationale Minderheden van de C V S E (Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa). In deze functie kan hij zijn aloude passie voor de mensenrechten combineren met zijn niet aflatende zorg voor de vrede. Om effectief te kunnen zijn moet hij daarbij vooral gebruik maken van zijn meest geliefde middel: de stille, vertrouwelijke diplomatie. Van der Stoel is nu alom gewaardeerd. In zijn eigen PvdA is in feite zelfs sprake van een opmerkelijk eerherstel, dat zich vanaf het einde van de jaren tachtig aftekent.⁵ Weg zijn het wantrouwen en de verkettering. Verdwenen is het voorwaardelijke in de wijze waarop hij in partijkring werd tegemoetgetreden. Door het partijbestuur is hij in 1990 gevraagd voorzitter te worden van de Alfred Mozer Stichting, het toen opgerichte PvdA-instituut voor de contacten met Oost-Europa. Indien zijn huidige functie het hem niet onmogelijk had gemaakt, dan zou hij ook voorzitter zijn geworden van de nieuwe buitenlandcommissie van de PvdA.

Van der Stoel en de Partij van de Arbeid – men kan zich afvragen waarom deze relatie zulke ups en downs heeft vertoond. Is het

slechts omdat Van der Stoel zo weinig soepel was en zo slecht communiceerde, zoals menig commentator in de jaren zeventig meende?⁶ Of is het veeleer dat de PvdA zich onder invloed van Nieuw Links op buitenlands-politieke dwaalwegen had begeven en daarvan pas onlangs is teruggekeerd, al doende Van der Stoels 'historische gelijk' erkennend, zoals menig waarnemer het nu ziet?⁷ Ofschoon de tweede benadering steekhoudender is dan de eerste, wordt daarmee toch onvoldoende recht gedaan aan het gecompliceerde karakter van deze verhouding. De muur van onbegrip die vaak tussen Van der Stoel en het spraakmakende deel van de PvdA stond, kwam voort uit een combinatie van subjectieve en objectieve factoren. Persoonlijkheden botsten inderdaad met elkaar, evenals generaties met hun uiteenlopende ervaringen en interpretaties. Verscheidene aspecten van de socialistische traditie in de buitenlandse politiek speelden ook een rol. Daarnaast had de specifieke aard van Nieuw Links als politieke beweging onmiskenbaar grote invloed. De geschiedenis van Max van der Stoel en de buitenlandse politiek van de PvdA weerspiegelt namelijk in sterke mate het conflict tussen de Doorbraak en Nieuw Links.

Doorbraak-socialist

Kenmerkend voor Max van der Stoel is dat hij weinig van zichzelf blootgeeft. Hij beperkt zich liever tot de zaken waar het om gaat. De intensiteit waarmee hij dat doet, geeft voldoende van zijn drijfveren weer, zo lijkt hij te willen suggereren. Daar hoeft geen doopceel voor te worden gelicht. Er is een sprankelend televisie-interview met (vooral) zijn kinderen voor nodig om een groter publiek een blik te gunnen in het rijke gevoelsleven van een gesloten, particulier mens.⁸ Als zoon van een Voorschotense huisarts kwam hij al vroeg in aanraking met onaanvaardbare verhoudingen tussen rijk en arm. De als traumatisch ervaren Duitse overweldiging en de sterke hunkering naar vernieuwing van het Nederlandse politieke bestel deden hem zich vanaf de dag van haar oprichting (9 februari 1946) aansluiten bij de Partij van de Arbeid. Zijn vrijzinnig-democratische achtergrond bestempelde hem daarin tot 'doorbraak-socialist'. Hij kante zich tegen de politionele acties in Indonesië, maar zag hierin eerder een aanleiding de interne partijoppositie te ver-

sterken dan de partij vaarwel te zeggen. Hij noch de partij mocht de genomen verantwoordelijkheid ontlopen. Er stond bovendien meer op het spel dan de dekolonisatie alleen, in binnen- zowel als buitenland. Het herhalen van idealen brengt nog geen verandering, zo meende Van der Stoel toen en later.

Als voorman van de socialistische studentenvereniging Politeia kreeg Van der Stoel rechtstreeks te maken met de naoorlogse ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa.⁹ In het bijzonder de ervaringen opgedaan in Tsjechoslowakije maakten diepe indruk. Dit gold zowel voor de glibberigheid van pogingen van sociaal-democraten zich te begeven in een 'eenheidsfront' met communisten als voor de nietsontziendheid waarmee de laatsten de vrijheid van andersdenkenden konden onderdrukken. Praag 1948 is een blijvende waarschuwing in het leven van Van der Stoel, nog eens bevestigd door de Praagse Lente (1968) en Charta '77; een waarschuwing die hij ondanks de Fluwelen Revolutie van 1989 nog steeds ter harte neemt. Eén persoonlijkheid die de continuïteit van Van der Stoels Praagse ervaringen symboliseert, is oud-minister van Buitenlandse Zaken Jiri Hajek. In 1947-1948 behoorde hij tot degenen die tegenover Van der Stoel de eigen weg van de Tsjechische sociaal-democratie – een bondgenootschap met de communisten – krachtig verdedigden. Later, nadat hij eerst met Alexander Dubcek ten onder was gegaan in de gesmoorde Praagse Lente en vervolgens een van de oprichters was geworden van de dissidentenbeweging Charta '77, heeft hij publiekelijk blijk gegeven van het inzicht dat hij het toen fout en Van der Stoel het beter had gezien.¹⁰

Van der Stoel en Den Uyl

In 1953 trad de Leidse jurist (met vervolgstudie sociologie) in dienst bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Hier ontving hij zijn bredere politieke scholing. Hier ontmoette hij ook Joop den Uyl en ontstond er een levenslange relatie van groot wederzijds respect. Den Uyl herkende in Van der Stoel de koele kenner van de internationale politiek, die realistisch genoeg was het gevaar van de Sovjetunie te onderkennen en tegelijk voldoende idealisme bezat om aan koude-oorlogsridders als De Kadt, Goedhart en Patijn een politiek aantrekkelijk tegenwicht te

kunnen bieden. Van der Stoel herkende in Den Uyl de intellectuele zwaargewicht, die zich graag in ideologische discussies begaf en tegelijk voldoende politiek dier was om in de PvdA te kunnen overleven en overwinnen. Problemen tussen deze twee ontstonden pas in de jaren zeventig en tachtig. Eerst vreesde Den Uyl dat Van der Stoel te vaak wilde overwinnen om in de partij te kunnen overleven, en vervolgens meende Van der Stoel dat Den Uyl te zeer hechtte aan het overleven om in (en met) de partij nog te kunnen overwinnen. Daardoor trad uiteindelijk tussen beiden een dramatische politieke verwijdering op.

De twee mannen hadden veel gemeen. Beiden waren door de ervaringen van voor en tijdens de oorlog bijzonder gevoelig voor het Duitse vraagstuk. Beiden koesterden daarom ook een bijzondere band met Israël. Zij deelden een verknochtheid aan vrijheid en democratie en een allergie voor totalitarisme. Beiden hadden een scherp inzicht in de breekbaarheid van de vrede en de vrijheid op het Europees continent. Daarom onderschreven beiden de noodzaak van Europese integratie en onderkenden zij terzelfder tijd de onmisbaarheid van de veiligheidsband met de Verenigde Staten. Beide mannen waren overtuigde aanhangers van de gedachte dat internationale samenwerking nodig was om veiligheid en welvaart te bevorderen. Beiden hadden ook, zonder pacifist te zijn, een open oog voor de gevaren van de eigen dynamiek van de (nucleaire) bewapeningswedloop.¹¹ Verschillende verantwoordelijkheden, niet verschillende overtuigingen, maakten Van der Stoel meer tot 'internationalist' en Den Uyl meer tot 'nationalist'. Verschillende karakters – de een voorzichtig maar vasthoudend, de ander berekenend maar niet steeds berekenbaar – maakten Van der Stoel en Den Uyl een paar apart, in voor- en tegenspoed. Hun uiteindelijke conflict was op verschil in karakter en politieke beoordeling terug te voeren, meer dan bij voorbeeld op verschillende tradities van socialistische buitenlandse politiek.

Socialistische buitenlandse politiek

Zeker vóór de Eerste Wereldoorlog was het socialistisch denken over internationale verhoudingen sterk idealistisch, zo niet utopisch getint. Het liefst abstraheerde men volledig van het bestaande

statenstelsel en vluchtte in dromen over een ideale internationale, statenloze samenleving. De weg daarnaartoe kon echter verschillen van een vreedzame fragmentatie in autonome, zelf gekozen kleine gemeenschappen aan de ene kant tot een gewelddadige revolutie uitlopend tot één socialistisch wereldrijk aan de andere. Internationale (klasse-)solidariteit werd als vanzelfsprekend verondersteld. Het denken was verder vooral anti. Het richtte zich tegen geheime diplomatie, tegen machtspolitiek, tegen imperialisme en kolonialisme, tegen militarisme en tegen oorlog.¹²

Augustus 1914 was nodig om de socialistische beweging hardhandig bij de werkelijkheid te brengen. Socialistische partijen waren inmiddels bezig groot te worden binnen nationale staten en hun aanhangers waren in de eerste plaats nationale burgers en niet 'vaterlandslose' internationalisten. In bijna alle Europese landen steunden de socialisten vervolgens de nationale oorlogsinspanning, zij het vaak met pijn en moeite. De Socialistische Internationale is die klap feitelijk nooit te boven gekomen, hetgeen naderhand werd versterkt door de splitsing in de socialistische beweging, teweeggebracht door de Oktoberrevolutie in Rusland.

Na 1918 richtte de socialistische hoop zich aanvankelijk op nieuwe vormen van internationale organisatie, zoals de Volkenbond, en werd veel verwacht van internationale ontwapening.¹³ De ervaringen met het opkomend fascisme in de jaren dertig en met het Hitler-imperialisme in de Tweede Wereldoorlog werkten echter sterk ontnuchterend. Het was onvoldoende gebleken te bouwen op de goede trouw van staten en op hun bereidheid belangeloos in te staan voor de veiligheid van andere staten. Collectieve veiligheid was voor de zondag, door de week zou collectieve defensie het werk moeten doen. Zeker was dit het geval toen zich na de oorlog al snel een nieuwe bedreiging aandiende: het Sovjet-expansionisme. De sociaal-democratie, die nu in bijna alle Westeuropese regeringen een belangrijke rol vervulde, probeerde nog enige tijd tussen de zich aftekenende fronten te laveren, hopend op een Europese 'Derde Weg' tussen kapitalisme en communisme. Maar na de communistische staatsgreep in Praag in februari 1948 zag zij in dat zij in dit conflict tussen Oost en West geen 'brug', maar slechts 'bruggehoofd' kon zijn.

Nederland verlaat de neutraliteitspolitiek

Ook in Nederland voltrok zich na de oorlog een radicale wending in de buitenlands-politieke opstelling. Verlaten werd de aloude neutraliteitspolitiek en gekozen werd voor een actieve betrokkenheid bij het opzetten van een Westeuropese defensie onder aanvoering en bescherming van de Verenigde Staten. West-Duitsland werd in verschillende stadia in de Westelijke en Westeuropese verbanden geïntegreerd. Ook investeerde Nederland veel in de nieuwe organisatie van de Verenigde Naties, waarbij met enig tegenstribbelen werd geaccepteerd dat de grote mogendheden in ruil voor bijzondere verantwoordelijkheden ook speciale rechten kregen.

De Partij van de Arbeid nam (overigens niet zonder discussie) aan deze ommekeer in de Nederlandse buitenlandse politiek deel en droeg er als belangrijke regeringspartij zelfs actief aan bij.¹⁴ Zij was hierop voorbereid door de ideologische ommezwaai die de SDAP reeds met het Beginselprogramma van 1937 in de 'nationale waarden-gemeenschap' had doen belanden. Het oude socialistische internationalisme had de PvdA geestelijk ook beter voorbereid op de deelname aan de nieuwe internationale samenwerkingsverbanden dan de andere, vaak meer nationalistisch gestemde, Nederlandse partijen. Daarnaast werd ook de ooit verafschuwde notie van 'machts-evenwicht' in haar naoorlogse betekenis noodgedwongen geaccepteerd. Dit werd vergemakkelijkt door de ideologische boventoon die het Oost/West-conflict vanaf het begin had – vrijheid en democratie tegenover terreur en gelijkschakeling. De PvdA kon op die titel zelfs enige tijd tot de scherpslijpers in het nationale anticommunistische kamp behoren.

Oud en nieuw internationalisme

Onder een anticommunistische noemer bleek het ook mogelijk de Socialistische Internationale een nieuwe basis voor eenheid te geven. De wederoprichting had plaats in Frankfurt in 1951.¹⁵ Het internationalisme van deze SI schikte zich naar het wat andersoortige, maar geografisch in elk geval meer omvattende, internationalisme van de Pax Americana, het liberaal politiek-economische 'wereld-systeem' waarin gaandeweg ook de koloniale imperia van het

oude Europa oplossen. Het socialistische streven naar gelijkheid kreeg in deze context de compromisvorm van de verzorgingsstaat. Het vrijheidsstreven werd vooral gerealiseerd geacht in de parlementaire democratie – zorgvuldig afgebakend van de ‘socialistische volksdemocratie’ in Oost-Europa. De gewenste solidariteit ten slotte werd gezocht in nieuwe vormen van internationale hulpverlening en samenwerking. In dit kader bepleitten de socialistische partijen niet alleen hulp aan ontwikkelingslanden, maar droegen zij ook bij aan de militaire integratie van de Westeuropese staten in de Navo en aan hun economische integratie in de Europese Gemeenschap.

Vanaf circa 1950 bevond de Europese sociaal-democratie zich op de linkervleugel van de Pax Americana. Gemeten aan de socialistische traditie van buitenlandse politiek hield deze naoorlogse constellatie op het eerste gezicht een bijkans totale verandering in. In plaats van een alternatief voor het statensstelsel te scheppen, waren de socialisten nu met huid en haar onderdeel van dit stelsel geworden. Hun voorheen idealistische beschouwingwijze had nu op zijn minst een krachtig realistisch fundament gekregen. Dit realisme was niet alleen voor nationaal overleven onmisbaar, maar bood de socialisten ook een mogelijkheid hun idealisme veel effectiever dan voorheen vorm te geven. Internationale samenwerking kon nu tenminste in werkzame instituties worden gegoten.

Als vindingrijk idealist, wiens streven naar recht en democratie echter steeds is getemperd door historisch gevoed cynisme en het inzicht in de noodzaak van functionerende machtsevenwichten, was Max van der Stoep duidelijk een vertegenwoordiger van deze naoorlogse ontwikkeling van de sociaal-democratie. Voor hem was de Partij van de Arbeid ook in de buitenlandse politiek niet een opgetuigde voortzetting van een vooroorlogse socialistische traditie, maar inderdaad de beloofde nieuwe koers. Als internationaal secretaris van de PvdA (1958–1965), als Tweede-Kamerlid (vanaf 1963) en als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken (1965–1966) droeg hij daar zelf ook een steentje aan bij. Ook al hoorde Van der Stoep bij de jongere garde, toch maakte hij deel uit van een ‘gevestigde orde’. Met de opkomst van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid heeft hij dat geweten.

‘Er waart een spook door Nederland: het spook van de ontevredenheid.’ Met deze parafrase op de beroemde eerste zin van het *Communistisch Manifest* (1848) opende het pamflet *Tien over Rood* (1966). In de kern was de onvrede, zo stelden de ondertekenaars, het gevolg van de groeiende welvaart onder gelijktijdige vervreemding van de mens (de arbeider, de jongere) van zijn omgeving: dat wil zeggen het werk, de maatschappij, de politiek, het ‘systeem’. De voorgestelde remedies werden in tien punten samengevat, waartoe ook opvoering van de ontwikkelingshulp en verandering van het Navo-en Oost/West-beleid behoorden. De tien punten kwamen neer op een oproep aan de PvdA haar program danig aan te scherpen en haar politieke stijl te radicaliseren. Het stellen van ultimatieve eisen vormde daarvan een wezenlijk element.¹⁶

Veel woelde in die roerige jaren zestig om verandering. De opstellers van *Tien over Rood* kwamen er rond voor uit dat zij zich afzetten tegen een oudere generatie. De PvdA werd sterk beheerst door de vergrijzende, ietwat zelfgenoegzame en vaak ook autoritaire doorbraak-elite, die in 1946 de partij had opgericht. Het was tijd voor een wisseling van de wacht. Radicalisering en democratisering waren weliswaar de officiële doelstellingen van Nieuw Links, maar minstens zo belangrijk was de wens tot personele vernieuwing in de partij. Het Nieuwlinkse vernieuwingsstreven was daarom onlosmakelijk verbonden met een machtsstreven, allereerst vooral binnen de partij. Naast diverse vormen van nogal bruuske aanvals- en zelfs overvalstechnieken, behoorde hiertoe ook het krachtig aanzetten van al dan niet vermeende generatieverschillen. Dit bevorderde een stijl van interne partijdiscussie waarin stigmatisering vooraf het vaak won van overtuiging achteraf.¹⁷

Voor een geschiedschrijving van Nieuw Links biedt deze schets van Max van der Stoel niet het juiste kader.¹⁸ Hier volstaat het vast te stellen dat het vooral een libertair-socialistische beweging was, die vervuld was van een machtspolitiek streven naar personele vernieuwing en waarvoor onder andere ervaringsverschillen tussen generaties werden uitvergroot. Vooral de buitenlandse politiek was een terrein waarop Nieuw Links dankbaar de strijd met de oude Partij van de Arbeid aanbond.

Declaratoire politiek

In zijn optreden hechte Nieuw Links veel belang aan 'expressive politics', politieke acties die eerder uitdrukking gaven aan een bepaalde gezindheid dan aan praktische maatregelen om een bepaald doel dichterbij te brengen.¹⁹ De buitenlandse politiek leende zich goed voor dit soort 'pamflettistische en declaratoire' politiek.²⁰ Niet alleen is de buitenlandse politiek – vooral in een wat kleiner land – een tamelijk geschikt terrein om er zonder vrees voor vervelende consequenties een binnenlands-politiek conflict op uit te vechten. Maar ook was het onder andere de buitenlandse politiek waarop de Doorbraak in de jaren na de Tweede Wereldoorlog duidelijk gestalte had gekregen. Had de doorbraak-generatie gekozen voor een politiek van distantie jegens de Sovjetunie, dan pleitte Nieuw Links juist voor een actieve vredes- en ontspanningspolitiek in de verhouding tussen Oost en West. Was de doorbraak-generatie voor integratie van de Duitse Bondsrepubliek in het Westen – waarbij de wens tot Duitse hereniging langs democratische weg officieel werd gesteund – dan bepleitte Nieuw Links juist de onvoorwaardelijke volkenrechtelijke erkenning van de Duitse Democratische Republiek. Vond de doorbraak-generatie dat de Navo als uitdrukking van de Amerikaanse band met Europa onontbeerlijk was voor Nederlands veiligheid, dan stelde Nieuw Links juist een groeiend aantal voorwaarden aan het democratische en ontspanningsvriendelijke karakter van het Noordatlantisch bondgenootschap. Was de doorbraak-generatie bekeerd tot de noodzaak van een krachtige defensie, mede gebaseerd op een nucleaire afschrikingsstrategie, dan was Nieuw Links er juist veel aan gelegen die noodzaak te relativeren en de vredesbevorderende functie van kernwapens krachtig te betwisten. Was de doorbraak-generatie bijna unaniem voor een federaal, communautair Europa, dan meende Nieuw Links juist dat Nederlands medewerking aan verdere Europese integratie aan progressieve, zelfs socialistische eisen moest worden onderworpen.

De buitenlandse politiek van Nieuw Links was sterk symbolisch en er mede op gericht de generatiekloof te markeren, zo niet te vergroten. Het was een 'meetlatsocialisme'. Bovendien werden deze ultimatieve posities vaak onderdeel gemaakt van een algehele polarisatiestrategie die erop was gericht Nederland in een progressief en

een conservatief kamp op te delen. De effectiviteit van deze buitenlandse politiek werd eerder afgemeten aan wat zij in eigen land te weegbracht dan hoe zij in de rest van de wereld uitpakte.²¹

Dit wil overigens niet zeggen dat de buitenlands-politieke eisen van Nieuw Links, zoals die zich ruwweg vanaf 1966 via de programma's *Keerpunt* (1972) en *Voorwaarts* (1977) tot *Weerwerk* (1981) ontwikkelden, van intrinsieke waarde waren ontbloot. Na de Cubaanse rakettencrisis (1962) was het hoog tijd voor wapenbeheersing, ontspanning en dialoog in een Oost/West-conflict dat tot grote rampen dreigde te voeren. De halsstarrige houding van de Bondsrepubliek inzake het Duits alleenvertegenwoordigingsrecht maakte de hoogst nodige regeling van de kwestie-Berlijn er niet kansrijker op. De Navo was door het lidmaatschap van dictatoriaal geregeerde staten minder geloofwaardig als bolwerk van de vrijheid. En de Amerikaanse neiging allerlei conflicten in landen buiten Europa allereerst te bekijken door de bril van het conflict tussen Oost en West, leidde steeds meer tot dieptragische ontsporingen zoals in Vietnam.²²

Het was ook niet zo dat Nieuw Links zich met deze eisen in een geheel andere socialistische traditie van buitenlandse politiek plaatste. Nieuw Links betekende geen terugkeer naar de utopie van de internationale klassesolidariteit en een statenloze wereld. Het deed weliswaar een krachtig beroep op gevoelens van internationale solidariteit en het wilde ook uiting geven aan het verlangen naar een veel rechtvaardiger wereld. Maar het wilde zich daarvoor juist in sterke mate bedienen van instrumenten van *nationaal* buitenlands beleid. Het wilde een activistisch, gidsend buitenlands beleid en koesterde over de uitwerking daarvan nogal rozige verwachtingen. Nieuw Links schaarde zich in deze zin eerder – zeker toen in de jaren zeventig het nucleaire pacifisme steeds meer op de voorgrond trad – in de vooroorlogse Nederlandse traditie van actieve neutraliteitspolitiek dan in een specifiek socialistische lijn (ofschoon het zich wel vaak van socialistisch woordgebruik bediende). Het was echter deze hang naar afzijdigheid, eenzijdigheid en ongedurigheid, die een permanente bron van spanning en conflict opleverde met de man die in al deze opzichten zo met Nieuw Links contrasteerde.²³

Er gaapte een mentale kloof tussen degenen in de PvdA die de voorrang gaven aan het steeds verder opschroeven van eisen aan *establishment*-organisaties (zoals de Navo) en Max van der Stoel, die veel meer spinde op het met behulp van die organisaties bereiken van tastbare resultaten. In dezelfde sfeer lagen de constante verwijten aan Van der Stoel dat hij door een kennelijk gebrek aan emotionaliteit onvoldoende bewees begaan te zijn met de zaken waar de partij voor warmliep. Dit leverde dan weer een stroom van tragikomische interviews met Van der Stoel op, met als belangrijkste boodschap dat hij toch echt wel uit het juiste emotionele hout gesneden was, maar dat je in de buitenlandse politiek wel je verstand erbij moest houden.

Hoewel Van der Stoel beslist niet behoorde tot de geharnaste anticomunisten in de partij en hij zeker de noodzaak tot – ook personele – vernieuwing in de partij onderschreef, werd hij door Nieuw Links beschouwd als een representant van een voorbij tijdperk.²⁴ Van der Stoel van zijn kant haalde binnen de partij en ten overstaan van vrienden, zoals Den Uyl, regelmatig scherp uit naar Nieuw Links. In oktober 1966 – de inkt van *Tien over Rood* was nauwelijks droog – schreef hij een brief op poten aan de toenmalige partijvoorzitter Tans, waarin hij de opvattingen van Nieuw Links over Vietnam, de erkenning van de DDR en de Navo van de hand wees. Hij concludeerde: 'Wij ontkomen niet aan een keuze tussen deze nieuwe secte en ons verlangen om de Partij van de Arbeid uit te bouwen tot een progressieve volkspartij.' Hij noemde zijn brief een 'cri de coeur tegen het afglijden van de partij naar een koers die ik beschouw als fataal'.²⁵ In 1969 liet hij aan fractievoorzitter Den Uyl weten: 'Nieuw Links is een fundamenteel anti-democratische beweging, waarmee het democratisch socialisme moet breken [...]. Nieuw Links maakt van het socialisme in Nederland een puinhoop. Willen wij (het) nog redden, dan moet de breuk komen, nu.'²⁶ Regelmatig kondigde hij aan een bepaalde keuze niet meer voor zijn rekening te kunnen nemen. Na het 'Nieuw Links-partijcongres' van 1969 schreef hij aan Den Uyl: 'Ik voel er bitter weinig voor na 1971 nog net als een soort folkloristische figuur van extreem rechts in een [door Nieuw Links overheerste, L.C.-M.K.] fractie mee te

lopen. Als de partij de koers van het jongste partijcongres bestendigt, doe ik niet meer mee.²⁷ Er zijn verschillende andere voorbeelden te vinden van die rechtlijnige, min of meer ultimatieve houding. Vaak werkte die opstelling. Den Uyl spande zich meestal tot het uiterste in om te voorkomen dat Van der Stoel voor de buitenwacht zichtbaar uit de boot zou vallen. Soms ook draaide Van der Stoel stilletjes bij, op weg naar de volgende reparatieklus die het buitenlands beleid van de PvdA in het rechte spoor moest houden.

Het laat zich raden dat Nieuw Links de keuze voor Max van der Stoel als minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl maar matig kon waarderen. Bij het aantreden van dit kabinet verklaarde partijvoorzitter André van der Louw eufemistisch: 'Ik behoef niet te verbergen dat er door mij wel eens is uitgekeken naar een andere minister van Buitenlandse Zaken, die meer representatief is voor het soort vredespolitiek dat de PvdA naar veler inzicht op het ogenblik wil.'²⁸ Korte tijd later kwamen de partijvoorzitter en de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken fors met elkaar in aanvaring. BZ had zich volgens Van der Louw veel te passief opgesteld bij de militaire staatsgreep tegen president Allende van Chili in september 1973. Van der Stoel hield staande dat Nederland naar vermogen bijdroeg aan de opvang van vervolgde Chilenen.

Tijdens het kabinet-Den Uyl lag Van der Stoel regelmatig met de PvdA-fractie overhoop over een kwestie die typerend was voor het gedachtengoed van Nieuw Links: de erkenning van bevrijdingsbewegingen als legitieme regeringen vóórdat aan de vereisten van staatsvorming was voldaan.²⁹ Relus ter Beek vroeg in de Tweede Kamer om de erkenning van de Portugese kolonie Guinee-Bissau. De bevrijdingsbeweging PAIGC, die een deel van het grondgebied beheerste, had in het najaar van 1973 de onafhankelijkheid uitgeroepen.³⁰ Van der Stoel week niet af van zijn stelling dat daartoe alleen kon worden overgegaan nadat aan alle volkenrechtelijke voorwaarden zou zijn voldaan. Later, in 1974-1975, ontstond een vergelijkbaar conflict over de erkenning van de Voorlopige Revolutionaire Regering van Zuid-Vietnam. Voor Van der Stoel speelde overigens mee dat hij zich ergerde aan de euforie die, juist ook in de PvdA, bestond over de zich aftekenende overwinning van de Vietcong.³¹

De roep om vroegtijdige erkenning van bevrijdingsbewegingen leidde tot incidenten. Hierbij botste het streven van Nieuw Links

naar een politiek die vooral veranderingsgezindheid symboliseerde met de keus van Van der Stoel voor een zakelijke, minder spectaculaire koers, waarbij de bestaande internationaal-politieke verhoudingen juist het uitgangspunt vormden voor een op verandering gericht beleid. Die incidenten weerspiegelden dieper liggende meningsverschillen tussen Van der Stoel en Nieuw Links en later de beweging tegen kernwapens, die aan het einde van de jaren zeventig de radicale banier van Nieuw Links overnam. De politieke opvattingen van Max van der Stoel zullen worden toegelicht aan de hand van drie thema's waarin dit conflict scherp naar voren is gekomen: het lidmaatschap van de Navo, de kernwapenproblematiek en het opkomen voor de mensenrechten.

Het lidmaatschap van de Navo

De grote onvrede over het Amerikaanse optreden in Vietnam dreigde schade te gaan berokkenen aan de samenwerking met de Amerikanen in de Navo. Eind jaren vijftig had de (atoom-)pacifistische beweging een nieuwe impuls gekregen, in Nederland onder meer door de oprichting van de Pacifistisch Socialistische Partij. Daarnaast wekte het lidmaatschap van landen als Portugal en, vanaf 1967, Griekenland met dictatoriale, door de Verenigde Staten gesteunde, regimes twijfel aan de geloofwaardigheid van de Navo. Was het bondgenootschap niet opgericht ter verdediging van de vrijheid? Het leek erop dat men in eigen huis niet op een militaire dictatuur meer of minder keek. Bovendien bestond bij velen de indruk dat de Navo zo verstard was, dat zij eerder een belemmering vormde voor ontspanning dan dat zij die ontspanning bevorderde.

Een politiek voor vrede

Tegen deze achtergrond benoemde het bestuur van de PvdA in 1967 een commissie met als opdracht een studie te maken van 'de Oost-West-verhouding en de functie van de Navo in het licht van de veranderende internationale situatie'. De commissie stond onder leiding van Van der Stoel en schreef het uitvoerige rapport *Een politiek voor vrede*.³² Dit in 1967 gepubliceerde stuk kan worden be-

schouwd als het uitgewerkte politieke antwoord van Van der Stoel op de buitenlands-politieke agenda van Nieuw Links. Tegen de achtergrond van een historische beschouwing presenteerde de commissie een gedegen verdediging van het Nederlandse Navo-lidmaatschap. Het loslaten van de collectieve verdediging zou leiden tot het wegvallen van de Amerikaanse bijstandsverplichting waarop het machts-evenwicht in Europa was gebaseerd. De Bondsrepubliek Duitsland zou bij het uiteenvallen van de Navo naar alternatieve veiligheidsarrangementen gaan zoeken, wat ertoe kon leiden dat Duitsland politiek en militair de dominerende mogendheid in Europa zou worden, dan wel dat een (door de commissie onwenselijk geachte) Europese atomaire defensiegemeenschap zou worden gevormd. Wel zou, aldus het rapport, de Navo van karakter moeten veranderen door zich niet alleen toe te leggen op de militaire verdediging van het Westen, maar daarnaast meer aandacht te besteden aan samenwerking met het Oosten en aan besprekingen over wederzijdse ontwapening. Voorts zou het binnen de Navo mogelijk moeten zijn ondemocratische regimes in andere lidstaten, zoals Griekenland en Portugal, aan de kaak te stellen. Maar *Een politiek voor vrede* verwierp de door Nieuw Links bepleite koers dat Nederland het Navo-lidmaatschap moest opzeggen als het ondemocratische Portugal de verdragsorganisatie niet zou verlaten. De commissie-Van der Stoel noemde een dergelijke benadering ongeloofwaardig en ineffectief. Bij het rapport was een minderheidsnota gevoegd van de commissieleden Franssen en Lammers, die uittreding uit de Navo bepleitten. Het ging daarbij trouwens om een principiële afwijzing, die veel verder ging dan de kritiek op het te kort schietende democratische karakter van het bondgenootschap. *Een politiek voor vrede* nam ook afstand van een andere gezichtsbepalende doelstelling van Nieuw Links: de erkenning van de DDR. Het rapport bepleitte de verhouding tot de DDR in de context te plaatsen van het destijds ontluikende Westduitse beleid van toenadering tot de Oosteuropese landen. Volkenrechtelijke erkenning van Oost-Duitsland zou het sluitstuk van dit proces kunnen zijn, niet het begin.

Hoe gedegen het rapport *Een politiek voor vrede* van 1967 ook was, het vermocht niet de gehele partij te overtuigen.³³ Nieuw Links was in opmars. Het partijcongres van 1969, dat een groot aantal ver-

tegenwoordigers van Nieuw Links in het partijbestuur koos, sprak zich in meerderheid uit voor de volkenrechtelijke erkenning van de DDR. Deze doelstelling werd vervolgens opgenomen in het verkiezingsprogramma van 1971 en – zij het geclausuleerd – in *Keerpunt 1972*, het regeerakkoord van PvdA, D66 en PPR.³⁴

Van voorwaardelijk naar kritisch lidmaatschap

Tijdens het 'Keerpunt-congres' van de PvdA in oktober 1972 ontstond een scherp conflict over het Navo-lidmaatschap. Het 'voorwaardelijke lidmaatschap' werd uitgevonden. Achter de schermen dreigde Den Uyl met aftreden toen het congres radicale voorwaarden verbond aan het Navo-lidmaatschap: verwijdering van alle kernwapens van Nederlandse bodem, een verklaring om niet als eerste kernwapens te gebruiken en uitstoting van dictatoriale regimes. Onder druk van het partijbestuur werd dit standpunt nog tijdens het congres afgezwakt. In *Keerpunt 1972* heette het vervolgens dat onderhandelingen ertoe moesten leiden dat Europa (en dus ook Nederland) zou worden bevrijd van tactische kernwapens. Bovendien werd het voorwaardelijke lidmaatschap in *Keerpunt* alleen in algemene termen verwoord. Als de Navo geen goed instrument zou blijken om de ontspanning na te streven, diende Nederland na te gaan of vrede en veiligheid niet beter werden gediend door uit te treden.³⁵

Geschrokken van de diepe kloof die in de Partij van de Arbeid bleek te bestaan over het veiligheidsbeleid, besloot het partijbestuur tot het houden van een speciaal congres over vrede en veiligheid. Dit congres werd met de nodige vertraging in 1975 gehouden. Intussen droeg de PvdA vanaf 1973 met drie ministers in de buitenlandsector een geheel nieuwe verantwoordelijkheid. Nooit eerder was er in de partij een zo breed opgezette discussie gevoerd. Van der Stoep reisde stad en land af om de partijafdelingen te overtuigen van de noodzaak het bondgenootschap niet te verlaten. Hij legde onvermoeibaar uit waartoe de (nucleaire) afschrikking diende en pleitte tegen de verwijdering van atoomwapens van (alleen) Nederlandse bodem. De partij raakte niet echt overtuigd. Het congres besloot dat de Navo binnen drie jaar een wezenlijke bijdrage zou moeten hebben geleverd aan de ontspanning; anders zou Nederland het

bondgenootschap moeten verlaten. Het congres zou zich verder vóór iedere regeerperiode opnieuw een oordeel moeten vormen over de Navo. Het lidmaatschap diende in elk geval beëindigd te worden bij toekenning van een rol aan het Franse kernwapen (met medewerking van Duitsland).

De afstand tot het kabinetsbeleid die de partij op het congres van 1975 creëerde, kreeg een jaar later zijn weerslag in de opstelling van de PvdA-Tweede-Kamerfractie in het debat over de nota *Ontwapening en Veiligheid* van Van der Stoel en zijn staatssecretaris Kooijmans. De fractie sprak zich, tegen de wens van Van der Stoel in, uit voor de vorming van kernwapenvrije zones in Europa en bepleitte onderzoek naar een alternatief voor de afschrikingsstrategie. Het ging weliswaar niet om het Navo-lidmaatschap zelf. Maar in beide gevallen nam de PvdA-fractie nadrukkelijk afstand van de eigen minister en werd Van der Stoel in zijn opvattingen alleen door een rechtse kamermeerderheid gesteund.³⁶ De discussie in de Partij van de Arbeid over het Navo-lidmaatschap eindigde echter tamelijk abrupt. Het partijcongres van 1979 evalueerde opnieuw het veiligheidsbeleid. Hoewel de Navo in een ronduit zure resolutie op tal van punten in gebreke werd gesteld, wees tegelijkertijd een grote meerderheid van het congres de beëindiging van het Navo-lidmaatschap af.³⁷ Voor het eerst was in de resolutie van 1979 sprake van een aan voorwaarden gebonden 'kritisch' lidmaatschap. Daarna werd de aandacht van de PvdA steeds meer opgeëist door de kruisrakettenkwesitie. Daarop invloed uit te oefenen vereiste juist een voortgezet Nederlands Navo-lidmaatschap, zodat vanaf het programma *Weerwerk* (1981) alleen een 'kritisch' lidmaatschap werd bepleit; de voorwaarden waren zonder verdere discussie verdwenen.³⁸

Het kernwapenvraagstuk

De jarenlange confrontatie met de eigen partij had de positie van Max van der Stoel in de fractie en later in de regering – mede dank zij de steun van Den Uyl – nooit wezenlijk in gevaar gebracht. Anders lag dit aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig bij de discussie over de modernisering van de kernwapens.

Van der Stoels opvattingen over de kernbewapening kunnen niet

los worden gezien van zijn veiligheidspolitieke visie. Die vertoont een aantal opmerkelijke constanten.³⁹ Hoewel voorstander van de Europese integratie, meende Van der Stoel dat de Europese veiligheid alleen kon worden gewaarborgd met behulp van de Amerikanen. Om tegenwicht te kunnen bieden aan het grote militaire overwicht van het Warschaupact, konden bovendien de Amerikaanse kernwapens niet worden gemist. Wel diende de rol van de kernwapens, vooral van de zogenoemde slagveldwapens, te worden teruggedrongen. Afwijzing van een Europese kernmacht, zeker als de Duitsers daarin een vinger aan de atoomtrekker zouden krijgen, was voor Van der Stoel altijd het noodzakelijke complement van de nauwe Atlantische band. Dit betekende ook dat een geïsoleerde positie van Duitsland – hetzij passief door *Singularisering*, hetzij actief door *Alleingang* – moest worden voorkomen. Nederland kon daaraan een bijdrage leveren, zij het op voorwaarde dat het zich niet te ver zou verwijderen van de bij de bondgenoten levende opvattingen. Het Nederlandse beleid moest erop gericht zijn te voorkomen dat Engeland en Frankrijk, onvermijdelijk in samenwerking met Duitsland, zich gedwongen zouden voelen zelf een nucleair tegenwicht aan de Sovjetunie te bieden.

Kernwapens waren voor Van der Stoel dus enerzijds een onontkoombaar gegeven, en in de Oost/West-verhouding zelfs een ‘noodzakelijk kwaad’. Terzelfder tijd moest worden voorkomen dat kernwapens op grote schaal over de wereld zouden worden verspreid en aldus een sterk destabiliserende werking zouden hebben. Non-prolifерatie in de wereld moest hand in hand gaan met nucleaire wapenbeheersing en ontwapening in de Oost/West-verhouding, en met het vasthouden aan een geïntegreerde (dat wil zeggen door de Verenigde Staten geleide) nucleaire politiek van het Westen. Het gecompliceerde vraagstuk van de nucleaire bewapening vergde een zorgvuldige politieke behandeling en een evenwichtige presentatie. Van der Stoel kwam met zijn opvattingen over nucleaire vraagstukken in de loop der jaren krachtig in aanvaring met zijn partijgenoten. De kwestie van de kruisraketten luidde zelfs het einde van zijn politieke loopbaan in.

De multilateral force

In de jaren zestig beleefde Van der Stoel als internationaal secretaris van de pvdA moeilijke momenten in de discussie over de *multilateral force* (MLF), een in 1963 door de regering-Kennedy voorgesteld verband van oppervlakteschepen met gemengd Amerikaans-Europese bemanningen, dat zou kunnen beschikken over Amerikaanse nucleaire Polarisraketten. Oud-fractievoorzitter Burger en anderen waren onder de indruk van de pleidooien van Europa's 'founding father', de socialist Jean Monnet, die een krachtig voorstander was van de MLF; werd daarin immers niet de Atlantische dimensie van het veiligheidsbeleid verenigd met het streven naar Europese samenwerking? Van der Stoel had grote twijfels. Hij achtte de MLF gevaarlijk, omdat die de kiem kon bevatten voor de vorming van een Europese kernmacht. Duitsland zou immers een groot aandeel hebben in de MLF en Van der Stoel koesterde argwaan over de ware bedoelingen van politici als Franz-Joseph Strauss, die immers grote belangstelling toonde voor een Duitse nucleaire rol. Uiteindelijk verwierf Van der Stoel na een heftige interne discussie – vooral met Burger – steun voor zijn afwijzende standpunt van partijvoorzitter Suurhoff en fractievoorzitter Vondeling. Van der Stoel was er diep van overtuigd dat moest worden volstaan met het creëren van inspraak van de Europese landen in het Amerikaanse nucleaire beleid. Nadat de Amerikanen zelf de MLF hadden laten varen, was dit ook de weg die de Navo uiteindelijk heeft gevolgd.⁴⁰

Non-proliferatie

Als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken (1965-1966) had Van der Stoel zich krachtig ingezet voor de totstandkoming van het Non-proliferatie Verdrag (NPV), dat in 1968 werd gesloten. Het kabinet-Den Uyl kreeg tweemaal te maken met een mogelijke Nederlandse bijdrage aan de verspreiding van nucleaire technologie. In 1975-1976 betrof dit de eventuele levering van reactorvaten aan Zuid-Afrika. In 1977 speelde de kwestie in het kader van een omvangrijke civiele nucleaire levering aan Brazilië door het Brits-Duits-Nederlandse Urenco-consortium. In beide gevallen toonde Van der Stoel de voor hem zo karakteristieke combinatie van nuch-

ter pragmatisme enerzijds en onvermoeibaarheid bij het aftasten van de grenzen van het mogelijke anderzijds.

In 1975 stemde het kabinet in beginsel in met levering door Nederlandse ondernemingen van reactorvaten aan Zuid-Afrika, waarvoor een exportvergunning en een exportkredietverzekering nodig waren. Van der Stoel, die samen met minister Lubbers van Economische Zaken de kwestie behandelde, meende dat daartegen geen overwegende bezwaren behoeften te bestaan mits Zuid-Afrika een internationaal controleregime zou aanvaarden. Hij zag daartoe wel een (beperkte) mogelijkheid.⁴¹ Hij ging ervan uit dat zo'n toezicht achterwege zou blijven indien de Fransen, die ook meedongen, het contract zouden verkrijgen. Het regeringsbeleid werd doorkruist door aanvaarding van de motie-Ter Beek, die toetreding tot het Non-proliferatie Verdrag als voorwaarde stelde voor levering. Voor Ter Beek was de levering aan Zuid-Afrika allereerst onaanvaardbaar door het apartheidsregime. De PvdA-fractie vond het onbegrijpelijk dat partijgenoten in het kabinet het verlenen van een exportvergunning voor Zuid-Afrika serieus konden overwegen.⁴² In het voor het kabinet-Den Uyl toch al hectische voorjaar van 1976 leidde de mogelijke levering tot grote politieke spanningen. De meeste PvdA-bewindslieden konden niet leven met een positief besluit; minister Lubbers zou geen negatief besluit accepteren. De christen-democratische ministers waren vóór, evenals de PvdA-ministers Duisenberg en Van der Stoel. Na een spannend PvdA-beraad in huize-Den Uyl besloot Van der Stoel (anders dan Duisenberg) zich uiteindelijk aan te sluiten bij zijn partijgenoten. Een van de redenen daarvoor was dat hij in die dagen vanuit de Verenigde Staten informatie had ontvangen over de betrokkenheid van prins Bernhard bij de Lockheed-affaire. Van der Stoel wilde voorkomen dat die kwestie moest worden behandeld door een demissionair kabinet.⁴³ De zaak kwam tot een einde toen Zuid-Afrika de order aan Frankrijk gunde.

Niettegenstaande grote maatschappelijke commotie, ontstond tussen Van der Stoel en zijn partij minder meningsverschil over de te volgen koers in de discussie toen in 1977 een uitbreiding van de Ultra-Centrifuge Nederland (UCN) ten behoeve van omvangrijke nucleaire leveranties aan Brazilië werd voorgesteld. Het ging erom Brazilië en de Urenco-partners Duitsland en Groot-Brittannië de

weg op te krijgen van een sluitend internationaal controleregime voor de opslag van plutonium. Zowel de meerderheid van de kamerfractie als Van der Stoel meende dat een ad hoc-regeling voor internationaal toezicht op de gehele splijststofcyclus er in belangrijke mate aan zou kunnen bijdragen dat landen als Brazilië die (nog) niet tot het NPV wilden toetreden, toch bij de internationale controle konden worden betrokken. Zo'n ad hoc-regeling zou vooruitlopen op een wereldwijde regeling voor plutoniumopslag. De ruimte daarvoor was beperkt, ook al omdat de nieuwe Amerikaanse regering-Carter zich toen krachtig verzette tegen ad hoc-regelingen en alleen genoegen wilde nemen met toetreding tot het NPV. Van der Stoel onderkende vroegtijdig de noodzaak van een wereldwijd plutoniumopslagregime (zo nodig voorlopig zonder de eis van toetreding tot het NPV), waardoor het risico van verspreiding van kernwapens kon worden verkleind. De val van het kabinet-Den Uyl maakte zijn verdere bemoeienis echter onmogelijk. Onmiddellijk na zijn aantreden in december 1977 verklaarde het kabinet-Van Agt de tijd voor zo'n regime nog niet rijp en verleende het toestemming voor de uitbreiding van de UCN en de levering aan Brazilië zonder de door Van der Stoel bepleite voorwaarden.⁴⁴

De kruisraketten

Bij de MLF ging het voorsnog om de wijze waarop de bondgenootschappelijke nucleaire macht moest worden georganiseerd. Bij non-proliferatiekwesities, net als in toenemende mate bij de discussie over het Navo-lidmaatschap, stond echter de legitimiteit van kernbewapening als zodanig ter discussie. Dit culmineerde in de kwestie van de zogeheten kruisraketten, die aan het eind van de jaren zeventig brandpunt werd van het politieke en publieke debat.

In die jaren ontstond in de Navo grote bezorgdheid over het snel toenemende aantal SS-20-raketten van de Sovjetunie, wapensystemen die geheel Europa bestreken (maar niet de Verenigde Staten). In de loop van 1979 werd een beslissing voorbereid tot plaatsing in West-Europa van Pershing-2-raketten en kruisvluchtwapens. Van de laatste zouden er ook achtenveertig in Nederland moeten worden gestationeerd. In december van genoemd jaar namen de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie van de Navo het zoge-

noemde dubbelbesluit, waarmee enerzijds plaatsing van nieuwe middellange-afstandskernwapens in West-Europa werd aangekondigd en anderzijds de Sovjetunie het aanbod werd gedaan over een beperking van deze categorie nucleaire wapens te onderhandelen. Heftige debatten in de Tweede Kamer droegen ertoe bij dat het kabinet-Van Agt niet bij machte was duidelijkheid over de Nederlandse positie in de besluitvorming van de Navo te verschaffen.

Vanaf het begin van de kruisrakettenkwesitie wilde Van der Stoel een onvoorwaardelijk Nederlands neen vermijden. In een persoonlijke notitie aan Den Uyl zette hij medio augustus 1979 zijn opvattingen over de middellange-afstandskernwapens uiteen.⁴⁵ Voorstanders van plaatsing vonden dat de in Europa aanwezige nucleaire artillerie noch de strategische kernwapens voldoende tegenwicht vormden voor de SS-20 raketten. Minstens zo belangrijk waren, aldus Van der Stoel, de politieke aspecten. De regering-Carter had geen beste beurt gemaakt met de zwalkende koers inzake de mogelijke introductie van het neutronenwapen. Bij gebrek aan een Amerikaans initiatief zouden landen als Groot-Brittannië en Frankrijk, mogelijk in samenwerking met Duitsland, nu kunnen besluiten tot het oprichten van een eigen kruisraketten-strijdmacht. Die zou het begin kunnen vormen van een Europese kernmacht. Vanzelfsprekend was Van der Stoel een groot voorstander van onderhandelingen met de Sovjetunie over reductie of zelfs algehele eliminatie van de middellange-afstandsraketten. Maar, zo bond hij Den Uyl op het hart, zonder een besluit tot plaatsing door de Navo zou het Westen daarin zwak staan. Bovendien dreigde bij Nederlandse afzijdigheid het gevaar dat de nieuwe kernwapens alleen in Duitsland zouden worden gestationeerd. Dit zou de rol van dat land in de Navo nog weer zwaarder maken. Ten slotte was Van der Stoel er blijkens zijn notitie ook van overtuigd dat een radicaal kernwapenstandpunt de toekomstige regeringsdeelname van de Partij van de Arbeid in gevaar zou brengen, een argument waarvoor Den Uyl beslist gevoelig was.

Terugblikkend meent Van der Stoel dat het destijds al volstrekt mis ging in de PvdA-fractiecommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie. In oktober 1979 schreef hij twee uitvoerige notities waarin de verschillende mogelijkheden, voorzien van argumenten, naast elkaar werden gezet.⁴⁶ Ook nu nog vindt hij dat de andere deskundi-

gen in de fractie nooit serieus naar die argumenten hebben willen kijken en aldus de kans hebben gemist een evenwichtig standpunt aan de PvdA-fractie te presenteren. Daardoor konden emotie en electorale overwegingen de overhand krijgen.

Van der Stoel meende dat de moderniseringsdiscussie moest worden aangegrepen om aan de door het kabinet-Den Uyl geformuleerde doelstelling van 'het terugdringen van de rol van de kernwapens' nadere uitvoering te geven. Naar zijn oordeel zou een bondgenootschappelijk moderniseringsbesluit door Nederland niet kunnen worden verhinderd. Tegelijkertijd zou Nederland door een onvoorwaardelijk nee de kans laten liggen ingeval van plaatsing een groot deel van zijn nucleaire taken af te stoten en in ieder geval het gewicht van de nucleaire korte-afstandswapens in het geheel van de Navo-strategie te verminderen.

In de fractiecommissie bracht Van der Stoel naar voren dat deze benadering het meest gediend was met het uitspreken van de bereidheid tot plaatsing van kruisraketten als in de onderhandelingen onvoldoende resultaat werd bereikt en als het aantal op West-Europa gerichte ss-20-raketten zou zijn gegroeid. In het jargon: Van der Stoel wilde een 'commitment to commit'. Zijn fractiegenoten Bram Stemerdink en Klaas de Vries vonden dat de onderhandelingen moesten worden afgewacht en dat het ongewenst was vooruit te lopen op de uitkomst van een afweging die zij pas over twee jaar wilden maken. In het jargon: zij – en, naar bleek, de meeste fractieleden – wilden niet verder gaan dan een 'commitment to decide' en konden 'thans niet' instemmen met plaatsing van kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied. Een derde groep, waartoe de zogenoemde atoompacifisten behoorden, wees plaatsing onder alle omstandigheden af.⁴⁷

Op het moment dat Van der Stoel zich weerde in eigen kring, presenteerde fractievoorzitter Lubbers op 30 oktober 1979 tien 'vertrekpunten' voor de opstelling van het CDA in het kruisraketten-debat, die Nederlandse steun aan een moderniseringsbesluit en instemming met plaatsing op Nederlands grondgebied in feite uitsloten.⁴⁸ De positie van Van der Stoel werd door deze opstelling van het CDA verder verzwakt.

Van der Stoel slaagde er niet in de fractiecommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie voor zijn standpunt te winnen. Na zijn

nederlaag overwoog Van der Stoel ernstig met een afwijkend standpunt naar buiten te treden en vervolgens de Kamer te verlaten. Den Uyl bewoog hemel en aarde om een voor Van der Stoel aanvaardbare formulering te vinden en aldus de politieke schade die het gevolg zou zijn van diens vertrek te voorkomen. De eerste opzet faalde, de tweede slaagde: Max van der Stoel bleef. Wel liet Van der Stoel, die in begrotingsdebatten steeds als eerste woordvoerder in Navo-zaken was opgetreden, vanaf begin november 1979 in de debatten over de modernisering van de kernwapens de eer aan Bram Stemerding die, samen met Klaas de Vries en de overgrote meerderheid van de PvdA-fractie, de handen wilde vrijhouden. Op 6 december 1979 aanvaardde de Tweede Kamer, met de steun van een aantal kamerleden van het CDA, de motie-Stemerding/Brinkhorst die het kabinet-Van Agt onmogelijk maakte zich volledig te binden aan het 'dubbelbesluit', zoals dit op 12 december 1979 door de Navo zou worden genomen.⁴⁹

Isolement

Een schrijnend aspect van deze fractiediscussie was dat die leidde tot een politieke verwijdering tussen Max van der Stoel en Joop den Uyl. Het was voor Van der Stoel meer dan een tegenvaller dat de fractievoorzitter, die inhoudelijk naar zijn standpunt neigde, zich in de loop van de discussie aansloot bij de fractiemeerderheid. Van der Stoel meent dat dit het moment is geweest waarop Den Uyl in de kruisrakettenkwesie zijn beslissende draai maakte. De latere keuze voor het absolute neen vormde slechts de bevestiging van de verschuiving in Den Uyls standpunt die in november 1979 was begonnen.⁵⁰

Slechts eenmaal, kort na de 'paleisrevolutie' van begin november, viel Van der Stoel als enige socialist uit de boot, bij de stemming in de Tweede Kamer over de motie-Stemerding waarin het standpunt van de meerderheid van de PvdA-fractie werd verwoord.⁵¹ In december sloot Van der Stoel zich in de discussie over de kruisraketten steeds aan bij de fractielijn van het 'thans niet', zo leek het althans. In de interne debatten bleef hij zich met kracht inzetten voor een benadering die de deur niet zou dichtgooien. Wel groeide ook bij hem twijfel over de aanpak van het Navo-dubbelbe-

sluit, toen na de Sovjet-bezetting van Afghanistan en het aantreden van president Reagan het Amerikaanse enthousiasme voor wapen-beheersingsonderhandelingen sterk bleek te slinken.⁵²

Het verkiezingsprogramma 1981 versterkte het isolement van Van der Stoel. Daarin werd het 'thans niet' van het parlementaire debat in 1979 vervangen door het 'nooit'.⁵³ Beoogd lijsttrekker Den Uyl ging bij de opstelling van het programma, bij wijze van compromis met partijvoorzitter Max van den Berg, akkoord met de onvoorwaardelijke afwijzing van plaatsing van kruisraketten op Nederlandse bodem. De concessie die Van den Berg deed, géén Nederlandse denuclearisering, maar een voorlopig behoud van een à twee kerntaken, leverde overigens vooral Den Uyl – volgens demonstranten bij het pvdA-verkiezingscongres 'Joop Atoom' – schade op.⁵⁴

Een politiek afscheid had nu voor Van der Stoel wellicht voor de hand gelegen. Hij wilde echter – zoals altijd en zoals Den Uyl hem ook vroeg – liever in de buurt blijven om ervoor te zorgen dat de partij en de nieuwe regering een constructief beleid zouden voeren. De programtekst bood echter geen enkele ruimte voor de door hem gewenste benadering. Hij koos voor een opmerkelijke tussenweg. In een lange brief aan het pvdA-partijgewest Zuid-Holland, dat hem voor de Kamer kandideerde, zette hij vóór het verkiezingscongres van 1981 zijn reserves tegen het kernwapenstandpunt van de partij uiteen.⁵⁵ Nederland zou plaatsing van kruisraketten niet mogen uitsluiten bij het mislukken van de onderhandelingen, indien het aantal ss-20-raketten bleef toenemen en als met plaatsing vermindering van Nederlandse atoomtaken bereikt kon worden. Iedereen wist dus waar Van der Stoel stond; ook Den Uyl, toen deze hem vroeg in het kabinet-Van Agt II opnieuw minister van Buitenlandse Zaken te worden. Bij het sluiten van het regeerakkoord voor dit kabinet konden partijen geen overeenstemming bereiken over de (voorbereiding van) plaatsing van kruisraketten in Nederland. Zowel een ja als een neen zou een crisis hebben veroorzaakt. De pvdA maakte in een speciale aantekening bij het regeerakkoord duidelijk dat een poging tot Nederlandse committering zou leiden tot de val van het kabinet.⁵⁶ Minister Van der Stoel was – niettegenstaande zijn persoonlijke reserves – gebonden aan het program van zijn partij. Bovendien had hij in een gesprek onder vier ogen met

partijvoorzitter Van den Berg de expliciete toezegging gedaan dat hij – als dat al niet vanzelf sprak – ingeval van een breuk over de kruisraketten, mét de andere PvdA-bewindslieden zou vertrekken.⁵⁷

Terug als minister

Van der Stoels terugkeer als minister van Buitenlandse Zaken wakte hier en daar, niet alleen in de PvdA, wel enige verbazing. Dat hij op het cruciale terrein van de kernbewapening – nota bene het belangrijkste ‘strijdpunt’ waarop de PvdA de politieke verhoudingen polariseerde – een afwijkend standpunt innam, was immers een publiek geheim.⁵⁸ Had het niet meer voor de hand gelegen dat iemand uit de fractiemeerderheid tot dit hoge ambt zou zijn geroepen? Voor direct betrokkenen als partijvoorzitter Van den Berg en fractielid Ter Beek stond de kandidatuur van Van der Stoel echter buiten discussie. Daarvoor had hij, ondanks de meningsverschillen, te veel statuur. ‘Max was nu eenmaal Max,’ zo drukt Van den Berg het nu uit.⁵⁹

Van der Stoel zelf meende ook dat hij er goed aan deed als minister terug te keren. Voor een deel was dit gebaseerd op een ‘burgemeester-in-oorlogstijd’-overweging: hij meende ‘erger’ te kunnen voorkomen. Daarnaast rekende hij erop dat de PvdA, tijdens het regeren directer met de internationale werkelijkheid geconfronteerd, zou inzien dat het absolute neen geen bijdrage aan de veiligheid van Europa leverde.⁶⁰

In elk geval is deze tweede hoop in rook opgegaan, doordat het ongelukkige kabinet-Van Agt II – verlamd door gebrek aan overeenstemming over het financieel en sociaal-economisch beleid – eenvoudigweg te weinig tijd van leven kreeg (het viel in mei 1982). Of Van der Stoel inderdaad ‘erger’ heeft kunnen voorkomen, is voor discussie vatbaar. Tot enige zinvolle beweging aan het vastgelopen nucleaire front wist hij in elk geval niet te komen, al slaagde hij er wel in bij de Amerikaanse regering begrip te kweken voor de Nederlandse positie.⁶¹ Aan tot de verbeelding van land en partij sprekende initiatieven kwam hij echter niet toe. Internationaal gelukte het alleen de Duitse regering binnen het bondgenootschap de ‘nul-optie’ bespreekbaar te krijgen als inzet voor de onderhandelin-

gen over de middellange-afstandskernwapens. Nationaal moest Van der Stoel toezien dat de geringe ruimte om het nucleaire debat op een hoger plan te brengen vooral door minister van Defensie Van Mierlo werd gebruikt.⁶²

Na de kamerverkiezingen van september 1982 schreef Van der Stoel een uitvoerig artikel over de kruisrakettenkwesitie. Als ondanks een constructieve Westelijke opstelling de onderhandelingen over de middellange-afstandsraketten zouden mislukken, moest Nederland zich toch nog bedenken: 'Als het mogelijk zou blijken in ruil voor Nederlandse bereidheid tot plaatsing van kruisraketten niet alleen een vermindering van het aantal atoomtaken – en daarmee van het aantal kernwapens op Nederlandse bodem – rond te krijgen, maar bovendien een beslissende koerswending in de kwestie van de korte-afstandswapens teweeg te brengen, dan lijkt mij dat ook de voorstanders van het absolute neen tegen de plaatsing hun standpunt nog eens zouden moeten overwegen. Zou dan de verbetering van de veiligheidssituatie op een cruciaal punt niet zwaarder moeten wegen dan de bezwaren die tegen het plaatsen van de kruisraket op Nederlandse bodem kunnen worden aangevoerd?'⁶³ Van der Stoel was terug bij de overwegingen die hij bij het begin van de discussie over de modernisering van de kernbewapening aan Den Uyl had toevertrouwd. Maar nu was hij ambteloos burger, niet meer in de positie politieke invloed uit te oefenen. Van der Stoel stelde zich niet kandidaat voor de kamerverkiezingen van september 1982; Den Uyl drong er dit keer niet erg bij hem op aan om op deze beslissing terug te komen.⁶⁴

Mensenrechten

Als er iets is waarmee Van der Stoel geschiedenis heeft gemaakt, dan is het zijn inzet voor de mensenrechten. Van Griekenland tot Spanje, van Tsjechoslowakije tot de Sovjetunie, van Chili tot Irak, overal heeft hij zijn stempel gedrukt op pogingen een einde te maken aan de hardvochtige onderdrukking van vrijheid en menselijke waardigheid. Deze inzet is zeker te verklaren uit zijn eigen ervaringen met totalitarisme. Toch is Van der Stoel niet vanaf het begin van zijn politieke loopbaan mensenrechten-activist geweest. Hij stortte zich eigenlijk pas in de jaren zestig op de democratie en de

Tweede-Kamerlid M. van der Stoel in februari 1969 tijdens het indienen van een motie, waarin de regering wordt gevraagd om in het ministerscomité van de Raad van Europa de schorsing van Griekenland als lid van de Raad, of uitstoting uit de Raad, te ondersteunen. (Archief Arbeiderspers/*Rotterdams Dagblad*, Rotterdam.)

mensenrechten en toen kwamen eerst landen in het 'Westelijke kamp' aan bod. Voor de Westelijke geloofwaardigheid in het Oost/West-conflict – ook tegenover een sceptische partijachterban – achtte hij dit onontbeerlijk. Het was min of meer toeval ('ze zochten iemand met enige politieke ervaring')⁶⁵ dat Van der Stoel vanaf 1967 voor de Raad van Europa zo'n centrale rol kreeg te spelen in de strijd tegen het Griekse kolonelsregime. Daarna kwam van het één het ander, waarbij hij zich niet beperkte tot incidentele gevallen. Hij gaf zich ook moeite de mensenrechten een centrale plaats in het Nederlandse buitenlands beleid te geven.⁶⁶ Tevens heeft hij er in belangrijke mate de hand in gehad dat de mensenrechten tot een kernelement werden in de ontspanningsconceptie zoals deze gaandeweg tussen Oost en West vorm kreeg.

In de PvdA werd in het algemeen tweeslachtig geoordeeld over dit aspect van Van der Stoels optreden. Naast waardering was er ook veel kritiek. Ruwweg berustte de kritiek op drie gronden, die deels samenvielen, maar deels ook scherp te onderscheiden zijn.

Effectiviteit

In de eerste plaats bestond er vaak weinig begrip voor de eisen die zijn gesteld aan optreden op dit gebied. Dat het de zaak van democratie en mensenrechten niet altijd dient 'megafoondiplomatie' te bedrijven of onmiddellijk met zware sancties te dreigen, was een boodschap die aan menig partijactivist (tot in de kamerfractie toe) slecht was besteed. Deze zag in Van der Stoels voorkeur voor de weg van de vertrouwelijke diplomatie niet een poging de werkzaamheid van zijn interventie te vergroten, maar bevroedde daarin eerder een methode om andere belangen zwaarder te laten wegen of in elk geval aan de druk van de Nederlandse publieke opinie te ontkomen. De Nederlandse inzet ten behoeve van de politieke gevangenen in Indonesië heeft dit conflict over methoden en technieken van het mensenrechtenbeleid het meest inzichtelijk geïllustreerd. Voor het oog hing Van der Stoel in deze zaak voortdurend aan de rem, slechts door veel druk van 'onderop' in beweging te brengen. In werkelijkheid maakten zowel bewindsman als Indonesië-activisten deel uit van een brede, grotendeels onbewuste coalitie die gaandeweg de druk op de Indonesische autoriteiten effectief wist te vergroten.⁶⁷

Activiteit

Naast effectiviteit ging het bij mensenrechtenkwesies ook vaak om de goede bedoelingen, om de intenties. Van der Stoel deed dan misschien wel een en ander aan specifieke problemen, maar deed hij wel genoeg? Verschulde hij zich niet te veel achter traditionele diplomatieke overwegingen, niet om effectiever te kunnen zijn, maar juist om er minder aan te hoeven doen dan de partij en links Nederland nodig achtten? Ook nu nog zijn toenmalige betrokkenen als Relus ter Beek (Chili 1973) en Max van den Berg (El Salvador 1981) van mening dat Van der Stoel wel op de goede lijn zat, maar gewoon te weinig pressie uitoefende.⁶⁸ Of deze kritiek op goede grond berustte, is achteraf moeilijk te beoordelen. In internationaal opzicht bevond Nederland zich meestal in de voorhoede, maar daarmee is nog niet alles gezegd. Op de achtergrond speelde hier bovendien de klassieke socialistische kritiek op de veel te conservatief geachte diplomatieke dienst een belangrijke rol. Van der Stoel wilde misschien nog wel, maar zijn ambtenaren werkten hem tegen.⁶⁹

Selectiviteit

Was rechts Nederland van mening dat Van der Stoel al nodeloos vaak rechts-autoritaire regimes de les las, bij links bestond juist de indruk dat hij aan het rechteroog op z'n minst gedeeltelijk blind was. Selectieve 'verontwaardiging' is iets dat inzake mensenrechten nooit helemaal is te vermijden, maar de selectiviteit moet dan niet eenzijdig in een bepaalde richting gaan. Liet Van der Stoel, als het om rechtse dictaturen ging, niet te vaak zijn oren hangen naar de mening van het Witte Huis? Was hij daarentegen niet bovenmatig gespist op schendingen van mensenrechten in de communistische wereld?⁷⁰ De discussie spitste zich in de jaren zeventig vooral toe op de verhouding tussen ontspanning en mensenrechten. Vormde aandacht voor de mensenrechten een bedreiging voor de ontspanning? Of vormde respect voor de mensenrechten juist een voorwaarde voor ontspanning? Deze – simplificerende – vraagstelling betrof niet slechts de waarde van de mensenrechten in de internationale politiek. Erachter schulde ook de beoordeling van het karakter

van de tegenstelling tussen Oost en West alsmede van de veranderbaarheid van verhoudingen, zowel tussen Oost en West als in het Oostblok zelf.

Grosso modo neigde Nieuw Links ertoe de verdeling van Europa in twee tegenover elkaar staande blokken als een tamelijk permanent gegeven te beschouwen. Verandering in het Oosten zou slechts het resultaat kunnen zijn van een langdurig proces van naar elkaar toe groeien en wederzijdse systeemconvergentie (dus ook – socialistische – verandering in het Westen). Daartoe moesten partijen elkaar echter eerst als volwaardig erkennen en bovendien de militaire spanning tussen beide drastisch reduceren. Gehamer op mensenrechten zou dan slechts verstoring en zelfs destabiliserend kunnen werken. Dit leidde tot formuleringen als in het verkiezingsprogramma *Voorwaarts* (1977): ‘In de Oost/West-dialoog moeten maatregelen om tot ontwapening te komen voorrang hebben op punten zoals vrije uitwisseling van nieuws, personen en gedachten.’⁷¹

Van der Stoels overwegingen waren niet volledig tegengesteld aan die van Nieuw Links. Ook hij rekende ermee dat de tweedeling van Europa nog lang kon duren. Ook hij had oog voor het grote belang van vooruitgang op het gebied van wapenbeheersing en vertrouwenwekkende maatregelen. Ook hij zag in dat de communistische regimes, zelfs als ze zouden willen, inzake mensenrechten weinig konden toegeven zonder hun eigen legitimiteit en zelfs bestaan op het spel te zetten. Niettemin meende hij dat over de ontspanning tussen Oost en West niet alleen ‘realistisch’ kon worden gedacht, alsof het slechts om een klassieke regeling tussen conflicterende grote mogendheden ging. Juist de aard van het Oost/West-conflict (en de solidariteit met de onderdrukten in Oost) vroeg erom te blijven streven naar vermenschlijking van de Oostelijke regimes en dus de dialoog ook te baseren op ideële en normatieve uitgangspunten.

De in Helsinki 1975 overeengekomen ‘beginselen’, die de betrekkingen tussen de aan de C V S E deelnemende staten richting moesten geven – waaronder het zevende beginsel: het respect voor mensenrechten en fundamentele vrijheden –, passen goed in deze meer omvattende benadering van ontspanningspolitiek. Hetzelfde geldt voor de instelling van een ‘derde mand’ betreffende samenwerking en uitwisseling op humanitair gebied.⁷² Voor het opnemen van beï-

de in de Slotverklaring van Helsinki heeft Van der Stoel hard gevochten, waarbij hij niet alleen de Oostelijke machthebbers, maar soms ook Westelijke bondgenoten tegenover zich vond.⁷³ In de pvdA kreeg hij hiervoor in feite pas in de loop van de jaren tachtig erkenning. Het verkiezingsprogramma *Weerwerk* (1981), dat wilde dat 'mede in het belang van de mensenrechten [...] de ontspanningspolitiek in de Oost/West-betrekkingen [wordt] voortgezet', vormde hiertoe een eerste, zij het nog enigszins dubbelzinnig geformuleerde, aanzet.⁷⁴ Van der Stoels combinatie van rechtlijnigheid en tegendraadsheid loonde uiteindelijk toch.

Rechtlijnig en tegendraads

Van der Stoel en de Partij van de Arbeid – het blijft een wonderlijke verhouding. Hoe kon het zijn dat juist deze man zoveel wrijving en wrevel opriep? Per slot van rekening was hij niet de enige van de doorbraak-generatie die zich niet door Nieuw Links opzij liet schuiven. Joop den Uyl en Henk Vredeling waren twee andere medestrijders, van wie in elk geval de tweede in tegendraadsheid voor Van der Stoel niet onderdeed. In het bovenstaande zijn reeds verschillende oorzaken en achtergronden aan de orde gekomen. Ter afsluiting willen we nog een drietal aspecten belichten.

Anti-ideoloog

Het eerste aspect betreft een kwestie van wereldbeeld. In het voetspoor van Nieuw Links probeerde de pvdA van de jaren zestig en zeventig zich te ontworstelen aan de dominantie van de verhouding tussen Oost en West. Daartoe werden gedachten ontwikkeld die uitgingen van een in vergaande mate gereguleerd conflict, uitlopend op een permanente staat van ontspanning. Zo mikte men op een Europees veiligheidssysteem, te garanderen door de Sovjetunie en de Verenigde Staten, waarin Navo en Warschaupact zouden opgaan.⁷⁵ Anderzijds identificeerde men zich in toenemende mate met de wens van ontwikkelingslanden om niet Oost-West, maar Noord-Zuid als het cruciale internationale conflict aan te merken. Hernieuwde aandacht voor armoede als mondiaal sociaal vraagstuk leidde tot groot engagement voor ontwikkelingssamenwerking en een Nieuwe Internationale Economische Orde.⁷⁶

Van der Stoel kon zich goeddeels vinden in de motieven die aan deze benaderingen ten grondslag lagen. Ook hij zocht een uitweg uit de knellende omarming van de bipolariteit en ook hij had een open oog voor de noodzaak de zeer scheve internationale economische en financiële verhoudingen recht te trekken.⁷⁷ Hij botste echter met Nieuw Links, wanneer min of meer rationele beleidsopties overgingen in ideologische schema's. Waar het niet meer mogelijk was kritiek te leveren op ontspanningsondermijnd gedrag van de Sovjetunie (bewapening, schendingen van mensenrechten, expansionisme), raakte men gevangen in een 'ontspanningsideologie' en werd het voeren van ontspanningspolitiek onmogelijk.⁷⁸ En waar ontwikkelingsengagement plaats maakte voor een kritiekloze omarming van elk progressief ogend regime in de Derde Wereld, raakte men gevangen in 'tiersmondisme' en werd het voeren van geïntegreerd ontwikkelingsbeleid onmogelijk. Met verantwoord buitenlands beleid had dit niets meer van doen.

Macht en beginsel

Het is gebruikelijk Nieuw Links af te schilderen als een op macht beluste groepering en Van der Stoel als een beginselvast politicus. Dit is op z'n minst een onvolledige voorstelling van zaken. Ook Van der Stoel had een scherp oog voor machtsverhoudingen. Ook hij onderkende de noodzaak macht te verwerven, wilde hij zijn ideeën kunnen verwezenlijken. Dit bleek bij voorbeeld uit zijn vermogen zijn argumentatie tactisch te ordenen, al naar gelang van het publiek dat hij van zijn zienswijze moest overtuigen. Vooral kwam dit echter naar voren in Van der Stoels politiek overlevingsinstinct dat hem – bij gebrek aan een eigen 'constituency' in de partij – vooral sterk aan Joop den Uyl bond. Het is opmerkelijk hoe vaak Van der Stoel in de jaren zestig en zeventig, als hij weer eens in het nauw was gedreven, dekking zocht bij Den Uyl (die hem deze steeds bood, zij het vaak door ook enigerlei concessie van hem los te krijgen). Van der Stoel was voor zijn politieke belagers niet gemakkelijk grijpbaar, én door zijn politieke vasthoudendheid, én door zijn relatie met Den Uyl.⁷⁹ Er waren echter ook grenzen aan Van der Stoels overlevingsdrang. Die bleken eind 1979, toen hij Den Uyl niet wilde volgen in diens meebuigen met de wind van het nucleair

unilateralisme die toen zo krachtig door de partij blies. Het getuigde echter weer van Van der Stoels politieke lenigheid, dat hij – ondanks zijn nucleaire voetnootstatus – toch op de slippen van Den Uyls jas tot het tweede kabinet-Van Agt wist toe te treden.

Van der Stoels missie

Een laatste belangrijk aspect lijkt Van der Stoels zendingsdrang te zijn geweest. Het ging hier niet om een politicus die vooral uit was op een fraaie loopbaan, en die dus tot veel politieke pirouettes bereid was. Integendeel, naarmate Nieuw Links sterker werd en zich meester dreigde te maken van de buitenlandse politiek van de PvdA, werd Van der Stoel hardnekkiger in zijn streven de partij op dit terrein niet in het isolement van de irrelevantie te laten dringen. In wezen zag Van der Stoel zichzelf als een van de weinigen in de partij die pal stonden voor een zinvol, *democratisch*-socialistisch buitenlands beleid en die oog hadden voor de interne bedreigingen ervan. Dat dreef hem ook naar het brede beleid van vrede en veiligheid. Het was immers bij uitstek op dit terrein dat Nieuw Links een uitdaging vormde voor de Partij van de Arbeid en al hetgeen zij sinds 1946 had opgebouwd en zich had eigen gemaakt. Dat heeft Max van der Stoel ze niet willen toestaan. Het is zijn tragiek dat hij daarin maar half is geslaagd. Het is echter zijn verdienste dat hij die strijd is aangegaan. De grenzen en mogelijkheden van door socialisten gevoerde buitenlandse politiek zijn door Van der Stoel al doende duidelijk gemarkeerd.

Noten

★ Bij het schrijven van dit artikel is, naast openbare documenten, publikaties van direct betrokkenen alsmede secundaire literatuur, gebruik gemaakt van het archief van J.M. den Uyl, dat berust bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met M. van der Stoel, R. ter Beek, M. van den Berg, J. Pronk en H. Vredeling. De auteurs zijn dank verschuldigd aan R. Verhoeven voor diens hulp bij documentatie en redactie.

1. M. van Traa, 'Max van der Stoel', in: W. Gortzak (red.), *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl* (Deventer 1978), p. 95.

2. Voor een aankondiging van de continuïteit van Nieuw Links zie H. Kombrink, 'Nieuw Links is dood – Leve Nieuw Links', in: *Civis Mundi*, jg. 10, juli-augustus 1971, p. 302-307. Genoemde dominantie gold allereerst in personele zin. Tot ver in de jaren tachtig namen vertegenwoordigers van Nieuw Links sleutelposities in in partijbestuur en Tweede-Kamerfractie. Ook de partijcongressen bestonden vaak voor meer dan de helft uit afgevaardigden die zich met Nieuw Links identificeerden. Vgl. I. Lipschits e.a., 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 36, februari 1979, p. 57. Daarnaast reikte programmatisch en politiek-tactisch de invloed van Nieuw Links tot vele jaren na zijn opheffing. Vgl. P. Kalma/M. Krop, 'Het program als fetisj. Twintig jaar oppositiecultuur in de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 43, september 1986, p. 266-276.

3. H. Vredeling in een gesprek met de auteurs, 24 februari 1994: 'Max en Jan hadden trouwens altijd ruzie. Altijd tegen elkaar in, gewoon in het kabinet. Gruijters zat dan in zijn boekje te lezen en dan had Max wat gezegd en dan riep hij: "Jan, nou jij!". Een Pavlov-reactie over en weer, maar Max in mindere mate; de agressiviteit kwam van Jan. Het ging vooral over de buitenlandse politiek. Jan was wel erg breed.' Minister Gruijters sprak in dat verband ook wel over 'het knippen van buurmans heg'.

Volgens Pronk daarentegen trokken Van der Stoel en hij in het kabinet doorgaans 'één lijn'. De problemen die zich tussen hen beiden voordeden betroffen volgens hem bovendien eerder de ontwikkelingssamenwerking. En daarbij ging het dan niet om 'hoofdpunten van beleid'. J. Pronk in een gesprek met de auteurs, 22 januari 1994.

4. A. Melkert, 'Van der Stoel in de herkansing', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 38, oktober 1981, p. 494-503.

5. G. Roethof, 'De Willy Brandt van de bollenvelden. De opmerkelijke come-back van Max van der Stoel', in: *De Groene Amsterdammer*, 10 januari 1990, p. 4-5.

6. Een intelligent voorbeeld biedt J. Bletz, 'Van der Stoel: PvdA-probleem', in: *Het Parool*, 9 april 1975, p. 4.

7. Een vroeg voorbeeld biedt D. Dijkman, 'Het gelijk van Van der Stoel', in: *Haagse Post*, 23 juni 1990, p. 9-12.

8. *Een stem tegen geweld*, televisiedocumentaire van M. Boonstra ter gelegenheid van de uitreiking van de J.P. van Praagprijs aan M. van der Stoel, uitgezonden door de Humanistische Omroep Stichting op 1 juli 1993.

9. Van der Stoel was in 1947-1948 internationaal secretaris van 'Politeia'. Van deze in de jaren zestig ter ziele gegane vereniging werd hij ook erelid. Dit genoeg deelt hij exclusief met de latere PSP-politicus Fred van der Spek.

10. M. van der Stoel tegenover de auteurs, 7 september 1993. Zie ook M. van der Stoel, 'In Praag komt het nu aan op het volk', in: *NRC Handelsblad*, 16 november 1988, p. 9.

11. 'Hij is "Joop atoom" in andere zin dan degenen die hem die bijnaam gaven in hun domheid meenden. Wat men ook over zijn opvattingen denken moge, hij heeft eerder en beter dan de meeste van zijn tijdgenoten het allesoverheersende belang van de nucleaire problematiek onderkend.' Zie M. van der Stoel, 'Niet uit het veld te slaan', in: L. Casteleijn e.a. (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl* (Amsterdam 1984), p. 124.

12. Zie M. Krop/B. Tromp, 'Zal hij morgen heersen op aard?' Socialisme en internationalisme', in: M. Krop e.a. (red.), *Het tiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1989), p. 19-46. Vgl. ook M. Gordon, *Conflict and consensus in Labour's foreign policy 1914-1965* (Stanford 1969).

13. Zie B. Stemerink, 'Sociaal-democratie en het vraagstuk van oorlog en vrede', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 38, april 1981, p. 188-198. Ook: B. Tromp, 'Socialisme en defensie. De PvdA en de problemen van oorlog en vrede', in: E. van der Beugel e.a., *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede* (Amsterdam 1982), p. 252-285.

14. Zie D. Bosscher, 'De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)', in: H. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten 1986), p. 63-83. Vgl. ook F. Wielenga, 'De Partij van de Arbeid en het Marshall-plan', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1984), p. 128-159.

15. M. Krop, 'Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek', in: J. Bank e.a. (red.), *Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1982), p. 12-47.

16. H. van den Doel e.a., *Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).

17. Voor een analyse van de uitwerking van deze strijdwijze op de politieke cultuur binnen de PvdA, zie G. Heyne den Bak, *Democratie in problemen. Participatie en besluitvorming in de Partij van de Arbeid* (Deventer 1982). Vgl. ook P. Kalma/M. Krop, 'Het program als fetisj', a.w.

18. Zie onder meer B. Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst en ontwikkeling van Nieuw Links* (Deventer 1978); Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990); P. Lucardie, 'Nieuw Links twintig jaar oud: na "Tien over Rood" tijd voor een spelletje "snooker"?', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 43, oktober 1986, p. 303-307. Vgl. ook A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986); alsmede de delen IV en V van J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994 SDAP PvdA* (Amsterdam 1994).

19. Zie ook R. Berki, *Het socialisme* (Baarn 1977), vooral p. 160-177.

20. De term is van R. ter Beek (in een gesprek met de auteurs, 13 januari 1994).

21. Dit wordt gestaafd door onder anderen W. Gortzak, 'Nieuw Links, de erkenning van de DDR en het SED-archief', in: M. Krop e.a. (red.), *Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1992), p. 69-87.

22. De Amerikaanse interventie in de oorlog in Vietnam leidde overigens niet onmiddellijk tot programmatisch-politieke conflicten in de PvdA. Zie R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging en verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen aan den Rijn 1975). Met enige vertraging had Vietnam echter een niet te onderschatten invloed op het algehele (Nieuw-)linkse denken over de Navo en het kernwapenvraagstuk. 'Amerika is NATO, Amerika is Vietnam, dus anti-NATO als denktrant' (M. van der Stoel in een gesprek met de auteurs, 7 september 1993). Vgl. ook B. Tromp, 'Anti-Americanism and Dutch social democracy. Some reflexions', in: R. Kroes/M. van Rossem (red.), *Anti-Americanism in Europe* (Amsterdam 1986), p. 85-96. Voor een genuanceerde beoordeling van het Amerikaanse beeld in de antinucleaire beweging, zie

in dezelfde bundel (p. 97-111) K. Koch, 'Anti-Americanism and the Dutch Peace Movement'.

23. Deze combinatie van afzijdigheid, eenzijdigheid en ongedurigheid – mede gevoed door de revisionistische interpretatie van de ontstaansgeschiedenis van de koude oorlog – had Nieuw Links gemeen met de Amerikaanse *New Left*. Vgl. R. Tucker, *The radical left and American foreign policy* (Baltimore 1971).

24. Als medewerker van de Wiardi Beckman Stichting had Van der Stoel in het begin van de jaren zestig zelfs behoord tot de 'anti-partijgroep'. Deze maakte zich juist sterk voor programmatische en politieke vernieuwing van de PvdA.

25. Brief van M. van der Stoel aan S. Tans d.d. 18 oktober 1966, afschrift aanwezig in archief J.M. den Uyl, IISG, Amsterdam.

26. Brief van M. van der Stoel aan J.M. den Uyl d.d. 10 april 1969, aanwezig in archief J.M. den Uyl, IISG, Amsterdam.

27. Brief van M. van der Stoel aan J.M. den Uyl d.d. 28 september 1969, aanwezig in archief J.M. den Uyl, IISG, Amsterdam.

28. P. Brill/W. Gortzak, 'Als de KVP ons weer ontrouw wordt, zal de afrekening nog sneller komen', interview met A. van der Louw, in: *De Groene Amsterdammer*, 2 mei 1973, p. 3-4.

29. Naar verluidt vroeg minister Gruijters tijdens het kabinet-Den Uyl ooit in de ministerraad aan Van der Stoel hoe het nu toch stond met de erkenning van 'Chili-Bissau'. Na zijn aantreden als minister van Buitenlandse Zaken op 11 september 1981 bedankte Van der Stoel de PvdA-fractie voor de ontvangen bloemen met een briefje waarin hij meedeelde dat hij het door de ervaringen in de periode 1973-1977 niet had kunnen laten onmiddellijk op zijn eerste ministeriële werkdag een land volkenrechtelijk te erkennen (Belize).

30. Dit gebeurde tijdens de begrotingsbehandeling Buitenlandse Zaken in november-december 1973. Ter Beek dreef de zaak niet op de spits. Hij diende een motie in die uitsprak dat volkenrechtelijke erkenning 'op zichzelf gewenst' was, maar meer effect zou sorteren indien een aantal Westelijke landen daartoe gelijktijdig zouden overgaan. Zolang hij niet werd gedwongen onmiddellijk tot volkenrechtelijke erkenning van Guinee-Bissau over te gaan, kon Van der Stoel met deze uitspraak leven. Het land werd na de Portugese Anjerrevolutie van september 1974 onafhankelijk.

31. Van der Stoel kon het bij voorbeeld niet erg waarderen dat Den Uyl bij de val van Saigon in 1975 sprak over 'de bevrijding van Vietnam'. Mededeling aan de auteurs, 7 september 1993. Hijzelf had al vele jaren eerder zijn positie bepaald over links en de Vietcong. In een brief uit 1969 aan partijvoorzitter Vondeling schreef hij: 'Van der Louw en Lammers beschouwen het als een gewone zaak om met Nieuw Links onder Vietcong-vlaggen te congresseren. Ik denk daar anders over. Ik heb, als lid van de oppositie en als staatssecretaris, tegenover de Amerikanen nooit onder stoelen of banken gestoken dat zij in Vietnam op het verkeerde pad waren. Maar ik vind het als democraat en als socialist onaanvaardbaar om mij volledig te solidariseren met een beweging als de Vietcong die geen enkele verwantschap met het democratisch socialisme heeft, volkomen minachting toont voor de beginselen van vrijheid en zelfbeschikking die het democratisch socialisme altijd heeft hooggehouden. Ik zou mezelf als hypocriet beschouwen wanneer ik wel op kruistocht zou gaan tegen rechtse dictaturen zoals die in Griekenland, maar tegelijkertijd zou berusten in een solidarisering van mijn partij met de Vietcong.' Brief van M. van der Stoel aan A. Vondeling d.d. 15 november 1969, afschrift aanwezig in archief J.M. den Uyl, IISG, Amsterdam.

32. *Een politiek voor vrede. De PvdA en het vredesvraagstuk*, Open brief 4, Amsterdam 1967. Naast Van der Stoel (voorzitter) bestond de commissie uit: Dankert (secretaris), Burger, Franssen, Koopman jr., Lammers, (C.) Patijn, Roethof, Ruijgers en Wierda.

33. In feite kreeg de commissie met het aannemen door de Navo van het Harmel-rapport later dat jaar precies die gecombineerde aanpak van defensie en dialoog waar zij voor pleitte.

De door de commissie gekozen benadering van de eventuele erkenning van de DDR sloot nauw aan bij de in die tijd ontluikende 'Ostpolitik' van Willy Brandt. Het is opvallend dat Nieuw Links zich pas na 1972-1973 met de Ostpolitik begon te identificeren. Vooral in de jaren tachtig werd deze identificatie sterk, inclusief de neiging om uit naam van de ontspanning nauwe contacten met de communistische regimes in Oost-Europa te zoeken. Op dat punt was Van der Stoel juist weer veel terughoudender. Voor een analyse van deze dubbelzinnigheid in de Ostpolitik, zie T. Garton Ash, *In naam van Europa. Duitsland en het gespleten continent* (Amsterdam 1994).

34. In *Keerpunt* wordt de wens tot erkenning van de DDR voorafgegaan door een steunbetuiging aan de normalisering van de betrekkingen tussen beide Duitslanden en opnemng van de DDR en de BRD in de Verenigde Naties. Zie *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*, hfdst. VIII, 'Vrede en veiligheid', punt 2b.

35. Zie *Keerpunt 1972*, hfdst. VIII, punt 2a. De formulering over het voorwaardelijke lidmaatschap luidde: 'Toetssteen voor de Nederlandse bereidheid om het lidmaatschap van de Navo voort te zetten is het blijvend nastreven van veiligheid en ontspanning in Europa als doelstelling van het bondgenootschap. Mocht een situatie ontstaan waarin dit niet het geval is, dan dient Nederland na te gaan of vrede en veiligheid niet beter worden gediend door uittreden en of te zamen met geestverwante landen alternatieven na te streven zijn.'

36. De *Nota Ontwapening en Veiligheid* (Kamerstuk 13 461 nr. 1-2) werd in augustus 1976 door de Tweede Kamer behandeld.

37. *Resolutie Navo-Evaluatie*, PvdA-congres van 26, 27 en 28 april 1979, Gesproken en Besloten, Bijlage B.

38. Zie *Weerwerk*, PvdA-verkiezingsprogramma 1981-1985, hfdst. v, par. 4, punt j.

39. Naast *Een politiek voor vrede*, t. a. p. (noot 32), zie bij voorbeeld M. van der Stoel, 'Vredespolitiek moet centraal staan', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 29, november 1972, p. 505-509.

40. In 1967 werd de *Nuclear Planning Group* van de Navo opgericht, waarin de bondgenoten (minus Frankrijk) overleg voeren over nucleair beleid.

41. Van der Stoel heeft de gang van zaken rond de Zuidafrikaanse order uiteengezet in zijn verhoor door de RSV Enquêtecommissie, Verhoor 95, 16 oktober 1984, Kamerstuk 17 817, nr. 21, p. 1739-1746.

42. Ter Beek koos voor de NPV-voorwaarde, omdat daarmee eerder een kamermeerderheid te verkrijgen was dan op de noemer van het anti-apartheidsbeleid. Mededeling van R. ter Beek aan de auteurs, 29 maart 1994. Ter Beeks motie werd op 18 november 1975 aangenomen met 70 tegen 69 stemmen, Kamerstuk 13 600-v nr. 25.

43. M. van der Stoel in een gesprek met de auteurs, 28 mei 1994.

44. Zie M. van der Stoel, 'Nederlands UC-project: in zicht van haven gestrand', in: *NRC Handelsblad*, 12 april 1978, p. 7.

45. *Notitie voor Den Uyl (strikt persoonlijk) over de SS-20 problema-*

tiel, 16 augustus 1979, aanwezig in archief J.M. den Uyl, 115G, Amsterdam.

46. Het betrof *TNF-modernisering – politieke aspecten*, discussiestuk van M. van der Stoel voor de leden van de fractiecommissies voor Buitenlandse Zaken en Defensie, 10 oktober 1979, en *Nederland en de Navo-besluitvorming over nieuwe nucleaire wapensystemen*, discussienota van M. van der Stoel voor dezelfde fractiecommissies, 29 oktober 1979. Beide stukken zijn aanwezig in archief J.M. den Uyl, 115G, Amsterdam.

47. Tijdens de vergadering van de PvdA-fractie op 31 oktober 1979 bleek dat Van der Stoel alleen werd gesteund door de kamerleden Dankert en Roels. Naast de 'atoompacifisten', zoals Voortman, Knol, Van Ooyen en Poppe, behoorden ook Pronk, Roethof en Wöltgens tot degenen die onder geen beding akkoord konden gaan met plaatsing. Tot de grootste groep die in 1981 een nader standpunt wilde bepalen, behoorden onder anderen Stemerding, De Vries, Van Thijn, Ter Beek, Van Kemenade en Van den Bergh. Fractievoorzitter Den Uyl voelde, evenals Van der Stoel, het meest voor een 'commitment to commit', maar legde zich neer bij het meerderheidsstandpunt.

48. Als onderhandelingen na twee jaar onvruchtbaar zouden zijn gebleken, zou de Navo volgens het CDA 'enig besluit tot plaatsing' moeten nemen (punt 6). Maar tot die tijd zou de zogenoemde 'nul-optie' overeind moeten blijven. 'Dit betekent in concreto geen plaatsingsbesluit en beperking van de besluitvorming tot zodanige stappen in het ontwikkelings- en productieproces dat de nul-optie niet feitelijk aangetast wordt' (punt 4). *Vertrekpunten voor CDA-opstelling in nucleair debat*, persbericht van de CDA-fractie in de Tweede Kamer, 30 oktober 1979.

49. Het dictum van de motie-Stemerding/Brinkhorst luidde: '(De Kamer) spreekt als haar overtuiging uit, dat in het komende Navo-overleg niet ingestemd dient te worden met een positieve beslissing over productie en plaatsing van Pershing-2 en kruisraketten, hetgeen tevens inhoudt dat Nederland thans niet kan instemmen met plaatsing van een aantal Pershing-2 en/of kruisraketten op zijn grondgebied', Kamerstuk 15 887 nr. 5.

De bij sommigen bestaande indruk dat de PvdA in 1979 slechts onder grote druk van D66 afzag van het 'absolute neen' wordt gelo-

genstrafte door de feiten. De discussie binnen de PvdA had haar eigen dynamiek. Het ging vooral tussen Van der Stoel aan de ene kant en Stemerdink en De Vries aan de andere. De laatste sloten – toen – plaatsing na mislukking van onderhandelingen niet uit, al wilden ze zich daar in 1979 niet toe committeren. Het ‘absolute neen’ werd in 1979 verdedigd door de atoompacifisten, die in de minderheid waren. Het lijkt er eerder op dat D66 eind 1979 opschoof in de richting van de PvdA in plaats van andersom. In het eerste kruisraketendebat op 7 en 8 november 1979 diende D66 een motie in die dicht bij de opvatting van Van der Stoel lag en die uitsprak dat Nederland bij gebrek aan onderhandelingsresultaat in 1981 de nieuwe kernwapens niet zou kunnen weren. De PvdA had in dat debat al een motie ingediend die zich beperkte tot het ‘thans niet’. Op 6 december was D66-woordvoerder Brinkhorst medeondertekenaar van de motie van Stemerdink, die niet wezenlijk afweek van de PvdA-motie van een maand eerder.

50 Mededeling van M. van der Stoel aan de auteurs, 28 mei 1994.

51. Het betrof de in noot 49 genoemde (verworpen) motie-Stemerdink van 7 november 1979, Kamerstuk 15 800-V en X nr. 26, waarin werd uitgesproken dat Nederland thans niet kon instemmen met productie en plaatsing van nieuwe kernwapens en dat een beslissing terzake pas na 1981 kon worden genomen in het licht van onderhandelingen met de Sovjetunie.

52. In Nederland ging zowel regering als oppositie ervan uit dat de modernisering van de kernwapens zou worden voorafgegaan door de ratificatie van het in 1979 gesloten SALT-II-verdrag over de reductie van Amerikaanse en Russische strategische kernwapens.

53. Tot de door Nederland eenzijdig te nemen maatregelen behoorde: ‘geen stationering op Nederlands grondgebied van de door de Navo aan Nederland toegedachte nieuwe middellange-afstandssystemen (kruisraket en Pershing-2)’. Zie *Weerwerk*, hfdst. v, par. 4, punt j-2.

54. Voor een verslag van de totstandkoming van dit vergelijk, zie M. van den Berg, ‘Van compromis tot: Kruisraketten nee’, in: Castelijns e.a. (red.), *Tekens in de tijd*, p. 248-252.

55. *Antwoord van M. van der Stoel op vragen van het Gewestelijke bestuur Zuid-Holland*, ongedateerde brief naar aanleiding van het PvdA-verkiezingsprogramma *Weerwerk* (1981), aanwezig in archief J.M. den Uyl, IISG, Amsterdam.

56. Zie het *Verslag van de Informatiewerkzaamheden van de informateurs Lubbers, De Koning en Van Thijn*, Tweede Kamer, Zitting 1981, stuk 17 000, nr. 2, 3 augustus 1981, p. 57.

57. M. van den Berg in een gesprek met de auteurs, 12 januari 1994.

Van der Stoel reageerde in 1989 in een ingezonden brief gebeten op de 'misleidende voorstelling van zaken' van 'het Tweede Kamerlid Stemerdink' in *Vrij Nederland* als zou hij in het kabinet-Van Agt II de hele kruisrakettenzaak hebben beoordeeld vanuit het gezichtspunt van de christen-democraten. Van der Stoel had dit nu juist niet gedaan. Hij was zich als geen ander bewust van de politieke gevoeligheden en had zich er uitdrukkelijk toe gecommitteerd met de andere PvdA-ministers op te stappen als het in het kabinet tot een rakettenbreuk kwam. Zie L. Ornstein, 'Morgen rood; socialistische bewindslieden over regeren met het CDA', in: *Vrij Nederland*, 13 mei, p. 3, en Van der Stoels ingezonden reactie: 'Stemerdink misleidt', in: *Vrij Nederland*, 3 juni 1989, p. 2.

58. Van der Stoel heeft ook, zeker aanvankelijk, zijn afwijkende positiebepaling niet onder stoelen of banken gestoken. Zie bij voorbeeld J. van Tijn, 'Ik blijf. Ik wil het uitknokken en proberen meer aanhang te krijgen. Max van der Stoel trekt ten strijde in zijn partij', interview met M. van der Stoel, in: *Vrij Nederland*, 5 januari 1980, p. 3. Van de toen door hem aangekondigde campagne is overigens niet veel terechtgekomen. Zie bij voorbeeld voor een tamelijk vlak en ongeïnspireerd vervolg M. van der Stoel, 'Nederland en de atoombewapening', in: *Socialisme en Democratie*, jg. 37, november 1980, p. 507-522.

59. M. van den Berg en R. ter Beek in gesprekken met de auteurs, 12 respectievelijk 13 januari 1994.

60. M. van der Stoel in een gesprek met de auteurs, 28 mei 1994.

61. Uit gesprekken met onderminister Eagleburger bleek Van der Stoel dat de Amerikanen er genoeg mee wilden nemen dat Nederland (voorlopig) geen kruisraketten zou plaatsen, als het maar niet zou bijdragen tot de afbrokkeling van de steun voor de modernisering in met name België en Duitsland. Mededeling van M. van der Stoel aan de auteurs, 28 mei 1994.

62. Zie voor het vervolg van de kruisrakettenaffaire B. van Eenennaam, *Achtenveertig kruisraketten. Hoogspanning in de Lage landen* ('s-Gravenhage 1988).

63. M. van der Stoel, 'De zaak van de Europese vrede', in: *Vrij Nederland*, 9 oktober 1982, p. 11.

64. Mededeling van M. van der Stoel aan de auteurs, 28 mei 1994.

65. M. van der Stoel in een gesprek met de auteurs, 7 september 1993.

66. Zie bij voorbeeld H. Posthumus Meyjes, 'Mensenrechten en buitenlandse politiek', in: *Internationale Spectator*, jg. 32, juni 1978, p. 371-380.

67. P. Baneke, *Nederland en de Indonesische gevangenen* (met commentaren van J. Pronk, M. van der Stoel en W. Wertheim) (Amsterdam 1983). Een ander goed voorbeeld van dit conflict over de tactiek van mensenrechtenbeleid betreft de PvdA-bemoeienis met de 'Berufsverbote' in de Bondsrepubliek Duitsland. Voor een analyse zie H. Beunders, 'De PvdA, de horzel van de SPD', in: M. Brands e.a., *Denkend aan Duitsland. Een essay over de moderne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig* ('s-Gravenhage 1983), p. 119-144.

68. R. ter Beek en M. van den Berg in gesprekken met de auteurs, 13 respectievelijk 12 januari 1994.

69. Zie noot 68. Van der Stoel zelf meent dat het ambtelijk apparaat hem loyaal heeft bijgestaan. Vgl. M. van Traa, a.w. (noot 1), p. 91-92. Ook Pronk gelooft niet dat Van der Stoel echt 'last' heeft gehad van het ambtelijk apparaat: 'In het algemeen had Max de wind er goed onder.' J. Pronk in een gesprek met de auteurs, 22 februari 1994.

70. Overigens was het heersende sentiment in de PvdA van die jaren ook zeker niet van eenzijdige verontwaardiging vrij. De blindheid gold vooral het linkeroog. Voor een analyse, geplaatst in ideeënhistorisch perspectief, zie M. Krop, *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid* (Deventer 1987).

71. *Voorwaarts, en niet vergeten...*, PvdA-verkiezingsprogramma 1977, hfdst. VI, Eerlijk delen in de wereld, par. 373, tweede zin.

72. Zie 'Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe', Helsinki, 1 augustus 1975, in: A. Bloed (ed.), *From Helsinki to Vienna: Basic Documents of the Helsinki Process* (Dordrecht 1990), p. 43-100.

73. Voor een eigen ontboezeming van internationaal ervaren 'eenzaamheid' op dit punt zie M. van der Stoel, 'De plaats van de

mensenrechten in het Nederlandse buitenlandse beleid, in: *Internationale Spectator*, jg. 31, juli 1977, p. 442. Vooral met de door hem overigens zeer gerespecteerde Henry Kissinger verschilde Van der Stoel krachtig van mening over de noodzaak voor en de mogelijkheden van het opkomen in de internationale politiek voor de mensenrechten. Hij achtte het onderschatten van de invloed van positieve, democratische krachten een belangrijke tekortkoming van Kissinger. M. van der Stoel in een gesprek met de auteurs, 28 mei 1994.

74. *Weerwerk*, hfdst. v, 'Ontwapening en Ontwikkeling', par. 42h.

75. Zie bij voorbeeld *Keerpunt 1972*, hfdst. VIII, 'Vrede en Veiligheid', par. 2a.

76. Zie voor een omvattende conceptualisering J. Breman/J. Pronk, 'Internationaal ontwikkelingsbeleid, een poging tot nationale beleidsontwikkeling', in: C. Boef e.a., *Mooi rood is niet lelijk* (Rotterdam 1969), p. 29-58.

77. Van der Stoel was bij voorbeeld de auteur van *Hulp aan ontwikkelingslanden*, een rapport van het Koos Vorrink Instituut (Amsterdam 1963).

78. Een voorbeeld van dergelijk 'ontspanningsideologisch' gedrag bood de PvdA-partijraad van februari 1980. Een voorstel van het partijbestuur om de Olympische Spelen, die in de zomer van 1980 in Moskou zouden worden gehouden, te boycotten uit protest tegen de inval van de Sovjetunie in Afghanistan (eind 1979), werd met ruime meerderheid verworpen. Dit zou namelijk de 'ontspanning in gevaar brengen' en een 'terugkeer naar de Koude Oorlog' inhouden.

79. De relatie had overigens ook een keerzijde. Doordat hij het gevecht over buitenlands-politieke issues aanging, fungeerde Van der Stoel op zijn beurt ook vaak als een soort 'hitteschild' voor Den Uyl zelf in diens eigen moeizame verhouding met Nieuw Links. Den Uyl sprong weliswaar – zeker vanaf 1969 – soepeler met Nieuw Links om dan Van der Stoel, maar dat nam niet weg dat ook hij tot het begin van de jaren zeventig figureerde op de Nieuw Links-lijst van te vervangen PvdA-politici.

Personenregister/personalia medewerkers

PERSONENREGISTER

- Aalberse, P.J.M.: 67, 82
Aantjes, Willem: 160, 168,
169, 170, 195
Adorno, Theodor W.: 193
Agt, A.A.M. van: 146, 156,
158, 159, 163-165, 168, 169,
170, 171, 173, 174, 177, 178,
180, 181-183, 192
Albarda, Horatius: 59
Albarda, Johan Willem: 14, 44,
49, 50, 59vv., 102-105, 106,
134
Amsberg, Claus von: 111, 128,
151
Andrea, Wabien: 247-249, 250
Andriessen, Frans: 158, 160,
164, 169, 192
Andriessen, J.E.: 245
Ankersmit, J.F.: 47, 57, 58
- Backus, F.: 223
Bakker, H.A.: 52, 53, 245
Bakker, Marcus: 162
Baneke, P.: 313
Bank, Jan: 15, 139, 140, 224,
245, 305
Banning, Willem: 15, 84, 85,
94, 99, 112, 135, 209, 231,
236, 245
Beatrix: 111, 128, 151
Beaufort, W.H. de: 29
- Becker, Frans: 15, 196, 268
Beek, Relus ter: 282, 289, 295,
299, 303, 306, 309, 310, 312,
313
Berg, J.Th.J. van den: 16, 195
Berg, Joop van den: 171
Berg, Max van den: 183, 184,
187, 188, 294, 295, 299, 303,
311, 312, 313
Bergh, George van den: 15,
310
Berki, R.: 306
Bernard: 289
Bernstein, E.: 37, 202
Bettinger, Gerard: 51
Beugel, E. van der: 305
Beunders, H.: 313
Biesheuvel, B.: 154
Bleich, Anet: 193, 194, 306
Bleich, H.M.: 194
Bletz, J.C.F.: 194, 304
Bloed, A.: 313
Bloemgarten, S.: 54-57, 96,
138
Bode, Herman: 184
Boef, C.: 314
Boekman, E.: 138, 223
Boerma, A.H.: 254
Boersma, J.: 165
Boeyen, H. van: 88
Boivin, B.: 306

- Bok, Max de: 196
 Bokma de Boer, Sjoukje
 (Nienke van Hichtum): 27
 Bongers, W.A.: 15, 66, 138
 Boonstra, M.: 305
 Borrie, G.W.B.: 57, 94, 95
 Bos, D.: 28, 41, 67, 68
 Bosch, Sije van den: 267
 Bosmans, J.: 140, 161, 194
 Bosscher, Doeke F.J.: 136,
 142, 151, 193, 305
 Boumans, Marcel: 224, 225
 Braks, Gerrit: 264
 Brals, Anna: 64
 Brandt, Willy: 308
 Breedveld, Willem: 194, 195,
 196
 Breman, J.: 314
 Brill, P.: 307
 Brink, J.M.R. van den: 234
 Brinkhorst: 310, 311
 Brinkman, Maarten: 15, 97,
 103, 119, 123, 137, 140, 193,
 268
 Brom, G.: 95
 Brugmans, Henk: 83
 Brugsma, W.L.: 269
 Bruinsma, Vitus: 31
 Brusse, M.J.: 58
 Büchner, K.C.L.: 25
 Buddingh, W.A.: 224
 Buiting, Henny: 38, 54, 55,
 95, 96
 Burger, J.W.A.: 89, 115, 123,
 124-128, 154, 155, 186, 192,
 240, 288, 308
 Buskes, J.J.: 236, 245
 Bymholt, B.: 15
 Cannegieter, H.J.: 56
 Casimir, H.B.G.: 224
 Casteleijn, L.: 194, 195, 306,
 311
 J.C. Ceton: 44
 Cleeff, Ed. van: 211, 225
 Colijn, H.: 79, 82, 84-86, 99,
 105, 148, 233
 Cornelissen, Igor: 134, 142
 Cort van der Linden, P.W.A.:
 27, 29, 52, 68
 Cramer, N.: 138, 140
 Daalder, H.: 97, 138-140, 141,
 142, 151
 Dam, Marcel van: 168, 172,
 181
 Dankert, P.: 308, 310
 Deyssel, Lodewijk van: 24
 Diepenhorst, C.A.M.: 97
 Dijk, Gert van: 269
 Dijkman, D.: 304
 Doel, Hans van den: 152, 306
 Domela Nieuwenhuis, Ferdi-
 nand: 29, 31, 44, 48, 54, 251
 Domela Nieuwenhuis, J.: 29
 Dongen, Bas van: 42, 56, 58,
 96, 97
 Donker, L.A.: 122, 123, 126
 Doorn, J.J.A. van: 13, 14, 16,
 225
 Drees, Jan: 131
 Drees jr., Willem: 131
 Drees sr., Willem: 14, 16, 50,
 72, 89, 91, 93-95, 97, 100,
 101vv., 157, 234, 237, 238,
 240, 253, 255
 Drimmelen, W. van: 194

- Drucker, H.L.: 27
 Dubcek, Alexander: 273
 Duisenberg, W.: 157, 168,
 181, 242
 Dullaart, M.H.J.: 225
 Dunk, H. von der: 305
 Duys, J.E.W.: 101
- Eagleburger, L.: 312
 Eenennaam, B. van: 312
 Egas, Kees: 257
 Ehrenfest, Paul: 201, 202
 Einthoven, L.: 110
 Engels, F.: 86, 231
 Esterik, Chr. van: 100, 124,
 141
- Faas, Henry: 147, 193
 Faassen, M. van: 53
 Filius: 251
 Fimmen, Edo: 77, 80
 Franssen: 308
 Frieswijk, J.: 53
 Furstner, J.Th.: 88
- Gaemers, J.H.: 137
 Galan, C. de: 199, 223, 268
 Galbraith, J.K.: 149, 199
 Garton Ash, T.: 308
 Geer, D.-J. de: 86, 106
 Gelder, H.E. van: 96
 Gelderen, J. van: 105, 138
 Gerbrandy, P.S.: 88, 89, 100
 Geyl, P.C.A.: 114
 Giebels, L.J.: 140
 Giele, Jacques J.: 15
 Goedhart, F.J.: 122, 273
 Goeman Borgesius, H.: 21
- Goes, Franc van der: 15, 32,
 37, 44, 45, 47, 61, 72, 74,
 80, 94, 96, 97, 98
 Goes van Naters, M. van der:
 49, 92, 106, 115, 116, 117,
 118, 119, 120-123, 127, 131,
 134, 138, 139, 140, 141, 142
 Goeverneur, J.J.A.: 52
 Goosen, P.C.: 246
 Gordon, M.: 305
 Gorter, Herman: 24, 32, 37,
 40, 44, 55, 65
 Gortzak, Wouter: 194, 304,
 306, 307
 Goudriaan, Jan: 15
 Goudzwaard, B.: 197, 223, 224
 Grinten, Van der: 174
 Groenevelt, Arie: 159, 165
 Groeneweg, Suze: 105
 Gruijters, J.P.A.: 268
- Hahn, Albert: 252
 Hajek, Jiri: 273
 Heering, Gerrit Jan: 231
 Heide, F. ter: 226, 227
 Heijden, M. van der: 55
 Hek, Arie van der: 152
 Heldring, J.L.: 145, 193
 Heuvel, Christiaan van den:
 235
 Heuvel, Ien van den: 171, 174
 Heyne den Bak, Gerard: 173,
 306
 Hichtum, Nienke van ps.
 Sjoukje Bokma de Boer zie
 aldaar
 Hilferding, Rudolf: 230
 Hilgenga: 252

- Hitler, Adolf: 80, 81, 82
 Hoed, P. den: 194
 Hoeven, G.J. van der: 269
 Hofstra, Hendrik J.: 125,
 228vv.
 Hol, Sebastiaan: 245
 Hueting, E.: 51
 Huisman, J.C.: 194
 Hupe, Peter L.: 196
 Huysmans: 213

 IJzerman: 103
 Ingen Housz, A.H.: 85
 Ipenburg, Mariska: 169

 Jansen van Galen, John: 141,
 193, 194, 196, 224, 245
 Jaurès, Jean: 102
 Joekes: 115
 Jong, Dora de: 99
 Jong, L. de: 100, 111, 139
 Jong Edz., Frits de: 19, 51
 Jong, De: 155
 Jurgens, E.O.M.: 268

 Kaas, M.: 94, 95, 100
 Kaas-Albarda, M.: 94
 Kadat, Jacques de: 15, 80, 122,
 149, 226, 236, 245, 273
 Kalma, Paul: 16, 304, 306
 Kamerling, R.N.J.: 246
 Kautsky, Karl: 37, 55
 Keizer, Madelon de: 15, 112,
 139, 193
 Kemenade, Jos van: 162, 189,
 192, 310
 Keynes, John Maynard: 233,
 266

 Kieft, J. van de: 104, 228, 237,
 238
 Kissinger, H.: 314
 Kleerekoper, A.B.: 46, 50, 57,
 58, 105
 Kleijwegt, C.: 142
 Klein, G.: 162
 Kloos, André: 154
 Kloos, Willem: 24
 Knechtmans, P.J.: 98
 Knoester, A.: 245
 Knotter, A.: 224
 Koch, K.: 307
 Kok, Wim: 143, 180, 183, 189,
 228
 Kol, H.H. van: 45, 67
 Kolakowski, Leszek: 22, 51
 Kolthof, Kees: 152
 Kombrink, Hans: 152, 304
 Kooijmans: 286
 Kooiman, J.: 132
 Koopman: 308
 Kortenhorst, L.G.: 49, 91
 Kroes, R.: 306
 Krop, Marnix: 15, 16, 225,
 304-306, 313
 Kruisinga: 169, 192
 Kupers, E.: 96
 Kuyper, Rudolf: 20, 49, 103,
 190
 Kwant, Aad de: 196

 Laan, K. ter: 69
 Lafargue, Paul: 61
 Lammers, Han: 153
 Le Mair, W.: 254, 308
 Lee, J.J. van der: 254, 267
 Leeuw, G. van der: 135

- Leeuwen, H.F. van: 240
 Lenin, V.I.: 38, 55, 231
 Lent, M.M.P.: 245
 Liagre Böhl, Herman de: 225
 Liebknecht, Wilhelm: 32, 61
 Lief tinck, P.: 85, 116, 135,
 228, 234-237, 241
 Lier, Th.J.A.M.: 245
 Linthorst Homan, J.: 110
 Lintsen, H.: 94, 224
 Lipschits, Isaac: 9, 15, 304
 List, G.A. van der: 52
 Logeman, J.H.A.: 135
 Loke, Constant: 61
 Louw, André van der: 130,
 152, 154, 282, 307
 Louwes, S.L.: 254
 Lubbers, Ruud: 154, 156, 165,
 166, 175, 180, 289, 292
 Lucardie, P.: 306
 Lucas, A.M.: 235-237, 240
 Luns, Joseph: 111
 Luteijn, David: 267

 Maas, P.F.: 140
 Malfatti: 262
 Man, Hendrik de: 15, 200,
 207, 230
 Mannheim, Karl: 217
 Mansholt, Lambertus Helprig:
 247, 248, 249, 250
 Mansholt, Sicco Leendert: 115,
 116, 135, 247vv.
 Marchant, H.P.: 74
 Marken, J.C. van: 61
 Marx, Karl: 22, 86, 231, 252
 Mathies, Evert: 196
 Meer, T. van der: 54, 95, 96

 Meertens, P.J.: 52, 266
 Meester, E.: 128
 Meijer, Arnold: 110, 161
 Melkert, A.: 304
 Mellink, A.F.: 53-55
 Merwe, Jaap van der: 134
 Meyers, J.: 54
 Mierlo, H.A.F.M.O. van: 268
 Minderhoud, G.: 268
 Molenaar, Leo: 269
 Monnet, Jean: 288
 Mozer, Alfred: 15, 134

 Nagel, Jan: 171
 Napel, H.M.T.D. ten: 194
 Nederhorst, G.M.: 111
 Nekkera, Jan: 94
 Ney, Rob: 51
 Nieuwenhuize, Jaap: 267
 Nolens, W.H.: 50
 Notenboom, H.A.C.M.: 242,
 245

 Oorschot, Geert van: 149
 Ooyen, Van: 310
 Ornstein, L.: 312
 Oudegeest, J.: 43, 104

 Pannekoek, Anton: 37, 44, 65
 Patijn, C.: 273, 308
 Pekelharing, B.H.: 60, 61, 95
 Pels, Dick: 193, 224
 Pen, J.: 157, 158, 243
 Perry, Jos: 35, 54, 55, 57, 94,
 142, 306
 Poeze, Harry: 12, 15
 Polak, Ed.: 104
 Polak, Fred. L.: 245

- Polak, Henri: 44, 45, 56, 66,
104
- Poppe, Stan: 189, 310
- Postel, Henny: 250, 267
- Posthumus Meyjes, H.: 313
- Pothuis-Smit, Carry: 84
- Poutsma, Hessel: 57
- Praag, Philip van: 181, 195,
306
- Pronk, J.P.: 168, 181, 269,
271, 303, 304, 310, 313, 314
- Puchinger, G.: 141, 190
- Putten, J. van: 269
- Quay, J.E. de: 110, 111
- Ramsay Macdonald, J.: 125
- Ravesteyn, Willem van: 23,
34, 43, 44, 51, 63
- Reagan, R.: 294
- Reckman, Piet: 168, 170, 174
- Renner, Karl: 230, 232
- Rijswijk, Joop van: 154, 182,
194, 196
- Roels: 310
- Roethof, G.: 304, 308, 310
- Roland Holst, Henriëtte: 32,
37, 38, 40, 44, 63, 94
- Romein, Annie: 145
- Romein, Jan: 145
- Romme, C.P.M.: 87, 237
- Rooy, Piet de: 94
- Ros, Martin: 12, 15
- Rossem, Maarten van: 15, 150,
193, 268, 306
- Rost van Tonningen, M.M.:
108
- Ru, J.H. de: 268
- Ruijgers: 308
- Rüter, A.J.C.: 40, 55
- Rutten, F.W.: 157, 160, 194
- Saks, J.: 51
- Salomonson, An: 144, 193
- Samkalden, Ivo: 254
- Sannes, G.W.: 65, 66, 71, 105
- Savornin Lohman, A.F. de: 21
- Schaefer, J.: 161, 181
- Schaepman, H.J.A.M.: 20, 49
- Schaper, J.H.A.: 38, 40, 41-44,
46, 49, 55, 56, 68, 71, 104
- Scheps, J.H.: 15, 121, 139
- Schermerhorn, Willem: 107,
112, 113, 115-118, 122, 135,
245, 251, 253
- Schie, P.C.G. van der: 52
- Schmelzer, N.: 168
- Schmidt, F.: 110
- Schmidt, Piet: 77, 80
- Schouten, Jan: 112
- Schreurs, Theo: 143
- Schuppen, S. van: 95
- Schuurman, R.L.: 97
- Schuursma, R.L.: 141
- Seyss-Inquart, A.: 113
- Sjahir, Soetan: 15
- Sluis, Van der: 252
- Sluyser, Meijer : 89, 126, 132
- Smeets, M.J.H.: 234, 245
- Smid, Jan: 268
- Spek, Fred van der: 305
- Staf, C.: 254
- Steenbergen, M. van: 70
- Stellingwerf, Oebele: 28
- Stemerding, Bram: 161, 292,
293, 305, 310, 311

- Stenhuis, Roel: 71, 74, 104
 Stevens, L.G.M.: 246
 Stevens, R.J.J.: 140
 Stiphout, H.A. van: 269
 Stoel, Max van der: 188,
 270vv.
 Strauss, Franz-Joseph: 288
 Suurhoff, Ko: 15, 288
 Suys, Jef: 15

 Taal, G.: 54
 Tak, P.L.: 63, 66, 96, 102
 Tans, S.: 307
 Tellegen, B.D.H.: 27, 28
 Temming, S.: 139, 140
 Tempel, J.J. van den: 87, 89,
 90, 106, 242, 246
 Terlouw, Jan: 183
 Teulings, Frans: 235
 Theunissen, Jos: 267, 268
 Thijn, Ed. van: 145, 146, 162,
 166, 170-174, 177, 195, 310
 Thomassen, W.: 114, 118, 123,
 135, 140
 Tibo, Hiltje Ebkje: 78
 Tijn, Joop van: 100, 124, 141,
 144, 312
 Tinbergen, Jan: 79, 197vv.,
 243, 258
 Tjeenk Willink, Herman D.:
 176, 178, 195
 Tönjes, Eelkjen: 59
 Traa, M. van: 304, 313
 Treub, M.W.F.: 97
 Troelstra, Jelle: 23, 24, 27, 28,
 32
 Troelstra, Pieter Jelles: 14,
 19vv., 63, 65-71, 91, 92, 94,
 96, 97, 102, 103, 106, 251,
 267
 Tromp, Bart: 15, 16, 171, 189,
 195, 196, 305, 306
 Tromp, Jan: 196
 Tucker, R.: 307

 Uyl, Johannes Marten (Joop)
 den: 10, 14, 123, 127, 130,
 132, 143vv., 199, 216, 221,
 223, 226, 227, 236, 241, 245,
 268, 271, 273, 274, 281, 282,
 286, 289, 290, 291, 292, 293,
 294, 296, 301, 302, 303, 307,
 309, 310, 314

 Valk, J.P. de: 53
 Vandervelde, Émile: 61, 63
 Veen, S.: 95
 Veen, Chris van: 160
 Veer, Jan de: 269
 Veerman, Cees P.: 269
 Velde, H. te: 52
 Veldkamp, G.M.J.: 241
 Verdam: 178
 Veringa: 155, 177, 178
 Verkuil, Dik: 194
 Vermeer, E.: 142
 Vermeulen, W.H.: 268
 Verwey-Jonker, Hilda: 15, 84,
 199, 202, 208, 223, 224
 Vessem, Liesbeth (den Uyl-)
 van: 149
 Visser, Anneke: 124, 195
 Vliegen, W.H.: 13, 15, 30, 31,
 35-37, 40-43, 44, 46, 48, 50,
 53, 54, 56-58, 64, 66, 68, 69,
 71, 72, 97, 104-106

- Voerman, G.: 52
 Vondeling, Anne: 130, 160,
 226, 251, 256, 257, 288, 307
 Voortman, Arend: 267, 310
 Vooyo, P. de: 61, 67, 69
 Vorrink, Koos: 15, 50, 85, 89,
 93, 109, 112, 115, 116, 117,
 118, 119, 120, 121, 135, 136,
 140
 Vos, Hein: 79, 98, 115, 116,
 135, 200, 206, 210, 213, 214,
 222, 223
 Vos, Margot: 19
 Vredeling, Henk: 257, 301,
 303, 304
 Vries, Jouke de: 195
 Vries, Klaas de: 292, 293, 311
 Vries-Bruins, Agnes de: 84,
 105
 Vrolijk: 178
 Vuijsje, Bert: 193, 194, 196
 Vuijsje, H.: 141

 Waals, Anton van der: 109,
 112
 Waard, Michèle de: 246
 Waerden, Theo van der: 61, 95
 Wagenaar, Marja: 193, 196
 Wagner, Adolph: 230, 232
 Walsum, G.E. van: 85, 135
 Wansink, D.J.: 53, 54
 Welcker, J.M.: 56
 Werkhoven, C.: 104, 105

 Wertheim, W.F.: 313
 Wiardi Beckman, H.W.: 83,
 92, 106, 107
 Wibaut, F.M.: 43, 57, 60, 62-
 64, 66, 68, 69, 74, 77, 81,
 94vv., 102, 105, 228, 229,
 232
 Wibaut-Berdenis van Berle-
 kom, M.: 95
 Wiedijk, C.H.: 58
 Wiedijk, Piet: 37
 Wiegel, Hans: 159, 162
 Wiel, Gijs van der: 169, 179
 Wielenga, Friso: 305
 Wierda: 308
 Wijne, Joh. S.: 98, 99, 106, 138
 Wijnen, H.A. van: 139
 Wijnkoop, David: 43, 44, 63
 Wilde, I. de: 94
 Wilde, J.A. de: 69, 70
 Wilhelmina: 111, 113, 253
 Witte, H.B.J.: 124
 Witteveen, H.J.: 240, 241, 245
 Wolsink: 251
 Wöltgens, Thijs: 310
 Woltjer: 251
 Woudenberg, C.: 108, 117
 Woudenberg, H.J.: 108

 Zeeuw, Dick de: 155
 Zijlstra, Jelle: 125, 126, 158,
 238, 241
 Zwan, Arie van der: 152

Aad Blok (1959) studeerde contemporaine geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht en is verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam.

Willem Breedveld (1945) studeerde politicologie aan de universiteit van Leiden. Hij is politiek commentator van het dagblad *Trouw* en docent massacommunicatie en politiek aan de universiteit van Leiden. Breedveld won in 1989 de Anne-Vondelingprijs voor politieke journalistiek. Hij was onder meer samensteller van *Het staats-hoofd spreekt. Toespraken van koningin Beatrix en prins Claus* ('s-Gravenhage 1992) en schreef hierbij de inleiding.

Lo Casteleijn (1948) is politicoloog. Van 1976 tot 1982 was hij medewerker van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, waarvan vier jaar als persoonlijk assistent van fractievoorzitter J.M. den Uyl. In 1982 was hij werkzaam op het ministerie van Buitenlandse Zaken als ambtenaar parlementaire contacten ten behoeve van minister Van der Stoep. Sederdien is hij werkzaam op het ministerie van Defensie. Hij is lid van de commissie-Buitenland van de PvdA. Hij publiceerde onder andere in *Socialisme en Democratie*.

H. Daalder (1928) studeerde politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en de London School of Economics. Hij was tussen 1963 en 1993 hoogleraar in de wetenschap der politiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. In 1990 verscheen een selectie van opstellen van zijn hand onder de naam *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*. Hij bereidt een biografie van W. Drees voor.

Rob Hartmans (1959) is historicus en journalist. Hij publiceert regelmatig over de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-demo-

cratie, onder meer in het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Momenteel werkt hij aan een biografie van Troelstra.

Sebastiaan Hol (1969) is politicoloog en free-lance journalist. Hij studeerde aan de Universiteit van Amsterdam en sloot zijn studie af met een scriptie over het leven en de carrière van Hendrik J. Hofstra. Hij was secretaris van de afdeling Wognum van de PvdA en lid van de partijraad namens het Gewest Noord-Holland-Noord. Momenteel is hij medewerker van het *Maandblad voor Uitkeringsgerechtigden* (MUG) in Amsterdam en politiek redacteur bij de lokale omroep Radio Hoorn.

Peter Jan Knegtmans (1950) publiceerde over verscheidene onderwerpen uit de politieke, diplomatieke en universiteitsgeschiedenis. Tot zijn recente publikaties behoren *De Medische Faculteit Maastricht: een nieuwe universiteit in een herstructureringsgebied, 1969-1984* (Assen/Maastricht 1992) en de bijdrage over 'De jaren 1919-1946' in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994). Momenteel is hij als onderzoeker verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Marnix Krop (1948) studeerde rechten en internationale betrekkingen. Van 1977 tot 1989 was hij achtereenvolgens medewerker en adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en secretaris van de Adviesraad Vrede en Veiligheid. Sedertdien is hij werkzaam op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij is lid van de commissie-Buitenland van de PvdA. Van 1985 tot 1993 was hij redacteur van dit *Jaarboek*. Hij schreef een monografie over sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid, *Aan vrijheid gebonden*.

Harm Mobach (1929) studeerde aan de Rijksbelastingacademie en was van 1954 tot 1967 werkzaam als inspecteur van 's Rijks belastingen. In 1966 behaalde hij het doctoralexamen fiscaal recht aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Van 1967 tot 1986 was hij aan diezelfde universiteit verbonden als wetenschappelijk hoofdmedewerker respectievelijk universitair hoofddocent. Hij was onder meer lid van de Commissie-Oort en van het College Algemene Bijstandswet. Thans is hij eindredacteur van de Cursus Belastingrecht en raadsheer-plaatsvervanger in het gerechtshof te 's-Hertogenbosch.

Arend J. Voortman (1930) studeerde sociale en politieke wetenschappen in Wageningen en verrichtte voornamelijk planologisch, rechtssociologisch en economisch-historisch onderzoek. Van 1971 tot 1981 was hij lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid. Zijn 'specialiteiten' waren de beleidsterreinen landbouw, wetenschap en kernenergie. Voortman is momenteel zelfstandig werkzaam als onderzoeker, beleidsadviseur en redacteur. Hij maakt en publiceert vanuit zijn woonplaats Ruurlo *Spil*, kritisch tijdschrift over landbouw en platteland.